

32

Коста Стојановић

Говори и расправе

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"

ПО 338

STOJANOVIĆ K

Говори и расправе

ДЕСКОВАЦ

000015903

COBISS

Инв. бр.

15903

Сигнатура

32

Презиме и име писца:

Ситожанович

130 сѣта

НАСЛОВ ДЕЛА:

Товози и таайи
Тоҷиниго - ёгонӣ

Место и година издања:

6 Oct 1910

[illegible]

КОСТА СТОЈАНОВИЋ

ГОВОРИ И РАСПРАВЕ

ПОЛИТИЧКО-ЕКОНОМСКЕ

ПРВА СВЕСКА

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГЛАВНО УПРАВЉЕ
БЕОГРАД
15903
Струка 32

БЕОГРАД

КЊИЖАР ИЗДАВАЧ ГЕЦА КОН

34, КНЕЗ МИХАИЛОВА УЛИЦА 34,

1910.

Цена 3.50 дин.

БЕОГРАД
ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ“.

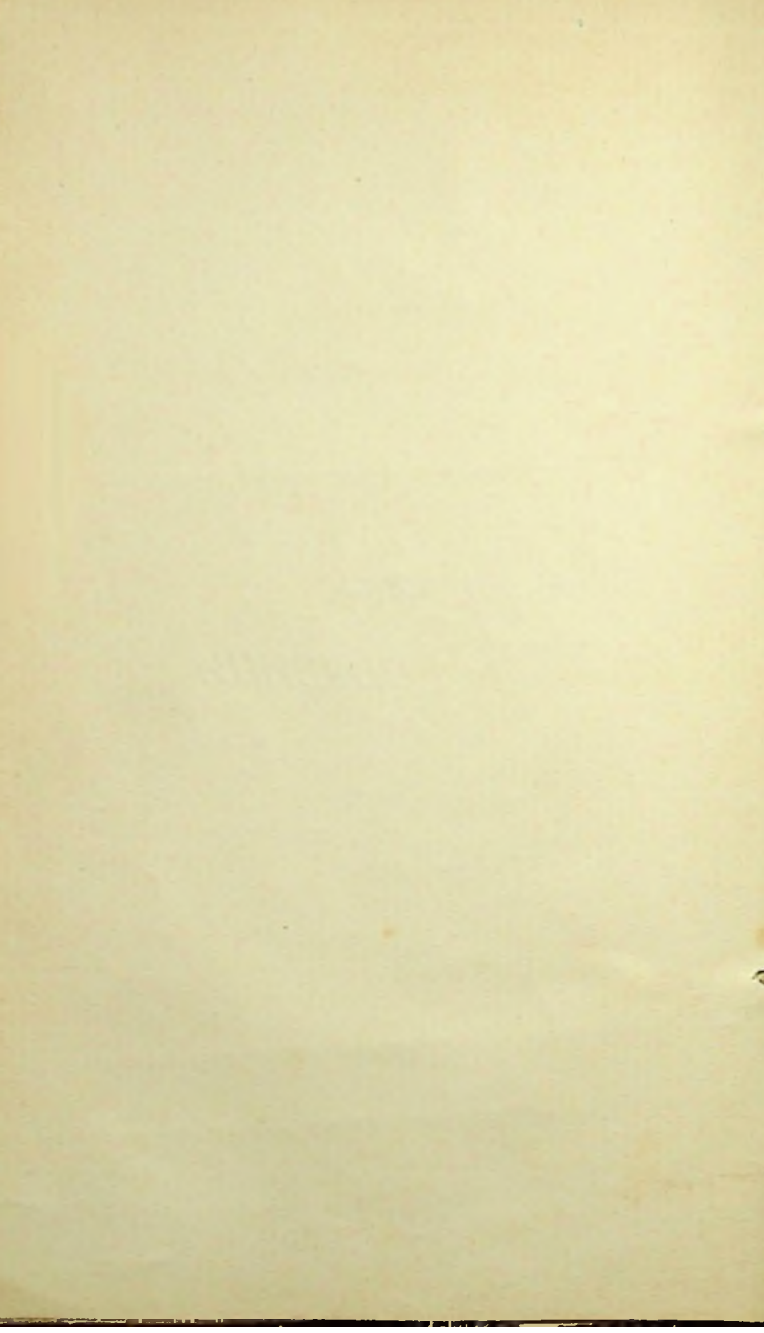
ЧИКА-ЉУБИНА УЗИПА БР. 8.

1910.

Мојој жени

ЉУБИЦИ

ПРВА КЊИГА

Зајмови и железнице; трговински уговори
Србије са Аустро-Угарском.

ПРЕДГОВОР

— I —

Публиковањем прве књиге својих расправа, садржине политичко - економске, обухватио сам оне чланке, који непосредне везе имају са нашим зајмовима и трговинским уговорима.

Употреба зајмова на грађење железница последњих година била је често предмет дискусије у Скупштини и штампи. Дискусија је више вођена због нерационалне употребе саграђених зајмова, но због особине истих, јер су они квалитативно бољи од свих досадањих наших зајмова, грађених у прошлости. Нерационална употреба долазила је из два разлога: прво што су закључени зајмови пре но што се имао одређен план, шта ће се из тих зајмова градити; а друго и с тога, што се при доцнијем грађењу планова за објекте, којима су зајмови били намењени,

није готово ни мало водило рачуна о скупоћи времена. Послови су се давали великом броју предузимача, цепала се израда објеката без икаквих разлога техничких и све је се то одазивало рђаво на квалитет зајмова и на привреду земаљску, која је без потребе губила транспортна средства саобраћају земаљском и јачању продуктивне моћи њене.

Грађење се је зајмова морало форсирати и није се могло чекати на детаљне планове за железнице с тога, што су зајмови у првом реду били намењени на оружању; и да се је водило рачуна о поменутој евентуалности при усвајању начина ефикасног и практичнијег за грађење железница, дошло би се до рационалније употребе саграђених зајмова, но што је случај био.

Последњи период од пет година у нашој привреди је оцртан борбом свих влада, да се дође до уговора са Аустро-Угарском, и нијанси су те борбе ишли од давања у почетку великих концесија за њега, до закључка по све индиферентног уговора по интересе трговинско-привредне, између нас и нашега суседа. Могућност примања уговора данашњег, који ни петину српских продуката не пушта на тргове суседне монархије, лежи у стварном успеху,

који је Србија постигла у борби економској са Аустро-Угарском. Чланци, које у овој књизи износим, један су део нашега рада на сређивању трговинских односа Србије са иностранством и тичу се поглавито само нашег трговања са Аустро-Угарском, остављајући, да обухватим остали наш рад у неуговорном стању нарочитом књигом.

Многи су од чланака, изнетих у овој књизи, до сада публиковани у повременим часописима и новинама; неки су у виду говора држани у разним клубовима политичким и на конгресима.

— II —

Намеран сам, да у осталим књигама изпесем поглавито оно, што сам радио, у разним моментима, као народни посланик и министар, на унапређењу наше привреде. У времену од 1901—1910 године сарађивао сам, као члан радикалне групе у Скупштини и на влади, и мере, методи и резултати већ постигнути, могу се обележити, као рад и моје групе, која ме је у свему, о чему ће бити говора, искрено и моћно потпомагала. У овим књигама изнећу оно, што је лично моје и оно што је сарадња моја и мојих другова, а односи се на успехе, које је Србија постигла у

периоду од 1906-те године до данас, у времену од кад се налази у неуговорним односима са Аустро-Угарском.

Садржај осталих књига обухватиће у главном говоре моје о привредној политици земаљској, које сам у Народној Скупштини држао од 1901—1910 години. Из тих се говора може да види и критика затеченог стања у привреди, мере предлагане за њено унапређење, као и резултати од предузетих корака, да се трговина упути новим правцима, услед нових стицаја прилика у којима се је наша земља нашла услед затварања границе од суседне монархије.

Говори, које будем оштампавао, биће узети по стенографским скупштинским белешкама, које су већ публиковане. Груписање ће говора бити извршено по предметима, који се третирају у њима, а не по њиховом хронолошком ређању.

Књиге под насловом Говори и Расправе политичко-економске чиниће једну целину. Говори, рад на новим путевима и тржиштима и економско-политичке расправе чине један део мога рада на привреди и то моје сарађивање у трговинској новој политици наше земље. Штампање осталих мојих говора и рад на осталим привредним гранама оставио сам за доц-

није, и томе ћу приступити тек онда, ако наиђем на одзив штампањем ових књига. Ово сам за сада изоставио и из разлога, што сматрам да је моје сарађивање на унапређењу других привредних грана било мање, јер је стицај прилика изискивао, у времену кад сам руковао привредом земаљској, да се сав посветим трговинској политици земаљској. Ми смо се налазили на влади у периоду грађења уговора и зајмова и у времену, кад се је до прекида односа трговинских дошло са Аустро-Угарском, која је кроз читаво столеће прошло била једина пијаца за размену наших продуката.

За штампање ових радова мојих одлучио сам и из разлога, што мислим да је потребно прикупити на једно место све оно што је рађено, да се дође до ових резултата, у које се сумњало пре четири године, а који су данас једна од великих неоспорних тековина нашег народа.

Овој сам књизи додао увод, који обухвата један кратак привредни преглед наше земље. У овом ћу уводу изнети шта је све карактеристично за фазе, кроз које је наша привреда од ослобођења нашег до данас прошла и које су најнужније мере потребне за њено напредовање у будућности.

К. Стојановић.

У В О Д

Привредни преглед Србије

— I —

Политички живот Србије од њеног ослобођења до данас прошао је у главном кроз три фазе. Прва је фаза обухваћена временом од Устанка до седамдесетих година прошлог столећа, и то је време на пољу опште унутарње политике обележено борбом сталешком, борбом између оних редова, који су се истицали, као поборници једне или друге династије, које су се узајамно, кроз читаво једно столеће, смењивале у нашој отаџбини. У овом периоду почео се јављати нов поредак грађански у нашој земљи и створио живот, који се у почетку мало разликовао од старог патријалхалног, племенског живота нашег народа, из ранијих времена. У овоме су периоду ударени први основи држави и

почело постепено да јавља, у конзерватизму сталешком, стална препрека, за сваку демократску новину и веће учешће народних маса у јавне послове.

Друга фаза политичког развића почиње од седамдесетих година и траје све до онога момента, кад се је стицајем прилика угасила једна династија, и престао даљи повод за ону велику деобу у два табора, која је згодна била да у сваком моменту прикупи незадовољнике, амбициозне људе, и пертурбационе елементе, који су, како кад, служили овом или оном режиму, али по најчешће ометали правилно развиће и културно напредовање наше отаџбине. У овом периоду се на позорници јавља нова странка, поникла из слободоумнијих, школованијих и одушевљених бораца, која је своју организацију остварила почетком осамдесетих година, после прве веће победе удружене скупштинске опозиције из демократских и конзервативних елемената, противу режима либералног, који је био последњи представник владавине бирократско сталешке у нас. Нова партија демократска, позната под именом радикалне странке, проживела је мучне дане у борби са напредњацима, све до великог слома политике напредњачке, после бугарског рата, али јој је та борба донела потребне

тековине, да буде способна владати системом чисто демократским, уставно парламентарно. Овај је систем одржао победу, с тога, што су огромне масе нашег становништва, како варошког тако и сеоског, биле присталице радикалних начела, обележених у програму, којим се пред народом та млада странка, поводом своје организације, представила. Кад се је видело да се не може сломити радикални покрет, који је јаке размере узео у свима редовима нашег народа, онда се покушавало у неколико махова да се радикали удружени са старим партијама, антидемократским, доведу на владу, у намери више да се забуна унесе у редове младе радикалне странке, но да се покуша владати на основу поверења народног, на које су реакционари у нас од увек, све до данас, гледали као на какву заблуду, и на појав, који не треба икаква значаја да има за владавине у нас. У овом је периоду радикална странка долазила у више махова на владу, а најзначајнија је њена кратка владавина од абдикације Краља Милана до августа 1892 године, кад је намесништво покушало довођењем либерала на владу, да се насмеје народном поверењу, што је за последицу имало један од најтежих удара за реакционарне режиме у нас.

У овом се периоду покушавало у више махова да врате владавине из доба пре седамдесетих година, али су сви ти експерименти, на крај крајева, довели до слома једне династије. Дуга борба радикалне странке, од њеног постанка па све до маја 1903-ће године, за демократски систем владавине, услед разних утицаја и метода, којима су се њени противници противу ње служили, окрњила је јачину те странке и она се јавља фракционисана и по све подвојена, преполовљена у првим данима нове треће фазе, која почиње од 1903-ће године.

Поверење народно, поклањано неподељено раније радикалној странци, поцепало се на две фракције: на старије и млађе радикале. У периоду од 1903-ће до данас имамо владавине чисто радикалне, чисто самосталске и мешовите из ове две групе, не водећи рачуна о оној четворној коалицији, која је, услед по све нередовних прилика, постала и која је по све кратка века била. Поцепаност радикалне странке јако је сметала владама радикалним, и нису се ни са довољно потребном брзином ни јачином могли радикали на влади посвећивати државним пословима, како су то прилике тешке изискивале, које су се у нас јавиле на-

рочито од 1905-те године до данас, како на пољу трговинском, тако на пољу спољне политике наше. У овом је периоду значајна појава демагогије и лажне демократије, нарочито у редовима владајуће странке, која је, и то врло често, правила пертурбације из назови побуда демократских, чиме се маскирала обична људска незајажљива амбиција и себичност личних рачуна и интереса. Ова последња појава, која се наличјем демократског режима, партијских владавина, може да обележи и поред свих незгода, које са собом носи, ни из далека не може да има оне кобне последице, какве је имао систем котеџа и сталежа из прошлости. Велика савремена друштвена питања, озбиљни задаци државни, који се имају решавати све у тежим и тежим околностима, потиснуће у позадину амбиције и ситне рачуне фракција у странкама на влади, као што ће прегазити све неосноване приговоре демагошке и лажних демократа, који се у времену потпуне слободне штампе јасно испољавају у најразноврснијим нијансама, од привидне озбиљне критике до провидне увређене сујете обичне ниске пакости људске.

Пуну одговорност за управљање државом радикална странка носи од 1903

године, и то оба њена крила. За свој рад у прошлости, који је поменутој години предходио, као и за овај мали период, радикална странка не стрепи од критике, јер ће она у стању бити непристрасном посматрачу показати тековине, које су прави основи и темељи једне независне, културне и модерне државе.

У овом ћу се уводу у краткоме зауставити само на раду ове странке и осталих, у главним потезима, на економској политици Србије; и надам се да ће се, још из самога увода, видети, да је рад радикалне странке и најплоднији и најзначајнији за нас био на овом пољу. Из овога, што сам приредио за штампу, мислим да ће читаоци стећи уверење, да је радикална странка, уз незнатне жртве нашег народа од 1906-те године до данас у економској борби Србије са Аустро-Угарском, провела земљу кроз једну од најлепших епоха нашег самосталног живота; сачувала и ојачала снагу народа, да спреман буде за веће напоре, какви се изискују у будућности.

— II —

Од Устанка до осамдесетих година прошлога столећа привреда је српска била

готово једнообразна, патријалхална и слаба. Народ се развијао без икакве иницијативе од стране државе, без икаквог већег учешћа његове интелигенције у послове привредне, и остављен самоме себи дао је онолико, колико у опште један народ може да да, који се ослања на искуство стечено традицијом и своју физичку снагу. Вештачки услови напредовању привредном, који се стварају уговорима трговинским, били су по све слаби, јер је Србија уговоре градила, као васална провинција турске империје. Нарочито је њен однос према А.-Угарској остао готово онакав какав је био пре нашег ослобођења. Кредит, трговина, занати и професионална настава били су по све примитивни. Јачање варошких центара било је више досељавањем у Србију из околних српских области, но притицајем из области сеоског становништва; и утицај овог досељавања унео је у првом периоду нашег економског развића нешто система за просвету, занате и трговину земаљску. У овом периоду немамо никаквих почетака какве модерне индустрије, нити у опште имамо створене јаче привредне установе државном или приватном иницијативом. Сем организација занатлијских, које воде своје порекло из Средњег Века, које су у нас

у времену о ком говоримо прошле кроз неминовне фазе, услед доласка заната са Истока и Запада, никаквих других удружења постојало није. Поред заната постојала је домаћа и сеоска радиност, по све примитивна.

Путеви су у земљи били по све неудобни за саобраћај. Наслеђени главни друмови од Турака били су главна била наше трговине. Воденим путевима на граници Србије саобраћај се вршио страним бродарствима. Војска је била сведена на неколико батаљона, више школа за официре, на ослонац за војно јачање земље. Ратови се водили народном војском.

Овакво је било привредно и културно стање наше земље до осамдесетих година, кад су једну деценију пре тога времена на влади били људи из партије либералне. По све је природна ствар да је буџет кнежевине био мало већи од буџета данашње београдске општине; да није потребе било за зајмове, и да је то прошло стање, за којим по неко чезне у нас, било израз једног народа, који се тек будио за живот, нужна али не и завидна фаза, у коју би се требало вратити.

Од осамдесетих година Србија почиње стварати најнужније културне установе, које су потребне за препорођај: како еко-

номски, тако и опште државни. У овом периоду почиње серија трговинских уговора, зајмови, грађење железница, стварање Народне Банке и новчаних завода, подизање јавних грађевина, општа основна настава и друго, што рекосмо, да Србију изводи из доба патријалхално у доба модерне државе, Овај прелазни период, као и свако прелазно стање, имало је и својих криза привредних, које су биле обележаване честим дефицитима, што је био повод завођењу пореза и монопола за санирање финансија земаљских. Ово је режим напредњачких владавина, који чини знатан прогрес према ономе, што му је претходило. Почетак рада радикалне странке у овом периоду заснован је био на отклањању оних узрока, који су били повод наших хроничних дефицита и ми ћемо у засебном одељку овога увода о раду радикалне странке о томе говорити.

Овај је период значајан рашћењем буџета, што је неминовно морало бити, услед стварања помнутих културних установа а нарочито и с тога, што се је у Србији, тек од осамдесетих година, почела уводити права стајаћа војска. Издаци због војске, наоружања и железница били су први повод већих буџета, а већи буџети, први разлог наметима и монополима. Веће

дажбине и монополи су изазвали и промене у редовима наших грађана, и створили нове гране привредне и појачали рад нашег становништва. Овај је период окарактерисан јачањем становништва варошког, не доласком ван граница Србије, већ из сеоских наших општина. У овом времену се почињу у нас стварати први почеци модерне индустрије.

Трећа фаза у главном обухвата наставак послова у другој фази и стварање осталих услова за јачање наше земље. Како се у трећој фази јавља само радикална странка, а у другој је њено учешће делимично, ја ћу рад радикалне странке у другој и трећој фази прећи у последња два одељка овога увода.

— III —

Услед наглог рашћења издатака државних због: зајмова за железнице, ратова и наоружања, а слабог притицаја прихода од привредних установа, ни нови извори у повећању пореза и завођењу монопола, нису могли спречити јављање честих дефицита у нашим буџетима од 1882 до 1902-ге године. За санирање буџетског стања вршено је често делимично конвертовање наших многобројних и разноликих

зајмова, при чему је и радикална странка у горњем периоду саучествовала за време својих кратких владавина. Најважнија мера за санирање финансија и спречавање јављања дефицита била је у доношењу закона о буџету 1902 године и у зајму од 60 милиона динара за уништење летењих дугова и подужница државних, који је у истој години саграђен.

Јачање је привреде у поменутом периоду било више узгред но систематско. Увођењем у живот закона о самоуправним властима: среским и окружним 1892, постакиута је приватна иницијатива за привредни развитак земље, али је услед честих промена у земљи трајање овога рада било неконтинуирно. Стварање Бродарског Друштва, Кланице, Класне Лутрије биле су једине јаче тековине привредне за кредит, саобраћај и потпомагање радиности.

Трговинска политика, спроведена кроз уговоре са иностранством, била је наставак оне политике, коју смо затекли из доба првих наших уговора из 1882-ге године. Услови обезбеђени уговорима за привредно јачање продужили су период, који је носио на себи још тип услова за напредак полупатријалхалне земље. Три категорије извоза: жива стока, цереалије и воће пре-

доминирали су и овом, као и у првом периоду од 1882—1892 године. Индустрија се слабо развијала, јер за њено напредовање није било услова у уговорима трговинским. Близина пијаци суседне монархије, уз велике повластице за извоз наших сировина, одржавала је једно стално стање, готово стационарно, у нашој привреди.

Највећи је недостатак овог периода, што се ни једна пара, од 1885—1905-те године, није издала на нове железнице, и што се никакав нов извор фискалних прихода није створио за фондирање нових зајмова, већ се појачање прихода створеним посредним и непосредним порезима употребљавало на нове анuitете на штету: привреде, просвете и саобраћаја, што још и данас представља један по све велики назадак у нас. У овом периоду је, уз закон о грађењу вициналних железница, воћан извор у 5% железничког приреза, који је сав готово отишао на једну безначајну пругу и несолидне студије, које нису могле послужити као озбиљни подаци за допније радове, који су се имали предузети из два последња зајма за железнице.

Најзначајнији је период активног учешћа радикалне странке у државним пословима последњи, који почиње од 1903-ће

године. Цео је овај период готово добио обележје рада радикалне странке на економско-финансијском препорођају земље.

У важније законе привредне овде помињем општу царинску тарифу са њеним изменама, где су у минималним и максималним стопама појединих тарифа предвиђени случајеви за рад у неуговорном времену и основица за грађење уговора, у интересу привредног развитка наше земље. По свршеној општој тарифи први уговор, који је Србија са иностранством закључила, био је уговор са Немачком, ограничен на мали број ставова, јер је још пред очима и наших државника и целог јавнога мњења у нас лебдило уверење, да су сви уговори сем аустро-угарског уговора споредног значаја.

Царинска унија са Бугарском имала је да обележи нову еру уговора са нашим суседима на Балкану, али је на жалост тај предмет скинут са дневног реда, из страха од рђавих последица због затварања границе Аустро-Угарске, још 1906-те године, и до данас, не само што тај предмет није свршен, већ нису ни обични преговори за трговински уговор са Бугарском отпочели. Царинска Унија била је повод борби економској између нас и суседне монархије, и фазе кроз које је трговина

наша пролазила од 1906-те до данас биће предмет друге књиге, из које ће се видети. да је рад радикалне странке у томе правцу извојевао Србији једну неоспорну тековину, коју јој цео свет признаје.

Кад се је 1906-те године ушло у не-уговорно стање са Аустро-Угарском, ушло у режим опште тарифе према суседној монархији, нисмо имали ни оних мера, које су најбитнији интереси сређивања наших трговинских односа налагали. Није израђена била ни обична минимална тарифа, која је тек почетком 1910 године, услед дугог трајања несређених односа са Аустро-Угарском, постала законом. 1907 и 1908 отпочињани су и прекидани преговори за уговор са суседном монархијом, док нису једва једном у другој половини 1908 окончани. Уговор је био привремено уведен у живот, али је његово трајање било кратка века, шест месеци и од половине марта 1909 продужено је безуговорно стање. У току преговарања са Аустро-Угарском закључени су уговори готово са свима државама европским; односи трговински Србије са иностранством су нормирани проглашењем везаних ставова из уговора начињеног са Аустро-Угарском, који је престао важити, за минималне тарифе, што је доцније обезбеђено израђеном и озакоње-

ном општом царинском тарифом са максималним и минималним ставовима. 1910 године су отпочети по пети пут преговори за уговор са суседном монархијом и у изгледу је да ће се један пут окончати, јер се је ваљда и у наших суседа стекло уверење, да је тај уговор Аустрији потребан бар онолико исто, ако не више, као и нама. Доведено је дотле, да се уговор аустроугарски данас гради више из политичких обзира суседства по економских, како је то раније случај био.

У периоду од 1906-те године дат је велики број концесија за развиће индустрије, и благодарећи олакшицама у датим концесијама и високим тарифама уговорним и неугговорним индустрија је у поменутом периоду добила необичан полет и може се с правом очекивати, да ће се, кроз краatak период времена, велики део потреба у индустријским фабрикатама, које смо са стране довозили, подмиривати израђевинама у земљи. Од нових индустрија највише вреди поменути: текстилне и за прераду мяса (кланице). Помена заслужује нарочито последња индустрија, јер је од значаја била за извоз наш, који је тим индустријама доживео корисну трансформацију, и извозну грану са живом стоком. по све примитивну трговину,

заменио извозом свежег, усољеног и пре-
рађеног меса.

У времену од половине 1906-те го-
дине све до данас иде извоз наших про-
дуката, нарочито живе стоке, на тржишта
Италије и Египта; извоз цереалија и пре-
рађевина од меса на пијаце Средоземног
и Северног Мора, са свим новим путевима,
којима никада није ишла наша трговина
раније.

У неуговорном стању употребљаване
су разне привремене фискалне мере. Спу-
штале су се подвозне тарифе на желез-
ницама, даване нарочито премије за извоз
живе стоке и углављивани уговори о пре-
возу морем са разним страним бродарским
друштвима. Појачале се установе за ја-
чање кредита, саобраћаја, трговине и у оп-
ште привреде земаљске. Створено је ну-
жно законодавство, да се многе установе
и односи створе у земљи, каквих раније
није било, и рађено је да се до нових
закона дође и потребне измене, које су
нове прилике изискивале, унесу у старе
законе. О свему овом раду ће подробније
бити говора у другој књизи.

— IV —

У прошлости пропуштене су две ствари
битне за опстанак и напредовање Србије :

наоружање и железнице, што се је истицало од 1903 године над свима другим питањима. Доласком напредњака на владу, после ратова из 1876 год., учињен је прелаз ка првој стајаћој војсци Одмах је после неуспешног бугарског рата, чији је неуспех, поред његове непопуларности, био у недовољној војној спреми и у томе, што се је преоружање наше налазило у зачетку, настао у нашој војној спреми велики застој. Узрок овом застоју били су стални буџетски дефицити и честе режимске промене. До године 1906-те, до првог зајма за наоружање, за оружје и осталу спрему није Србија ни 20 милиона динара издала била, и то у размаку од близу 25 година.

Још у току 1904-те године радило се је на већем зајму од 110 милиона, који би се имао поделити на наоружање и железнице. Уговор је о зајму, после дужих преговора, окончан, и њега је имао извршити наш стари париски синдикат у вези са једном групом из Беча и Берлина. Зајам је грађен с обзиром на олакшице будућег трговинског уговора са Аустро-Угарском и везан је био нарочито за набавке војне и железничке. Тај се зајам није могао остварити и на њему се, као изборној паролу, вршили избори 1905-те године,

који су самосталној странци дали већину од једнога посланика. Самостални радикали су одмах, по доласку, уништили начињени уговор за зајам од 110 милиона, који се требао скупштини на вотум поднети и ступили у нове преговоре за зајам од 75 милиона. Погодбе под којима су они закључили зајам биле су теже и горе од погодаба проналог зајма, а и висина његова ни из далека није могла подмрити главне потребе земаљске, потребе наоружања и железница, те се са тим зајмом није ни изашло пред Скупштину. Услед промене у почетку 1906-те године, кад су се на дневном реду стекла питања о трговинским уговорима са иностранством, а нарочито са Аустро-Угарском, о наоружању и железницама, дошли су старији радикали на владу. По доласку у први ред је дошло питање о зајму. Зајам је закључен у висини од 95 милиона само са париском групом и био толико у вези са набавкама у иностранству, у колико су нови захтеви струја у влади француској то тражили због котирања страних зајмова на париској берзи. Влада је код овога зајма, што се набавака тиче, изашла на сусрет са 25 милиона аустро-угарској индустрији, не хотећи са њом да има ниједно спорно питање, пред питањем о новом трговинском уговору.

Распоред је из овога зајма био учињен у велико у 1907-мој и 1908-ој години. Почеле су се и железнице дограђивати, отпочете раније 1905-те, и нове градити, које су законом о зајму предвиђене. У току године 1908 искрсла је анексија. Прилике су изискивале да се војна спрема убрза и комплетира, колико то није могло да се подмири из оних сума, које су из зајма од 95 милиона на војску предвиђене. У току 1908-ме и почетком 1909-те дато је из државне готовине у неколико махова до 20 милиона на наоружање и друге војне потребе.

Још није исцрпљено било са набавкама за војску и железнице из зајма од 95 милиона, а једногласно је прихваћен предлог владе, склопљене из свих странака, да се начини већи зајам за потпунију војну спрему и довршење започетих и грађење нових нужних пруга за економско јачање наше. Крајем 1909-те године скупштина је одобрила зајам од 150 милиона, намењен војсци и железницама.

Ако се поменутим зајмовима дода зајам од 60 милиона, начињен 1902 године, о коме је било речи, и којим је извршено радикално санирање у нашим финансијама, јер су њим уништени летећи дугови, онда је од 1902—1910 го-

дине, за осам година, начињено 305 милиона. У тако кратком периоду раније није учињено никад толико задуживање, али војска, привреда и саобраћај нису никада јаче потпоре добили, но што је случај био у овом кратком времену. Од 245 милиона номиналних половина је отишла на војску, половина на железнице. Како су потребе војне долазиле због озбиљних прилика спољних на прво место, зајмови су поглавито за те потребе и грађени. Но како је грађење зајмова само за наоружање било тешко, зајмовима се давао тип инвестиционих зајмова, зајмова за железнице, те су погодбе, под којима су зајмови награђени за железнице нешто лошији, но што би били да смо потребу имали у зајмовима само за грађење железница.

Овим последњим дуговима нађене су отплате поглавито у вишковима заложених старих извора прихода. Како је на овај начин тим вишковима окрњена потпора многим привредним гранама, просветним и административним, прва је дужност владама да новим фискалним изворима нађу покриће за анuitет учињених зајмова и да врате осталим гранама државним, нарочито привредним, оно, што је од њих привремено одузето. Ови се

приходи могу наћи у ревизији закон фискалних и стварању можда још неких монопола, који само у нас заведени нису.

Вредио је поменути да је поглавито услед нових зајмова и буџета војног буџет државни порастао до висине од 115 милиона и готово се за 40 милиона увећао за непуних осам година.

— V —

Ако се висини данашњег буџета државног од 115 милиона дода буџет остале државне администрације: општинских и окружних самоуправних тела, у висини 15 до 20 милиона, онда ће расходи укупни изнети 130—140 милиона. Ово је близу шести део целокупне наше земаљске продукције, која се данас пење на 750 до 800 милиона динара. Однос између буџета с једне стране, извоза, увоза и продукције с друге стране представља једно неповољно равнотежно стање и може се с правом рећи, ако се продукција не повећа, да могу наступити економско-финансијске кризе у државном и друштвеном животу наше отаџбине. И ако су се све од горњих количина: буџет, продукција, извоз и увоз и популација данас повећале, и то неке удвојиле,

као што је случај са популацијом и продукцијом, однос је данашње режије према продукцији неповољнији но што је то раније био случај. Дупло увећање продукције према продукцији пре двадесет година, више је дошло од увећаног становништва и јачег зираћења земљишта по старој методи екстензивног обрађивања земље у нас, но што се је техником привредном у нас што постигло.

Услед већег становништва крчење шума и зираћење земље данас обухвати два пута већи рејон но пре 20—30 година. Услед овога су се и односи колективне, патријалхалне својине, која је припадала задругама, изменили и један је део сеоског становништва емигрирао у вароши, и број је сопственика, домаћина порастао на рачун већих комплекса. Да би се у овакој репартицији земље према сопственицима очувао однос продукције према потреби станевништва, нужне су вештачке заједнице (сеоске кооперације) и интензивнија обрада земље. Услед прираштаја варошког становништва, спорог развијања индустрије и још неангажоване радне снаге у разна велика техничка предузећа у нас, проспоритет је варошки испод проспоритета сеоског становништва.

Стварањем нужних погодаба за кредит, који нам недостаје, пружањем саобраћају олакшица у добрим комуникационим средствима, у нас ће се створити најбитнији услови за развиће привреде у варошким центрима и по селима. Све што је нужно за привреду: општа и стручна настава, хипотекарни кредит, нужна средства за обртни капитал пољске и опште привреде, потребне организације за трговину, пољску привреду, индустрију, занатство и радиност све ће се брзо развити. На ове се ствари мора од сада обратити у нас највећа пажња, да не усану извори фискалне природе, који су у висини стопа пореских доспели за данас до својих максимума, да више не могу дејствовати као подстицај на рад, већ дејствују као прека сваком рационалном и корисном раду, ако се повољни привредни услови не пруже становништву.

По моме дубоком уверењу наш је свет, нарочито сеоски и средње-варошки staleж, дао све што може дати, у привреди недовољно спреман, и од њих се више ишчекивати не може. Будуће генерације, које ће се упућивати на разноврсне послове, треба да су и опште и стручно образоване, да би рад уложен у разне гране привредне могао већу ренту и при-

нос да пружи. Код нас је остало много неексплоатисаних објеката: шума, рудшта, добијање плодне земље из мочара; а много је и полукексплоатисаних, каква је свазиратна данашња земља, трговина, техника и друго, што у нас долази или из недовољне развијености људи, који се тим занимањима баве, или из разлога, што довољно средства није било, да се њима прихвати људски рад, који се у разне гране привредне улагао, те је много послова вршено узалуд и режија често непотребно била висока на штету општих прихода земаљских.

Према овоме, што смо у последњем одељку рекли, иницијатива за све привредне послове мора бити подељена између државе и привредних установа земаљских. За данас има доста установа, које врше васпитну улогу и утичу на просвећивање маса; а доста ће се створити, кад нов закон о радњама ступи у живот, који, поред старих еснафских уредаба, предвиђа коморе за разне привредне гране земаљске. Тек, кад се ојача иницијатива у разним центрима земаљским, влада сме постепено губити иницијативу за пусирање привредно и у својем подручју задржати само општи надзор над свима установама привредним, водећи рачуна о квалитету и ко-

лични продукције, а и о томе, да судар између појединих привредних чинилаца не буде такав, да сме изазвати потресе и повреде јавних интереса у земљи. Држава ће тек доцније бити регулатор односа међу појединим привредним гранама, али за сада њена је дужност да ради и на јачем материјалном помагању привреде и на томе: да се земаљској, нарочито пољској привреди, пружи најбитнији елементи за њено јачање, каквих још довољно нема. Недостатак у саобраћају и кредиту ваља што пре попунити.

ПРВИ ДЕО
ЗАЈМОВИ И ЖЕЛЕЗНИЦЕ.

ЈАДРАНСКА ЖЕЛЕЗНИЦА*

ПРЕДГОВОР

Питање Јадранске Железнице је у нас третирано често и скидано с дневног реда, некад стицајем прилика спољних, али поглавито нашом кривницом. У нас се није уочило, да би се оно делимичним његовим решавањем, кад је први пут покренуто, могло до сада у велико привести крају. Данас још владају мишљења, да грађење никаквог дела ове групе не треба почети, док се једновремено не добије мост на Дунаву и не отпочне грађење у Турској.

Јадранска Железница има по трговину српску значаја кад је и само једним делом њеним саграђена, од Дунава до Ниша, за шта данас има и средстава. Разлог је за ово у том: што тај крак везује директно три округа са Дунавом, а преко Ниша

* Штампано у „Словенском Југу“

и пелу Србију са Цариградом и Солуном. Значај излаза робе Дунавом на тргове Средоземног и Северног Мора лежи у слободним и јевтиним путевима. Овај крак Јадранске пруге од посредног је значаја за све округе јужне Србије, који се преко Ниша доводе у везу са пристаништем на Доњем Дунаву, а преко њега са поменим трговима, Румунијом и Русијом.

Кад се успостави веза Србије преко Мердара са Јадранским Морем, и добије веза Србије преко моста на Дунаву са Румунијом и Русијом, онда се тим појачава знатно и локални значај ове пруге и истиче велика међународна вредност њена. Најкраћи пут до Средоземног Мора за робу из Јужне Русије, Румуније, Србије и западних области турске империје јесте овом пругом. Сви пројектовани путеви, који би излазили на какво пристаниште у западноме приморју нашег Полуострва, били би дужи и имали би више локални значај за трговину балканску но међународни.

Краткоћа путева, који би југо-источне провинције Европе доводили у везу са Средоземним Морем, од значаја је не само за путнички саобраћај, већ и за робу, која тражи јевтине руте, каква је готово сва роба, која се из горњих провинција носи у обла-

сти западне и северне Европе. Средоземно Море у вези је преко Сујеца са Индијом, и долазак у његове воде најкраћим путевима из Русије, Румуније и северних земаља Балканског Полуострва од великог је значаја по развој трговинских односа поменутих области у будућности.

Пролазом ове пруге кроз турске области створиће се један део најбољих услова, да угашена трговина, која је столећима цветала у западном приморју, поново оживи. Многобројне вароши, које су некада биле најважнији трговински центри на Балкану: Скадар, Драч, Призрен, Пећ, Приштина, Нови Пазар, Скопље, Велес, Бар и друга места добиће свој прави значај; и нова ће пруга пределима у приморју, који све услове за просперитет имају, дати полета, који је по паду Млетака и Ђенове готово без мало са свим уништен био. Цела западна обала Балканског Полуострва данас има само једно пристаниште, до ког се долази железницом. У то се пристаниште долази једном пругом уског колосека, по све локалног значаја, која везује Босну и Херцеговину, провинцију, која је не само одсечена од свих области и држава Балкана, већ и од провинција оне Империје, која ју је пре две године дана анектовала а пре тридесет година окупирала.

Ова ће пруга Балканском Полуострву у значају трговинском повратити његов ранији положај; а и пруге данашње, које су по све транзитног значаја за нашу трговину, а од важности су за европску, која се креће од запада ка истоку, подићи ће вредност међусобном промету, међу областима и државама на Балкану и створити нов међународни оптицај са Истока на Запад. Нови транзитни путеви укрстиће се на Балкану са старим правцем и имаће значај и по међународни промет европски и по интимније трговинске везе Србије са суседним областима, које су по све изоловане данас једна од друге.

Из северних се провинција и држава на Балкану, нарочито из Србије, и увоз и извоз кретао до скоро истим путем, оном рутом, која је саграђена на основу одредаба Берлинског Уговора, и која је Европу доводила у везу са Цариградом преко Србије и Бугарске. Услед нашег конфликта на пољу трговинском нарочито је извоз упућен: Дунавом и преко Солуна. Период од последње четири године показао нам је потребу да Србија мора имати више излаза, не само за свој извоз но и за увоз, како би се избегла зависност ма од ког суседа, ма од које потрошачке области.

Природни су наши нови излази, поред оних који већ постоје, они који нас доводе до Јадранског Мора; а за трговину нашу од највећег је значаја излаз на поменуто море, преко турске територије. Ако се, по довршењу започете унутрашње мреже железничке у нас, васпоставе све потребне везе Србије са суседним областима; ако се згодном тарифском политиком унутарњом и међународном пруже погодни услови кретању трговине у свим правцима: онда ће географски положај Србије, који је врло згодан за трговину, новим условима за увоз и извоз наш у будућности имати све погодбе за самосталније наше опредељивање у трговини и политици.

Дужност је свих меродавних фактора у нашој земљи, да свима силама настану, да бар онај део Јадранске Пруге, чија изградња од нас зависи, што пре буде саграђен. Новчаних средстава за ову пругу има и само ваља изабрати онај начин грађења, да ова пруга за две године буде предата саобраћају. Како су очевидни интереси свих земаља, кроз које цела Јадранска Железница пролази, налазимо да неће никаквих тешкоћа бити, да се грађење почне и у Турској; и свим силама треба настојавати, да се већ започети послови око

образовања синдиката за грађење ове пруге у Турској, и њеног већ отпочетог трасирања, не успоравају. Ако се рационално и истрајно буде радило успех је осигуран а са довршењем ове пруге отвориће се нова трговинска ера на Балкану.

У В О Д

Питање се о Јадранској Железници у нас покреће више од 25 година. Оно је пролазило кроз разне фазе, и поглавито је скидано утицајем са стране, утицајем оних суседа, који нису ради били никада мирном, културном напредовању и развијању Србије и осталих балканских народа. У овој железници се увек гледало једно најмоћније средство, не само за еманциповање Србије, већ и за зближавање наше са западним областима Балканског Полуострва, које су већ више од 30 година потпуно од нас одвојене. За пацификацију некултурних, полудивљих племена Албаније нема јаче мере од саобраћаја, трговине и мешавине са народима слободних балканских држава. Никакав војни поход ни из далека не може унети мир у редове оних племена, која се лако револтирају, не само према новинама културним, које се заводе услед природне

еволуције на Балкану, већ су и сувише осетљиви услед разних страначких, ван балканских струја, које у нередима на Балкану гледају згодне моменте за своју експанзију.

У уводу ћу говорити само о фази овог питања из године 1907-ме. После говора Еренталовог, у коме је изложено своје погледе на санџачку железницу, и образложено њено грађење чисто трговинским разлозима, влада је српска изашла са предлогом о грађењу Јадранске Железнице. Од стране: Италије, Француске и Русије ова је мисао прихваћена и потпомогнута. Резултат је свега био: да је одмах образован међународни синдикат у који је требало ући и Србија, да учествују једним делом за саграђивање ове пруге на турској територији. Синдикат је учинио нужне припреме за тражење концесије за грађење и експлоатацију ове пруге у Цариграду и почео предходне радове око трасирања исте пруге у Турској. Српска је влада у месецу јуну 1908-ме године за тај посао послала свога стручњака у Париз, који је са осталим експертима за трасу и грађење, то питање вентилирао и спремно је било све да се најдаље у почетку 1909-те године приступи послу.

Септембра месеца 1908-ме године ис-

крсла је анексија Босне и Херцеговине, и ова је појава значајем својим скинула питање о Јадранској Железници за неко време с дневнога реда. Младотурски покрет, анексија Босне и Херцеговине, проглас Краљевине Бугарске појави су, који су отежали правилно развијање Србије и питање су наоружања у нас ставили изнад свега. Потребa за нов већи зајам за комплетирање нашег наоружања дошла је брзо; а са тим је зајмом везано било и довршење почетих железница и грађење нових, најважнијих пруга у Србији. Међу најважнијим пругама се истицала она, која је део Јадранске Железнице; и за њу је из последњег зајма од 150 милиона највећа сума и предвиђена била.

Компликације, после поменутих појава, јако су отежале саграђивање целе пруге јадранске. Радови се на трасирању ове пруге продужавали у току целе 1909-те године; и са те стране не би никаквих тешкоћа било, да се приступи образовању започетог синдиката за финансирање крајем 1907-ме и у почетку 1908-ме године. Овде се јавља друга незгода, што се у Турској изјавила жеља: да ту пругу ради сама турска влада, те ће услед тога ствар можда мало бити одложена више, но што би случај био, да се је грађење бар, ако

не и експлоатација, уступило једном синдикату, у коме би и турска држава могла извесног учешћа имати. Наше је гледиште: да радове не треба још за дуго код нас на Балкану да раде државе, и све што би се у интересу обезбеде јавних права могло дозволити то је, да експлоатације израђених саобраћајних објеката остану у државним рукама. Како ће се питање о грађењу целе пруге прилично отегнути, влада је српска требала правилно да схвати свој позив и да се пожури са довршењем ове пруге, бар на најпој територији; јер је и распоредом кредита из зајма од 150 милиона овој прузи највећа сума намењена била.

Услед недовољне обавештености, услед нетолеранције и неповерења између оба крила радикална, на које се данашња влада наслања, учињене су при другом читању извесне измене у закону о зајму, и то ми је дало повода, да, у десет чланака о Јадранкој Железници, проговорим о значају ове пруге, о начину грађења железница у нас у прошлости, као и о томе какве се мере ваља да предузму, да буде употреба последњег зајма на железнице што рационалнија.

О значају ове пруге се после мојих чланака много писало. Најнетачнија су

била гледишта о рентабилности њеној, а то је долазило поглавито отуда, што се рентабилност рачунала из елемента, које данашње прилике привредне дају у окрузима, кроз које ће ова железница да прође. Било је приговора: да моје примедбе о погрешкама при грађењу железница нису тачне, али ја остајем при ономе, што сам изнео и тврдим по нова, да ће трошкови око довршења започетих и грађења нових пруга бити већи од цифара које сам изнео, ако се стари метод грађења буде и даље примењивао.

Прештампавању мојих чланака о Јадранској Железници додајем овај предговор, у коме поглавито износим мисао, да се свим силама треба у нас да ради, да се пруга од Дунава доведе до Ниша из зајма од 150 милиона, и да се у најкраћем времену продужи до Куршумлије. За израду пруге Ниш—Куршумлија има један и то по најзгоднији начин, да се уступи ово грађење и експлоатација извесној консорцији, или да се из редовних буџетских средстава приступи грађењу тог дела. Кад будемо са пругом на нашој територији готови, лако је тражити њено продужење преко турске територије, а дотле ће се можда и прилике и гледишта у Турској променити на значај ове пруге

по њихове интересе и по вредност за међународни светски саобраћај, те ће се и у њих убрзати послови око грађења малог дела, који би од наше границе ишао до мора.

Влада је данашња сагласна, да ваља убрзавати радове на железницама; а нарочито је за брзи рад на прузи Дунав—Ниш. Метод грађења железница је по све спор; и ако се учине потребне измене у томе методу, и ако не буде поремећаја у току послова земаљских, можемо очекивати, да ова пруга, од Дунава до Ниша, а и даље до наше јужне границе, буде готова кроз четири до пет година. Ако се пак остане при данашњем делимичном давању појединих партија на овој прузи разним предузимачима и инжињерима, моје је дубоко уверење, да за ову железницу од Књажевца до Ниша, неће бити средстава из зајма од 150 милиона, јер ће време појести интересом, оно, што је одвејено за ову пругу. Због обе бојазни и написао сам серију чланака о Јадранској Железници, али на жалост морам признати, пошто све од владе зависи, да нисам много успеха имао, да променим стари начин грађења, који је по све штетан и по зајам и по привреду земаљску, која тако споро долази до својих железница.

Јадранска Железница и зајам од 150 милиона*

Завршује се и година 1909, и у велику књигу српских дугова забележен је још један зајам и то од 150 милиона. Србија је прешла одавна половину милијарде, али књига њених економских тековина од првог до овога зајма врло је празна, и неће никакве знатне рубрике бити ни од овог великог дуга, јер је по најглавнији посао, који се има из овога зајма да сврши, саграђивање Јадранске Железнице на нашој територији, скинут са дневног реда. Шта је то што Србију омета да се спреми, да се унутра сређује, да себи обезбеђује све што јој је потребно, да у тешким данима, какви су били пре годину дана не криви цео свет, већ да у себи нађе све што јој је нужно, да више свету не изгледа смешна, већ достојанствена. Ко је крив, што

* Прештампано из „Новог Времена“.

се је питање грађења Јадранске Железнице одложило на неодређено време? Да ли новаца за тај посао нема? Не. У зајму, који је изгласан одвојена је сума за ту пругу, али пакост људска, зла судбина овога народа, вековне несреће потенцирале су наше незгодне нарави толико, да ћемо радије гледати, како зуб времена односи овај скуп новац намењен овој железници, само да се та пруга не сагради, ма и Србија пропала, јер ћемо за те несрећне моменте, кад се Србији пој независности загрози, лако наћи ко је крив, и гледаћемо да у лепој форми сачувамо историји помен тог кривца — али ће све узалуд бити. Српство неће имати никакве користи, ако се пропуштају и даље згодни моменти за јачање Србије и несвесно се улети у хаос догађаја, где ће само спремни и јаки победу однети.

Јадранске Железнице нема. Нема је, јер су важнији разлози, који треба да очувају коалицију и да даду сатисфакције болесним амбицијама кратковидних умова. Довољно је за нас, што ћемо се као пијани плота држати фразе: „Балкан балканским народима“; и што ћемо говорити о потреби балканског савеза, не хотећи увидети никада, да се од фразе не живи; и да се само добрим жељама, кад плана

никаког у раду нема, и кад се најбитнији интереси наше отаџбине запостављају, и мимо наше жеље Србија увлачи у свере оних наших „вековних пријатеља,“ чији су загрљаји смртоносни. Још се у нас људи, који воде прву реч, успављују заблудама да су симпатије Европе, нарочито наших пријатеља у њој, јак ослонац наше самосталности! Живи се од илузија, да ће: Француска и Русија са Италијом градити Србији ту железницу; и да ће се за њу увек наћи средстава. Заборавља се да ће се о Србији само дотле водити рачуна, док постоји на западу уверење да Србија своју политику унутарњу паметно води, али кад наступи моменат и сазна се, да ми немамо никаквих средстава или не довољних, да у новим борбама можемо бити победноци, онда ће од нас цео свет дићи руке.

Једини разлог задужењу од 150 милиона за железнице био је грађење Јадранске пруге и то, што је мотив био, сад се ништити и напушта идеја, којом су се запајале све партије, а нарочито радикална, у нас више од двадесет година. Да се прилике нису промениле, те је потреба за ту пругу престала? Да није случајно Србија изгубила сваки резон за ову пругу за то, што је изашла после анексије Босне на Ја-

дранско Море? Не. Да није Србија ушла у царински савез са Турском, Бугарском и Румунијом, те су јој све отвориле своје обале: Црног, Белог и Егејског Мора? Не. Да није Европа Србији огарантовала транзит преко Аустро-Угарске? Не. Или је ваљда Србија тако трансформисала своју производњу, да више нема ни рогате марве, ни свежег воћа, ни свежег меса; да јој никакве концесије ни у уговорима трговинским ни у тарифама железничким не требају? Не. Стање је не само исто но се и погоршало, јер су се амбиције и традиције наших суседа појачале и Србија се данас налази, ако не у горим, оно бар у истим, тешким приликама, у којима је била пре 3—4 године, кад се је Србија сва залагала за ту пругу. Каква је ово логика, кад су сви разлози исти и још има и јачих интереса за ову пругу, да коалициона влада напушта грађење ове пруге, или је одлаже на неодређено време. Овакви поступци, оваква логика поломиће кости Србији. За одлагање грађења Јадранске пруге наводи се технички разлог, наводе се економски разлози о рентибилитету и помиње све оно, што није прави узрок, а прави се разлог не сме споменути, јер би он само гнушање изазвати могао.

На ово питање вратићемо се доцније и све ћемо разлоге гледати да анализирамо; изиђећемо све ништавило побуда људи, који су успели да пропадне сума од 56 милиона, колико је намењено грађењу железница, да изнесемо ситничарске разлоге оних, који желе да нема пруге, која је најјачи стуб економске независности наше отаџбина, и да народ педесет година носи све последице једног дуга од 250 милиона, који смо за три године наградили, а да лишен буде оних средстава, која треба да му ојачају економску моћ, да може годишњи терет од 16 милиона за отплату овога дуга, који ће и потомцима у наслеђе пренети, лако сносити.

Шта ће нас коштати километар желез- нице уског колосека

После 1903 године покренуто је интензивније у нас питање о грађењу железница. Од 1887 до 1904 те озбиљно се никада није говорило о грађењу каквих пруга. Кад је покренуто питање о зајму од 110 милиона за наоружање, једна је сума из тога зајма намењена да се додели грађењу железница, предвиђених у једном закону, који је одавно био донесен, али у коме средстава за грађење нису обухваћена била. 1902 године је вотиран прирез од 8⁰/₀ за грађење железница, и то на брзу руку, те је фонд од тога приреза однела мутна Марица, као што је случај у нас био са свима сличним фондовима.

Питање о грађењу вициналних пруга третирано је у нас по све неозбиљно. Колосек је био најважнија тачка те дис-

кусије. Поломола се копља међу нашим стручњацима, шта је за нас боље: нормални или уски колосек; и на штету Србије одлучено је: да се граде железнице уског колосека, које данас ни за Тибет не пасују. Оно, што ни у ког народа није било спорно, начин грађења и средстава, како ће се саграђивати, то је у нас подвојило земљу у таборе; и ми смо још 1905-те године почели градити железнице без плана, без икакве финансијске подлоге и без икакве озбиљне организације, која је неминовна за овакве послове. Крајем 1906-те године награђен је зајам од 95 милиона и од тога је зајма, на основу прерачуна наше Дирекције, предвиђено 35 милиона за 500 километара железнице уског колосека. Од тога је времена прошло три године и нови зајам од 150 милиона, који је при крају 1909 те год изгласан, предвиђа у делу од 56 милиона за грађење железница, суму од 16 милиона, да се још 1905-те г. започете железнице доврше.

Да се запитамо сад, под представком да будемо у стању са ових 16 милиона нових и саградити почете железнице, шта ће нас коштати један километар њихов.

До овога рачуна доћи ћемо лако. Не-

ћемо узимати и децимале у рачун, да не бисмо читаоце морили; али ћемо изнети све нужне податке, да се сваки, који се никад цифрама бавио није, може лако уверити да је рачун тачан.

За почете и још не саграђене железнице утрошено је из зајма од 95 милиона 35 милиона; из зајма од 150 милиона има да се да 16 милиона, то чини свега 51 милион. Како 100 динара ефективних чине округло 110 динара номиналних, због средњег курса 84 оба горња поменута зајма, наших ефективних 51 милион терете нас код поверилаца са 61·2 милиона. Ако узмемо да грађење поменутих пруга траје свега пет година, онда интерес за то време на 35 милиона износи по $4\frac{1}{2}\%$ 7,875 милиона, а за још две године, за које ћемо време интерес плаћати на 16 милиона, интерес износи 1·44 милиона. Ово све укупно износи 70·5 милиона. За потпуни утрошак новца на ове железнице ваља узети у рачун и 4 милиона, колико је од железничког приреза 8% прикупљено и утрошено. Укупна сума на довршење започетих пруга узаног колосека изнеће 74·5 милиона. Ако будемо у стању из ове суме довршити 500 километара, километар ће нас коштати око 150.000 динара. Ово је ре-

зултат оне бесне борбе у новинама, Скупштини, на зборовима и улици, која се у нас водила и још мисли да се продужи код грађења и осталих пруга, које се последњим зајмом мисле да саграде.

Питаћете, па шта је узрок свему овоме? Одговор је кратак. Није се умело администрирати послом грађења. Није за ово криво ни техничко знање, ни новац, јер је он стајао депонован у Паризу, и ми смо на њега скуп интерес плаћали; нису криве ни недовољне студије, јер су за Честобродницу биле „штудиране“ четири трасе: већ је узрок ове несреће и штете, што једна глава, једна памет, није дириговала послом, у који се уплетала чаршија и партија и уносили мотиви најразноврснијих захтева и интрига. Ово је резултат наших комисија, наших анкета и удружења, где се не зна ко је за рђаве резултате одговоран, а послови по све рђаво иду. У нас се не зна, ко је за шта меродаван и ко какве послове сме на себе узети. мисли се да се и грађење железница треба да решава „плебисцитом“.

Изнео сам ово коштање, ако то може бити поука, да се са новцем из последњег зајма рационалније поступи. Опет се говори о некаквим „студијама и предрачунима“ „о детаљним плановима“ потребним

за израду услова лицитације! Све то подсећа ме на оне ствари од пре три године и бојим се да не буде километар пројектованих железница нормалног колосека прешао 350.000 динара. После садањег зајма од 150 милиона Србија неће ускоро бити у стању градити никакав зајам, а огромне би штете било по нашу земљу, да време и нехат однесу овај зајам. а да не буде саграђено оно, што је у пројекту предвиђено. Ми смо и сувише затегли наше изворе: буџет је на тачки прекрета, мало непажње и у нас се могу она опасна времена дефицита да јаве. Дужност је свију: да не дамо да се дође до сличних времена недавне прошлости, кад су бонови Србије летели по Европи и убијали кредит земље, да Србија не буде приморана тражити покриће у зајмовима за дефиците, и плаћати 30% интереса.

Из овога је чланка јасно, да ће држава, због система по коме су грађене железнице уског колосека, бити најмање оштећена са ефективних 50,000 динара по километру, што износи на 500 километара 25 милиона. Ова ће сума учинити да наше железнице, једном саграђене, неће бити рентабилне ни после 40 година. Погрешке наше уске и тесногруде поли-

тике и далека ће покољења наша осећати. Погрешке на пољу економске политике исто су тако кобне, као и оне на пољу спољне политике, или погрешке учињене у борби за добијањем политичких слобода.

Одредбе члана 5-ог закона о зајму од 150 милиона

Између данашње владе и скупштинског финансијског одбора утврђена је оваква редакција члана 5-ог :

„Сума зајма од 56 милиона динара именована у члану 9. § 2 овога закона, одређена за грађење железница, има се употребити овако :

1.) На довршење отпочетих пруга узаног колосека и пристаниште на Дунаву 18,600.000 ;

2.) На инвестиције за садању пругу именоване у акту Бр. 37947 4,900.000 ;

3.) На грађење пруге Дунав—Зајечар—Књажевац—Ниш нормалног колосека 24,500.000 ;

4.) На грађење пруге Чачак—Горњи Милановац—Лакјовац—Лазаревац—Степојевац—Београд, почињући грађење од Чачка 8,000.000 ;

5.) На грађење варијанте нормалног колосека Београд — Смедеревска пруга 6,000.000.

У колико горње суме не би достигле за овде именоване цели, Влада се овлашћује да може употребити уштеде једне пруге на другу, као и суму од 2,000.000 динара, коју Управа Фондова има давати Главној Државној Благајни.“

Дебата је у скупштини била дуга поводом дискусије овога члана и Скупштина је на првоме читању, по оцени свих разлога за и против предложеног члана, усвојила горњи члан са овом само допуном:

„Ако Влада нађе да се пристаниште на Дунаву, уз сва јемства потребна за заштиту привредних интереса земаљских, може дати у концесију, она се овлашћује да то учини а уштеду тиме добивену употреби на грађење пруге Пожаревац—Осапаоница нормалног колосека.“

Између првог и другог читања прошло је пет дана. Кад се је приступило другом читању Влада је учинила један препад, чисто демократски, као у Енглеској, и изишла са новом допуном члану 5-ом, о којој нису ни финансијски одбор, ни Скупштина ништа раније знали. Тај додатак члану 5-ом гласи:

„Грађењу нових пруга неће се приступити, док се не проуче шеренске прилике, трасе не утврде и не израде примери и предрачуни.

Ако ови предрачуни покажу да су суме овде предвиђене за поједине пруге недосолне, па се евентуалним претпоставкама на осталим пругама потребан кредит ипак не би добио, грађењу се неће приступити док се питање не изнесе на решење Народној Скупштини.“

Разлози од стране Владе за ову допуну нису дати, али је она условљавала примање овог додатка по цену свог опстанка. Какве су муке натерале владу да прими додатак, који све одредбе члана 5-ог ништи, нећу овде износити, само ћу изнети, шта текстуално тумачење изнетог додатка може у себи садржавати.

За грађење нових пруга траже се студије. Ово на први поглед изгледа по све наиван, оправдан захтев, више личи на плеоназам, по на какву опасну одредбу. Последице ћемо од ове одредбе изнети у нарочитом чланку. Овде напомињемо незгоду по саму Владу, да она пристаје на додатак, којим се утврђује да она чини зајам до 56 милиона, а још није проштудирала трасе пруга, које се имају градити. Кад једна влада овако што прими онда

самим тим у очима света, који мисли, губи сваки резон даљег опстанка.

Друга алинеја поменутог додатка вели: да се нове пруге, а овде су најглавније: варијанта Београд—Смедеревска пруга и део Јадранске Железнице Зајечар—Ниш, јер за њих је намењено 30.500.000 — неће градити, док се не саграде започете железнице уског колосека и не види се колико је на њима заштеђено. Ако се покажу уштеде недовољне онда се и за те пруге понова мора изићи пред Скупштину. Рок би био да се пред Скупштину поново изиђе, ако се данашњим темпом у нас продужи грађење железница, после три године, а за то време ми ћемо плаћати узалуд интерес на 30,500.000, јер ће тај новац лежати у Паризу неупотребљаван. Влада није смела јавно једном одредбом, која и овако тумачење садржи, да дозволи да се стекне уверење о њој, да је она зајам градила без икаквог плана о ономе, чему је поменути зајам намењен био.

Скупштина је и на другом читању, не сумњајући у намере владине, услед препада изгласала влади зајам необавештена; и сад остаје, да се на распореду сума види, да ли ће влада дати учињеном додатку оно тумачење текстуално, које смо изнели,

или ће уложити све да се по члану 5-том, како је на првом читању изгласан, приступи одмах грађењу свих пруга у једанпут, спајајући студије и грађење једно-временно. Ако се овај последњи поступак усвоји, може се много урадити, и да се на време пројектоване железнице сврше и да време од учињеног зајма не однесе оне суме, које су потребне за грађење нужних пруга, предвиђених оним чланом, — има начина и може се спречити оно нерационално располагање, какво је било са 35 милиона из последњег зајма од 95 милиона.

— IV —

Коштање по километру нормалног коло-
сека пруге Зајечар—Ниш и Београд —
Смедеревска пруга

За горње две пруге предвиђено је из зајма од 150 мил. 31 мил. и 500.000 ефективних, или 36,600.000 номиналних, с погледом на курс поменутог последњег зајма из кога се те железнице имају да граде. Овде нећу говорити о томе: шта би нас километар коштао, кад би се у нас грађење радило као у осталом свету, но шта ће нас стати један километар, ако се грађење ради по текстуалним одредбама додатка члану 5-ом закона о зајму, који је Влада на другом читању зајма учинили.

Претпоставка је наша, да се сав новац намењен овим пругама на њих утроши, и да оне, у величини 200 километара, буду и саграђене. На студију узимама најмање три године, то је наш темпо рада, кад студије врши Железничка Дирекција, јер

је толико времена требало за студију пруге Параћин—Зајечар, од непуних 100 километара и то уског колосека. Грађење горњих пруга, после студија, треба да траје најмање пет година. Ако је ово тачно, а да није претерано доказ су нам рокови у којима се започете пруге у нас већ граде, онда ћемо до рачуна коштања по километру доћи лако, на већ показан начин.

Грађење обе горње пруге износи у номиналној вредности 36,600.000. Студије по 500.000 за три године чине: 1,500.000. Интерес за три године по 2% на 36,600.000 износи 2,196.000. Интерес за пет година, од довршених студија до дана кад железнице треба да су саграђене по 4'5 на 36,600.000, чини 8,235.000. Све скупа износи округло 50 милиона.

Кад се 50 милиона утроши за 200 километара, онда ће нас километар коштати око 250.000 номиналних динара, или ефективних, колико смо стварно новца утрошили, 210.000 динара.

Ова слика постаје још потпунија, ако се дода једна претпоставка, о којој се мора водити рачуна. Може се десити да на крају пете, односно осме године, рачунајући од данас, не буде довољно ни 50 милиона за ових 200 километара. Нека се не учини погрешка у 50%, као

што је случај био код железница уског колосека, где се на првобитно предвиђених 35 милиона накнадно тражи 16 милиона, нека се учини погрешка у 20%, онда ће за потпуно довршење поменутих пруга, рачунајући ту и возни материјал, требати око 60 милиона. Ова последња сума подељена на 200 километара даје 300.000 динара за коштање једног километра нових пруга нормалног колосека. Упоредјено ово коштање са ценом од 200.000 дин., колико смо платили странцима за саграђену стару пругу, казује да се за 25 година не само нисмо кренули напред у економији времена и техници грађења, но смо далеко заостали.

Ако се на штету нашу, буде остварило грађење, како га ми предвиђамо, али не желимо, онда о каквој правој рентабилности овако значајних пруга у нас не може бити говора, од данас за 40 година. Ми ћемо питање рентабилности наших пруга старих и нових засебно у једном чланку прећи, а овде га узгред додирујемо само. Надамо се, да се неће узети начин, којим смо градили железнице од 1905-те год. до данас; да ће се напустити ова варварска политичка одлагања, која је у 1909-ој години обуставила два велика посла: *грађење приспа-*

нишња на Доњем Дунаву, пројектовање пруге од Неготина до Дунава и од Зајечара до Књажевца. Неће један и исти министар грађевина расписати лицитацију, поништавати је без икаква разлога, кад је за њу био предвиђен кредит од 1,000.000 дин. у буџету од 1909-те године; неће све ићи по одлагању *ad calendas graecas* и решавати се по годину дана питања о рехабилитирању извесних личности, а зајам градити од 150 милиона без довољно проученог плана за шта се је саградио. Важније је за ову земљу да има оних установа које ће њену привреду ојачати од свих ситних личних питања, која су нам и време и новац проћердала; а надамо се да ће и јавно мњење а и Скупштина уложити све што је потребно да се један пут престане са скупим експериментисањем.

— V —

Велики локални значај ове пруге

Чуло се у Скупштини, да би грађење ове пруге ваљало одложити, док се не узме у рад израда свих њених делова и не добије веза са делом ове пруге на турској територији, који се тек сад штудира. Ово би било оправдано само у том случају, кад би део Јадранске пруге, Дунав—Ниш, био без икаква значаја за нас. Ми ћемо показати да тај део, и ако се не добије скоро веза са железницама у Турској, има огroman, чисто локалан значај и да је он за Србију од толике важности, да као регулатор држи отворене излазе нашој земљи за све пијаци. и да је немање те пруге до данас чинило наш положај у погледу трговине, нарочито са Аустро-Угарском, не-обично тешким.

Уверавају сви: да је велики значај целе пруге; за то ја ту њену вредност иећу ни доказивати, јер је она готово очевидна за

цео свет. Прелазим на доказ значаја локалног, на значај ове пруге, кад није ни мостом везана преко Дунава са Румунијом.

Најгорн случај, у који не верујемо да ће Србија доћи, али се мора претпоставити, био би, кад би нам Турска правила сметње извозу преко Солуна, а односи би са Аустро-Угарском били ненормални, као што је данас случај. За овај случај би наша роба: цереалије, прерађено месо, воће и остали артикли били упућени Дунавом, другим путем, за тржишта западне Европе. Окрузи поред Саве и Дунава једини би се могли служити воденим путевима, а више од три четвртине Србије били би готово у немогућности, да своје продукте лако баце на север наше отаџбине, и да их отпрате Дунавом преко Црнога Мора за тржишта Средоземног и Северног Мора. Готова би пруга Ниш—Дунав без икаквих тешкоћа примила робу целе источне, јужне и југозападне Србије и ту робу довела на доњи Дунав, избегавајући Ђердап за највећу житницу српску, за цео пожаревачки округ, нарочито источни његов део. Овај саобраћај био би у толико лакши и већи, што би се на пругу Ниш—Дунав доносило са две споредне пруге Параћин—Зајечар и доцније пругом Пожаревац—Жагубица, која се има проду-

жити до пруге Ниш—Дунав. Пруга Ниш—Дунав, у вези са пругама Ниш—Врање и Ниш—Пирот, везивала би целу јужну Србију са Доњим Дунавом.

У нормалним трговинским приликама пруга би Ниш—Дунав сву јевтину робу, као што је: дрво, камен, угаљ, жито и друго из свих крајева Србије, сем неких округа поред Дунава и Саве, доносила на Доњи Дунав и одатле је даље водом отправљала. Пролаз ове пруге кроз округе: крајински, припечки и нишки значајан је за економско јачање тих крајева, а у вези са овим окрузима диже производњу и окрузима јужне Србије: пиротском, врањском, топлничком и крушевачком, у којима је по све запуштена свака рационална експлоатација, нарочито шума и руда за данас.

Из овога доведе изнетог јасно је: да ова пруга повезана ни са Турском, ни са Румунијом, ни Русијом има и то огроман значај за унутарњу и спољну трговину српску. Кад се зна, да у земљи имамо начина, да са нашим продуктима изиђемо на поље, онда нам нико и не покушава затварати границе и правити сметње трговини. Разлози, који говоре за ову пругу, који данас, кад је и новац за њу нађен, императивно налажу њено грађење и поред

разлога економских и финансијских, налажу нам да не оклевамо и да је што пре саградимо. Њено даље продужавање до наше границе, до Куршумлије, није скупо и то се може постићи из редовних буџетских прихода, ако се убрза грађење свих пројектованих пруга и пореска се моћ ојача. Довршења целе Јадранске пруге на нашој територији значајно је по привредно јачање читавих округа, који су до сада били избачени из унутарњег и међународног нашег промета. Довршење пак целе ове пруге у нас не може бити пре 3—4 године, али рад на тој прузи може дати подстицаја свима заинтересованим, да се она што пре сагради и на турској територији, и да се том пругом успостави веза са Румунијом и Русијом. Покретање с наше стране овог питања, пре но што та железница у Србији буде саграђена, доведће нас до разочарања и резултата ништавних из наше прошлости, што је по све разумљиво, јер она нама треба више но ма ком другом; и кад ми за њу не урадимо оно, што смо дужни, други ће још мање то учинити. За недовршење бар дела Дунав—Ниш данас ће кривица бити само до нас. Саграђена пруга Дунав—Ниш разлог је за Румунију да се веже на Доњем Дунаву са нама, јер и само овај део Ја-

дранске Железнице доводи Румунију и Русију, преко Ниша, у везу са Цариградом и Солуном.

Из изложеног је јасно, да је грађење пруге Ниш—Дунав оправдано: из чисто економских разлога унутарње наше трговине оних округа, кроз које пролази; из разлога појачавања веза источне и јужне Србије са западном; из разлога наше међународне трговине, што нам даје могућности у случају конфликта са суседним државама, да упутимо сву робу Дунавом; из разлога да јевтину робу, у случајевима нормалних односа трговинских са суседима, упутимо, мимо Ђердап, доњим Дунавом преко Црног Мора на тржишта светска. Кад сви ови разлози стоје, а за исту су пругу и новчана средства нађена, онда је свако оклевање неоправдано и штетно по интересе наше земље.

Начин грађења железничких пруга у нас

Кад се је почетком 1904 године почело у нас живље претресати питање о грађењу железница, ствар се је о овом предмету третирао и у клубу београдских радикала, који је онда и заснован, и чији су чланови онда били радикали једног и другог крила. У тим дискусијама је говорено о грађењу нових пруга нашим инжињерима и предузимачима, о дириговању над радовима из данашње Дирекције, па се је тако и даље по том систему радило, продужило и дошло до овога беднога стања у коме се сада налази започета железница. Ово се је одмах и предвидети могло. Године 1904-те правих је железничких инжињера било шеснаест, и они су употребљавани у одсеку Дирекције за одржавање старе пруге у исправном стању. Овако малим бројем инжињера примити се посла: траси-

рања, грађења предрачуна, израђивања детаљних планова, контролисања грађења и примања израђеног посла, пруга од 500 километара, могло је само у нас бити, где се много није мислило о рђавим резултатима од овако погрешног почетка. У току од пет година, од како се гради железница, број се наших инжињера није много повећао. Кад су се све пруге уских колосека дале у посао, потребан се број инжињера додао са стране и из министарства грађевина, али у колико су се послови око саграђивања нових железница кретали брже, у толико су готово са свим напуштени послови у окрузима, да су нам јавне грађевине и путеви у тако рђавом стању, у каквом никада били нису, а и одржавање старе пруге знатно је осетило од тога, што су се инжињери из одсека за одржавање упутили на други посао.

Са данашњим бројем наших инжињера ми би једино били у стању имати у нашим рукама контролу грађења и примања израђених железница; а хтети им поверити уз то студирање страса и израду детаљних планова, значи бити неурачунљив и саграђивање започетих и грађење ново пројектованих пруга, гурнути за пет и осам година од рока, у коме би се

све саградити могло, кад би се изменио овај досадањи систем грађења. Систем грађења је по себи добар, али он тражи ово двоје: већи број инжињера и небирократску режију, ако се хоће да све буде готово у што краћем року. Колико је значајан рок за нас нећу понављати, то сам већ изнео у чланцима, где је говорено о коштању километра готових железница, с погледом на начин грађења и скупоћу новца из кога железнице градимо.

Железнице уског колосека су дате у израду и довршиће се скупо, јер се учињена погрешка поправити не да. Овде је говор о трима пругама: прузи Ниш—Дунав, Београд—Смедерево и Чачак—Лајковац. Прва је пруга проштудирана, њени су планови генерални, по којима се предрачуни коштања могу утврдити, готови, и она би се за два—три месеца могла дати на лицитацију. Остале две пруге нису проучене, и прво што би код њих ваљало урадити то је, да се дају на лицитацију студије за трасу, генерални план и предрачун. Овај се посао може најдаље за шест месеци окончати и коштаће, ако се овако уради, три пута јевтиније, но што би било, ако би се радило трасирање по старом начину. Значи: да би се и пруга Зајечар—Неготин и наставак Неготин—Дунав, могле издати

на лицитацију. Остале две пруге би се могле узети у рад најдаље после шест месеци.

Давање у израду доњег строја одвојено од полагања колосека, као што је до сада било, утиче јако на висину нуђених цена. Кад један предузимач има већи број километара у израду и заједно ради: доњи строј и полагање шина, има више елемената за рачунске комбинације и понуђене цене могу бити повољније. Ако ес спајању доњег строја са шинама дода и израђивање детаљних планова и све изда на лицитацију једновремено, онда се још повољније цене могу добити. Један исти посао цепати на три дела: доњи стој, полагање шина, набавку вучног материјала и све успоравати из разлога, што се планови детаљни раде у Дирекцији, те их предузимачи не могу често ни по пет месеци да добију, јако утиче на скупоћу железница, на трајање грађења, а и на сам квалитет израђеног посла. Ово је све још скупље и спорије, кад се за посао од 500 килом. има посла са 50 којекаквих предузимача, чије релације са посланицима, политичарима, чаршијом и публиком, ужасно послове успоравају и поскупљавају.

За грађење нових пруга, бар оних нормалног колосека, ваља променити досада-

њи начин грађења. Издати на лицитацију одмах целе пруге, ставити у задатак предузимачу да и планове сам гради и тражити најкраћи рок у коме предузимачи железнице саградити могу. Наши инжењери ће се употребити у комисијама за надзор при грађењу, за одобравање планова, по којима се гради и за примање саграђених објеката. Само на овај начин пруга Доњи Дунав—Ниш и Београд—Смедерево могу бити саграђене за три године; и само се на овај начин могу ублажити скупоће новчаних средстава, из којих железнице градимо. Ако се по старом методу буде радило грађење се нових пруга не може отпочети ни за две године, а довршење неће бити ни за осам година од данас. Шта ће све дотле бити од новца у величини 40 милиона, колико је узајмљено за ове послове? На њега ће се свих осам година плаћати скуп интерес, а може се десити да га неподвижени издаци државни потроше и разнесу, те да не будемо у стању ни приступити грађењу ових пруга.

— VII —

Пристаниште на Доњем Дунаву

О значају пристаништа на Доњем Дунаву говори у првом реду природа артикала, са којима Србија тргује, а у другом реду, Дунав, природна и једина наша пруга за излаз на светска тржишта, коју нико затворити не може.

Пут Дунавом преко Црног Мора много робе довлачи на пијаце Средоземног и пијаце Северног Мора, а то су места, са којима смо до сада, а са којима ћемо и у будућности морати сталне везе имати. Речено је већ, кад би нам сав транзит преко Аустро-Угарске био забрањен, остају још та врата, Доњи Дунав, кроз која са Европом можемо општити.

У случајевима нормалних односа са иностранством, водени пут је једини рентабилан за сву кабасту и јевтину робу наше земље, каква је: дрво, камен, угаљ, жито и друго; а пут водени Дунавом тек

је онда по све рентабилан, ако би се паметном мрежом железничком могла свароба, из свих крајева наше отаџбине, покупити и бацити мимо Ђердап, на Доњи Дунав, јер ће се на овај начин пзбећи две незгоде: слапови ђердапски и ометање возње Дунавом, услед мале воде, а ово се последње често у летњим месецима догађа.

Кад све ово стоји, онда је разлог за подизање пристаништа, и кад би се остало само на краку Зајечар—Неготин—Параћин, на железницама уског колосека, које се већ граде; а о томе, да ли треба или не одмах градити пристаниште, ако се продужи крак од Зајечара до Ниша, износити економско-трговинске разлоге више је но излишно. Па и о овако очевидним потребама за пристаниште било је говора у Скупштини у дебати о зајму од 150 милиона; било је мишљења, да из зајма за нове железнице треба избацити 2 милиона, колико је пристаништу намењено; и тих 2 милиона дати за пругу Пожаревац—Осипаоница. Влада је и овде попустила, али са већом резервом, по што је то урадила код допуне чл. 5-ог пројекта о зајму од 150 милиона на другом читању. Овде је влада пристала да се ових два милиона за поменућу пругу могу утрошити, ако

се путем какве концесије осигура грађење пристаништа на Доњем Дунаву. Не спорећи важност и оправданост тражења да се пожаревачки округ веже са старом пругом и потпомажући захтеве, да се пруга Пожаревац—Жагубица изведе на пругу Неготин—Зајечар, морам нагласити да се горње две тековине ни у ком случају не смеју догодити на рачун пристаништа. Свезан пожаревачки округ, на показани начин, са старом пругом и поменути делом Јадранске Железнице, даје само један и то врло јак аргуменат, да се грађењу пристаништа мора што скорије приступити.

Најдаље се је са грађењем пристаништа могло чекати док није почело да се ради на прузи Зајечар—Неготин, даље се то није смело одлагати. Као привремени заступник министра грађевина, од априла до 11-ог јула 1908. године, по повратку са ревизије послова на грађењу од Параћина до Неготина и обилажењу обале дунавске од Радујевца, преко Прахова до Кусјака, поднео сам усмени извештај влади, да се ове три ствари морају одмах дати на лицитацију: кеј са антрпотима на Дунаву, пруга Неготин—Дунав и доњи строј већ започете пруге Неготин—Зајечар за нормални колосек, пошто су се сви вештачки објекти: тунели, пропусти и мо-

стови градили већ за пругу нормалног колосека. Начелно се усвојио мој предлог, и ако се у примедби, због места где ће бити пристаниште, наглашавало да ће се све ово променити. Поред свега тога наредио сам да се услови за лицитацију горњих објеката спреме, јер су за све потребни елементи били готови. Детаљни планови су за пристаниште у Кусјаку израђени, јер је то место изабрано поново једногласно од последње комисије, одређене за бирање пристаништа. Пруга Неготин—Кусјак и проширење доњег строја на прузи Неготин—Зајечар није никакве тешкоће задавало за давање у посао. Криза је министарска, која је избила одмах после свршених избора у месецу јуну 1908 године, омела довршавање горњих послова, које сам почео и они до данас после године и по дана, не само да нису свршени, већ су толико ометени, да им се свршетак скоро сагледати не може. 1909. године, за време четворне коалиције, прихваћен је рад министра грађевина, који је нову „комисију“ одредио да „штудира“ где ће бити пристаниште на Дунаву! Пруга Неготин—Дунав није дата у израду, а на прузи Неготин—Зајечар доњи се строј градио за уски колосек и ако се сад мора да кварн. Ко-

штаће нас, у најмању руку, што није раније урађено, преко два милиона динара у новцу више и губитак у времену најмање годину дана.

Комисија, која је нашла да је Кусјак згодан за пристаниште, није била прва; она је, ако се не варам, четврта, и ја сам хтео усвојити њено мишљење поглавито из разлога: да се почне градити једанпут пристаниште, јер ће велике незгоде бити ако се пруга сагради а пристаништа нема; а друго да спречим те даље студије, које се целога свету попеше на врх главе. Нека највећи капацитети светски нађу згодно место за пристаниште, наши ће му сто мерака учинити, да би се каква нова комисија упустила у „дубоке студије“ и „сондаже Дунава“. На жалост, немајући времена да горњи посао окончамо, то се питање пренело на нову комисију, која сад нове планове гради за пристаниште на Дунаву, и дај Боже да се на извештају и те комисије наши једном зауставе.

Пристаниште на Доњем Дунаву

(НАСТАВАК)

Са грађењем пристаништа у вези је и грађење антрпота. Овом се послу може тек онда озбиљно приступити, ако се бар кеј, у најмањем обиму, сагради. Изворе за грађење антрпота треба да нађе министарство привреде; и како би најнужније установе, за смештај робе изнеле око пола милиона динара, то за овај посао не треба чекати помоћи из зајма. Народна Банка је, приликом добијања нове концесије, кад јој је Скупштина одобрила употребу свих фондова на олакшање нових уплата, обещала била да фонд за антрпоте уступи држави. На жалост и овде се десила једна ствар, која врло рђаво илуструје знање правог задатка банчиног и људе, који у тој установи раде.

Кад сам после свршене нове банчине концесије, као министар привреде, затра-

жио да ми се уступи фонд за антрпоте, одговорено је: да се за ово има да пита поново збор! Збор се питао и решио, да не може дати тих тричавих пома милиона. Народна Банка, која за првих двадесет и пет година не одвоји ни десет пара ни за какву инвестицију трговинску, спреми се да ишти посао за нових 25 година продужи; а у првим данима живота, по новој, либералнијој концесији од старе, омета грађење онога, што би јој кренрало нове, чисто трговачке послове! Смешно и жалосно за доба у коме живимо. Дакле за обезбеду ових антрпота ваљало је потражити нове изворе, и ја сам их био нашао, а Народна Банка ће сачекати један дан, кад ће се у њу улетети, на основу какве принудне измене закона, како је то раније случај био, и отети новац, који је стекла, не својом памећу, већ повластицама државним

Нисам могао, говорећи о антрпотима, да не напоменем ону жалосну појаву, која се пре готово две године догодила, јер она има везе са грађењем антрпота на Доњем Дунаву.

Још 1907 године, прве целе неуговорне године, послали смо људе да прегледају урсеђење кејова, антрпота и елеватора у Румунији. Подаци прикупљени

послужили би у првом реду за смештишта на Доњем Дунаву, јер је већ био стављен у задатак министру грађевина, а питање подизања елеватора, хтео сам извести на сасвим другој основици, но што је случај у Румунији, пошто ми имамо три правца, а можда ће у будућности бити и четврти, за извоз цереалија из наше земље.

Подизање антрпота на Доњем Дунаву је потребно прво из разлога, који говоре за макакво смештиште, а овде поглавито с тога, што се, најмање по четири месеца годишње обуставља пловидба Дунавом. Ако смештишта не би било, онда би Железница Јадранска, односно њен део Зајечар—Неготин, или Ниш—Неготин—Дунав, морала обуставити довоз робе за све време неброђења Дунавом. Да ово не би наступило антрпот се морају одмах подићи, како би рад на поменутим пругама био континуиран за све време године, на престајала или не периодичка вожња Дунавом.

Питање је сад, у каквом је стадијуму грађење антрпота? У онаквом истом, у каквом сам га ја оставио пре две године. Оно је у почетку, није померено ни за корак унапред и сад ће се то питање везати са већом, односно са новом концесијом, којом се има уредити пристаниште на

Дунаву. У начелу се ништа не може имати, да се путем концесија гради пристаниште, шта више, за нас би врло пробитачно било, да смо започете железнице тим начином градили; и да нове пруге нисмо у опште покушавали да градимо из државног зајма. Питање је колико има збиље у овом предлогу, да ће се пристаниште градити концесијом? То је оно, што се не да предвидети. Кад влада у Скупштини прихвати ову меру, као тактички поступак, да се стиша бура, због извесних захтева посланика за локалне железнице, да ли ће она покушати озбиљно, да проучи те услове, под којима би се све то уступило путем концесија. Сумња је велика у озбиљност овога посла. Влада излази са пројектом, да се пристаниште сагради са два милиона из зајма од 150 милиона, и о час мења у моменту своје гледиште и пристаје на грађење путем концесија. Овај пристанак садржи у себи одлагање посла најмање за годину дана и показује да се у нас о тако крупним стварима мало мисли и расађује.

На завршетку ове главе имам да напоменем, да једанпут треба стати са бирањем нових комисија за одређивање пристаништа на Дунаву. Ма које место да изберемо мање је штетно од одлагања. Ку-сјак, Прахово или Радујевац, ако се тргови-

на буде упутила великим делом низ Дунав, временом ће бити сви повезани и биће делова једног великог пристаништа. Ако се жели концесијом да гради уговор са каквим друштвом, ваља га одмах начинити и почети грађење пристаништа. Не нађе ли се да је згодно путем концесије израђивати кеј и антрпоте, онда на основу већ готових планова, ваља још ове године држати лицитацију за пристаниште, са кејом и најнужнијим сместиштима из два милиона, колико је у члану 5-ом закона о последњем зајму предвиђено.

IX

Међународни значај Јадранске Железнице

Ако се погледа на железничку мрежу Балканског Полуострва, она је посве неразвијена, и пада одмах у очи, да ни једна од балканских земаља нема веза, преко железничких пруга, са Јадранским Морем — јер о излазу босанских, по све локалних пруга, на горње море, не треба водити рачуна, кад је реч о међународном саобраћају нашег полуострва. Бугарска железница и велики део румунских иду ка Дунаву и Црном Мору. Турске железнице стичу се у Цариград и Солун; а у пројекту су везе Солуна са Ларисом, Битоља са Авлоном и пруге Митровица—Солун са Сан-Ђовани Ди Медуа, или какве друге луке у близини поменутог пристаништа. У правцу Јадранског Мора тенденција је и бугарске пруге Софија—Ћустендил, која би се преко Куманова, или

ког другог места, упутила на какво пристаниште између Авлоне и Драча.

Најкраћи пут, који би везао Европу за увоз на Балкан и извоз са њега, нарочито државе у подунављу: Србију, Бугарску и Румунију, са Јадранским Морем, прошао би тимочком долином и преко Мердара, на јужној нашој граници, хватао долине Дрима и изишао у приморје. Та би пруга била од користи за везу западне и јужне Европе са Русијом, а преко последње територије, за везу Европе и Азије. Од каквог је значаја, поменута кратка пруга, за везу Србије са земљама на обалама Средиземног Мора, где је већ васпостављен промет наших артикала последње четири године, не треба много трошити речи, јер је ово јасно и за највеће лајике.

Јужна Русија и Румунија су одржавале везе са Италијом, Француском и заливима на обалама Средоземног Мора, или воденим путем преко Црног Мора, или железницама централне Европе, које поглавито иду кроз Аустро-Угарску и Немачку. Кад цела јадранска пруга буде готова онда ће се њен рентабалитет појачати смањивањем транспората пругама Средње Европе, које су Румунију и Русију доводиле са оним земљама у везу, до којих ће се у будућности брже и јефтиније доћи. На

рентабилност ове пруге утичу елементи које смо изнели, кад смо говорили о локалном значају дела ове пруге, који пролази кроз наше округе. На рентабилност ће, поред изнесених разлога о везама подунавских држава са земљама Средоземног и Северног Мора, имати утицај и сви крајеви турске државе, кроз које ће ова пруга проћи, који су природно богати, а за сада по све искључени из сваког међународног саобраћаја. Оправданост грађења само једног дела ове пруге још се више брани, кад се поменутих разлозима придодају ови, који се сами намећу, ако се погледа на међународни значај ове пруге.

Свака друга веза земаља подунавских, преко Бугарске са Јадранским Морем, имаће, због дужине тих пруга, подређењу значај од наше Јадранске Железнице. Не могу се спорити вредности ни других пруга, које ће солунску пругу данашњу везати са приморјем јадранским, али све те везе имаће више локални значај, но међународни. У западном делу Балканског Полуострва, где за сада готово никаквих железничких путева нема, морају се саградити главна трговинска, била, али ниједно од њих неће утицати на смањење рентабилности наше пруге.

Чуло се је, да ће Јадранска Железница

утицати на пругу Врање—Солун, односно Митровица—Солун. Ово је по све неоправдано. Пруга Београд—Солун, најважнији је правац, а најкраћи пут, који Европу води ка Суецу. У међународној трговини између Европе, Мале Азије, Мисира, а преко Суеца, и земаља далеког истока, правац Београд—Солун не може ничим бити сузбијен. Рентабилитет пруге Солун—Београд, који долази од правца трговине из Европе ка Суецу, не може бити умањен правцем, који исток Европе везује са Западом и Југом, јер су то правци по све супротни. Само паралелне пруге могу једне другима конкурисати у трговини и промету, а не пруге супротних правца.

Довршењем јадранске пруге источна се Србија доводи у интимнију везу са Јужном и Западном Србијом; роби Западне Србије, излазом код Сталаћа на нормалну данашњу пругу, дају се два правца, на Север ка Београду и на Југ, преко Ниша, ка Солуну и јадранском приморју. Очигледна је добит за рентабилитет вициналних пруга, које се граде у Западној Србији, кад се роба њима може у више правца да пошље. Довођење Србије у везу са земљама европским и другим путем, ван онога, који је до сада ишао

преко Пеште и Беча, Србију чини независнијом у самоопредељавању у својој економској политици. За оне, који мисле да треба одржати наша тржишта из прошлога века, и да не треба прекидати трговинске везе са суседном монархијом, ослонац Србије на Јадранску Железницу, даће им најмоћнији аргуменат, да и та тржишта за нашу робу сачувају.

Дограђивање нових пројектованих железница

Замерало се железничком утврђеном плану, по коме су повучене линије у Србији и тражило се, да се ово питање проучи. Мислим да овде никакве студије сада не би какве стварне користи донеле, пошто је грађење многих пруга отпочето, и уверен сам, да би ревизија тог програма довела до тога, да је грешака у овој политици било само у томе, што су извесне, споредније пруге почете да се граде пре главнијих. Све су пројектоване пруге нужне, и поред њих нужне су и друге, које закон само предвиђа, а нису се још ни у какво техничко штудирање узеле.

Према природи трговинских артикала, са којима излазимо у наш унутрашњи и међународни промет; према количинама наше робе, у најмању је руку потребно да Србија има до 2000 километара, па

да може рећи, да има битних услова у транспортним средствима за савлађивање промета. Старих и нових железница, које се граде од 1905 и предвиђају да граде из зајма од 150 милиона, биће на 1300—1400 километара. Овде рачунам и пруге, које окрузи путем концесија саграђују. Претпостављајући, да ће се све пројектоване железнице, које имају осигурања финансијског у последња два зајма и саградити, нових би пруга, које још нису узимате у рачун, требало бити око 600—700 километара. У ове нове пруге долазе сви они краци, који би, данас невезане железнице у унутрашњости Србије, међусобно повезали и Србију свезали са суседним земљама. У ове пруге рачунам у првом реду продужење Јадранске Железнице од Ниша до Куршумлије; Крагујевац, Чачак Рашку; Ужице—Вардиште; Петровац—Жагубицу, везану са пругом Неготин—Зајечар; Лозницу—Ваљево, и довођење до Зворника подринске железнице.

За пруге предвиђене да се граде из зајма од 150 милиона, рекао сам већ како их треба градити, с погледом на скупину новца, из ког се праве. За нове пруге је за нас, с погледом на вредност времена у коме се треба да саграде, најбољи

начин, да се саграде на основу концесија, датих приватним лицима, корпорацијама или окрузима. Основи за концесије леже у року, у коме се железнице треба да експлоатишу од људи, који су их саградили. Но како железнице, као транспортно средство, имају у првом реду да буду извор јачања земаљске привреде, а у другом реду објекти за богаћење оних, који их експлоатишу, оправдано је тежити том: да експлоатација свих пруга постепено пређе у државне руке. Ова се намера може исвести и при давању самих концесија. Може се увек унети одредба за могућност откупа тих железница, које су приватном иницијативом саграђене. Скором могућност, да држава све ове нове пруге узме кроз кратак низ времена у своју експлоатацију, лежи у томе, што је за њих потребно не више од 60 до 70 милиона динара. Узимајући и трошкове експлоатације и амортизације новца утрошеног на те пруге, могућност се појављује за њихов откуп пре 15-те године, од дана кад оне саграђене буду биле. Ако се узме у рачун факт, да ће приходи железница државних бити већи, кад мрежа наша порасте од 500 на 1300 и 2000 километара, време се од 15 година може скратити, као рок откупа.

Ми овде тражимо да држава грађење нових пруга од 700 километара ради на основу концесија. У детаље тих концесија нећемо улазити и довољно је, што смо само на један њихов принцип указали, о коме је лако водити рачуна при давању повластица за грађење. Тражимо да их држава не гради, из два разлога: што се при грађењу у државној режији не води, и не може водити рачуна, поред најбоље воље, о времену; и стога, што би државни буџет морао бити оптерећен са 3 до 3 и по милиона за свих 50 година, колико би трајала отплата дуга од 60—70 милиона, потребног за те железнице.

Држава може једновремено: променити начин грађења пројектованих железница у закону о зајму од 150 милиона, и путем концесија дати у грађење остале пруге од 700 километара, колико до 2000 километара не достаје. Једноремено узимање целе ове мреже у послове може нас у најкраћем року, од 5—8 година, довести до најнужнијих средстава саобраћајних, која ће поред водених путова на северу Србије, и подизања добрих обичних путева, осигурати привреди земаљској најбитније услове за напредовање. Ако Србија жели да јој буџет државни

и народни буде већи, а томе се тежити мора са културних и националних задатака, план се грађења, о коме је реч, у начелу мора усвојити. Треба градити будуће железнице путем концесија: или у вези са експлоатацијом, или без ње. Може се грађење дати у концесију, са ограниченим бројем година трајања истих концесија за експлоатацију, да се у што бржем времену експлоатација пренесе на државу, како би надзор над свима железницама био једнообразан.

ЗАКЉУЧАК

Промена политичка у месецу јуну 1908 године и долазак на владу кабинета коалиционог из старијих и млађих радикала, прво питање, које су скинули нерешено са дневнога реда, било је: Јадранска Железница. Догађаји ускоро изазвани анексијом још даље су бацили ово питање и данас се не зна, чак ни кад ће се поново покренути и да ли се може успешно решити. Рад наш на грађењу ове железнице, додатком члана 5-ог и одуговлачење давања у израду, једнога дела ове пруге, Књажевац—Ниш, још су више забуне унели у ову, по све просту ствар, и не зна се кад ће се моћи привести крају. Питање је Јадранске Железнице требало бити заједничко и опште свих српских влада, а оно на жалост није имало важности подједнаке ни за све радикалне владе, које су се узајамно смењивале. Док се је том питању, после експозеа Еренталовог о же-

лезници кроз Санџак, обратила сва пажња и нашло материјалних извора за извршење ове железнице, дотле су све владе после јула 1908-ме год. сматрале ово питање за по све подређено; и оно је параде ради по некад помињано у интервјуима и састанцима безбројним, који никаква значаја нису имали по нашу општу политику.

Данас ово питање није више акутно и изнеће се извесно понова у по све незгодно време, да се опет одложи на штету привредног напредовања наше земље и јачања солидарности балканских народа.

ЗАЈАМ И ЖЕЛЕЗНИЦЕ*

— I —

Са мојим друговима смо још 1904-те године основали овај клуб, и у првome реду је разлог за ову установу био тај, што су задаци наше странке, од како је почела долазити на владу и многобројни и тежи и другојачији, но што је случај био док је у опозицији била. Тражили смо и места и начина да се обрађују питања политичка, што би спремније генерације у странци створило за послове у држави. Разлог је за овај клуб био, да се изгледе диференције између старијих и млађих радикала, и први су чланови његови припадали обема групама. У колико нам је успеха показао клуб, преко својих конференција и дискусија, које су се у њему за ово неколико година за политичко образовање чланова држале, у толико је мало повољних резултата имао по враћање странке у стање пре расцепа и по-

* Говор у клубу београдских радикала.

деле у две групе. Клуб је прилично утицаја имао на сузбијање оног ранијег тероризма извесних људи у странци, који је у првome реду и био повод цепању наше странке, што се датира још од пре 25 и више година; и постојању се клуба београдских радикала има да припише и омладински радикални покрет у Србији, који су наши млађи другови енергично прихватили и потпомогли. За будуће политичко образовање грађана, нарочито оних, који нашој странци припадају, клубови ће бити основица за фазе, кроз које ће странка пролазити. Ако се не жели да наша странка, по пут некадањих странака политичких, легне у гроб са својим шефовима, морали би настати, да се у овоме правцу даље ради, и да се место објективној критици рада да у клубовима, јер од тога могу само неке личности имати штете, али странка само добити. Надам се, да нико неће бити у стању да спречи започето развијање клубског живота, нити ће имати куражи да нашим критикама, подмеће раније смерове о уношењу какве забуне у странку, као што је то пређе био случај. Респектовати ваља ауторитет у странци само до оног момента, док исти служи извесним начелима и принципима моралним, општим и државним; али у мо-

менту, кад се у странци за респектом скривају личне амбиције не ваља штедити начина, да се сузбију заблуде и свако постави на своје место.

— II —

Господо, после кратког увода о значају говора и дискусија у клубу прелазим на тему, која нас је овде довела. Питање о железницама се у нас третира по одавна; последњих је дана било о њему доста говора и у новинама; вечерас долазим у овај клуб заморен већ говором о овој теми у конференцији министарској, и неће ми се замерити, ако га за сада додирнем у главнијим потезима само.

Историја наших железница је кратка. Прве су железнице грађене после Берлинског Конгреса, страним капиталом и страним предузимачем. Те су железнице биле готове 1886-те године и од тог времена, до 1905 године, у нас готово ништа ново није придодано старој мрежи. У периоду од поменутих 20 година један пут се вотирао један прирез од 7⁰/₁₀₀, у износу око осам стотина хиљада динара годишње, као подлога за извесан зајам железнички, који никад није ни остварен. Из горњих прихода прављене су неке студије и са-

грађена је само железница Младеновац—Аранђеловац. У поменутом времену је донет један закон о новим железничким мрежама и он је често мењан, без икаквих стварних потреба: финансијских или економских. Кад је питање наоружања избило на дневни ред 1904-те године, да би се будућем зајму дало више изгледа на успех, уз наоружање придате су узгред и неке железнице, за које се никакви прѢдрачуни, ни планови нису имали. Како јавна тако и стручна критика у место, да скрене пажњу на потребу предходних послова око траса и прѢдрачуна, она је одвела на терен о колосеку, и ту се изгубило време и погрешно одлучило за узан колосек, који се данас готово нигде не гради, јер се свуд помишља на појачање постојећег нормалног колосека, ради већих брзина због повшаног светског саобраћаја.

— III —

Први предмет, којим се клуб београдских радикала бавио још пре пет година био је колосек и начин грађења железница. Сада се морамо вратити на исто питање, само са више искуства, па дакле и објективности.

Радикална странка има у својој исто-

рији два периода. Први период обухвата време од 1870. до 1903. год. То је период борбе странкине из опозиције, да се извесни услови, основи за демократску владавину, остваре. Од 1890. г. она се јавља чешће на власти. И ту имамо два периода. Први је период кратких владавина и преко њега прелазим. Прелазим на овај други од 1901. г., од кога се наша странка налази на влади сама и носи одговорност за извесне неуспехе и успехе постигнуте у раду.

Радикална странка почела је прва радити на санирању наших финансија и спремању наше војске зајмовима, који носе тип инвестиционих зајмова. Радикална странка је скинула два пигања с дневног реда: хроничне дефиците и у многоме наоружање. Она је пружи́ла и довољно могућности за побољшање и стварање комуникационих средстава. Било је извесних погрешака у раду; али те омашке, те неуспехе треба приписати пре хетерогености кабинета, када се није могло радити ни успешно ни брзо.

Радикална је странка, још од свог заснивања, тајила једну велику мисао: економско еманциповање. У том су правцу постигнути извесни успеси. Ми смо били кроз цело прошло столеће везани за пи-

јаце аустро-угарске. У земљи нисмо имали ни тржишта, ни довољно развијених комуникационих средстава, за тим су и кредитни односи били неразвијени, а о каквој трговачкој организацији није било ни помена. Па ни данас ми немамо све елементе потребне за економску еманципацију и напредовање привредно.

Железничку политику Србије можемо поделити на два дела. Први део обухвата грађење пруга, предвиђених Берлинским Уговором: наметнуте пруге, које имају више значаја за Европу, него ли за нас. Од 1885. до 1905. године у нас се, може се рећи, ни један километар железнице није саградио. Од 1901. почиње нов период; тада се доноси закон о грађењу пруга, који уводи нов систем грађења и предвиђа нове пруге. Мана је, што ови закони не говоре о финансијској основици за грађење тих вициналних железница. Овај је закон претрпео три измене, и трећа, најскорија, од 1908. г. ипак пати од исте мане. Начин грађења почео је да се третира тек 1906. год. кад је и питање наоружања постало више, него акутно, и грађење се вршило из зајмова за наоружање, који су увек скупљи но чисто жезезнички. Сад је ту скупоћу требало ублажити брзином грађења; међутим, систем грађења био је

по све нерационалан, кад су назори јавног мишљења преовладали, да се железнице граде у државној режији, док је тај рад, ма како био извршен, увек скуп. Сад се опет налазимо пред зајмом истог типа, али му се даје карактер инвенстиционог зајма, јер је највећи део предвиђен за довршење започетих и нових пруга. Од 1901. до данас дато је на близу 100 мил. ефективних на грађење пруга. Са том сумом добиће се једва 600 км. нових пруга, а то је мало; јер према величини међународног промета, према саобраћају у земљи, према економском ступњу, потребно је да имамо најмање 2000 км. а ми ћемо имати највише свега тек 1300. За остатак се мора узети систем грађења путем концесија. Ми би могли довршити све пруге које су предложене, ако би се сав новац рационално употребио и учиниле измене у плану грађења. Али то питање о начину грађења још није решено; из овог зајма треба употреба његова на железнице да буде много боља, но из оног од 95 милиона.

Најглавнија пруга, која има да се сагради јесте Дунав—Ниш. Она је била у програму странкином још пре 20 година. Вредност њена је и за нашу земљу и за интернационалан промет несумњива. Зато је главна пажња и била њој покло-

њена и највећа сума из зајма њој намењена. Али сад има извесних струја, које хоће да је скину с дневног реда, из разлога: што се цела пруга не гради, која је несумњиво значајнија од онога једнога дела и ово последње баш и треба да је повод грађењу а не ометању.

Везе наших пруга у унутрашњости, као и везе са пругама у иностранству слабе су, и ако ми поред железница грађених из буџетских прихода имамо и железница грађених концесијама, од стране округа, јер су повластице, које им је држава учинила, и сувише мале. Поред свега, довршењем ових железница, појачаће се веома много пореска снага нашег народа, појачаће се привреда, дати могућност трансформацији производње, подизању тржишта и економској еманципацији Србије.

У овом се предавању задржавам на главнијим моментима, јер сам већ у чланцима о Јадранској Железници био опширан доста о свему. Могао бих критику данашњег начина рада, који се мисли да предузме, да исцрпем овде, али нисам рад да утичем на меродавне чиниоце и одговорне носиоце ове политике, пре но што се покуша, да се са њима дође до једнога корисног начина, различитог од старог, за дограђивање старих и грађење

нових пруга. Са овим за сада завршујем предавање, задржавајући право, да се на исту тему вратим доцније у клубу. За кратак говор о овоме умољени смо и од наших другова у влади, и ми то радо чинимо.

— IV —

Од дана, кад је горње предавање држано, до сада има више од десет месеци и готово је прошла цела година 1910, тако да имамо и права и дужности да се вратимо на ово питање и да видимо, како је новац, намењен железницама из зајма од 150 милиона, употребљен за ову годину дана. Са овим додатком довршујем своје предавање из месеца фебруара ове године.

Питање, да употреба зајма од 150 милиона за грађење нових пруга и дограђивање старих, ваља бити рационална, било је јасно влади, али по постигнутим резултатима у години 1910 не може се казати ни по чему, да је ово и урађено.

Влада је учинила рационалну употребу зајма за започете железнице и проширења потребна на старој прузи; док су питања, парочито, о грађењу нових пруга, изгледа била предмет чешћих дискусија и било је готово немогуће, да се постигне сагласност о рациона-

налној употреби зајма за њих. Смисао додатка члану 5-ом о употреби зајма, који је влада на другом читању зајма учинила, није био ни самој влади довољно јасан, и он је највише кочио посао и скретао владу са правилне употребе кредита, намењених железницама. Јасно је било, да се сума, ангажована за пове пруге, неће моћи трошити сва у овој години, из разлога што: неке пруге нису ни мало проштудирале, а неке су недовољно проучене. Имајући ово све у виду, правилно је било гледиште за рационалну употребу самога зајма, да се одмах што веће суме ангажују, и да се без оклевања приступи раду свих опних нових пруга, за које има готових планова, премера и предрачуна. Нерационална употреба зајма од 95 милиона за грађење отпочетих пруга, требала је владу упутити, по могућству, да што пре приступи изради нових пруга, уступањем истих лицитацијом — паушално; и да се свакако бежи од давања објеката појединачним ценама. Разлог је за ово био поглавито у недостатку државних инжењера, који би посао надзиравали и у нетачности предрачуна за објекте, који би се лицитирали.

По нашем мишљењу требало је од нових пруга одмах узети у израду: 1.) пругу Зајечар—Књажевац; 2.) проширење пруге Неготин—Зајечар; 3.) *грађење* пруге Књажевац—Ниш, пошто се претходно на већ свршеним

трасама изврше најнужније ректификације у у погледу падова и кривина. Требало је да се са дневнога реда скине питање о пристаништу на Доњем Дунаву, како би се могао издати у израду део Неготин—Дунав предузимачу, који је узео ту пругу још пре 2¹/₂ године. За непроучене пруге: Београд—Смедеревска пруга и Чачак—Лајковац ваљало је да се уступи студија путем конкурса у израду. На овај би се начин, поред нужних набавака за старе пруге, и радова на почетим грађењима, у посао одмах узело, што је више могуће објеката и зајам би се, у погледу времена, рационално утрошио на оно, чему је намењен.

Влада је међутим до сада ово урадила:
Дала је у израду:

а) штудирање траса: Књажевац—Ниш, Београд—Смедеревска пруга и Чачак—Лајковац—Београд;

б) пругу Осипаоница—Пожаревац, после извесних ректификација пруге, намерна је дати у израду по јединачним ценама.

Дала је у израду:

с) грађење пруге Књажевац—Зајечар по јединачним ценама.

Одустало се је за сада:

а) од лицитације за грађење пруге Књажевац—Ниш, и ако је за ову пругу, у закону о зајму предвиђена довољна сума за грађење

тога дела пруге Дунав—Ниш, и за њу су израђени генерални ситуациони планови, подужни профили и генерални предрачуни и од стране наше Дирекције и једнога страног друштва, те се на основу њих знају и предрачуни коштања, који се имају сматрати као тачни.

б) Није још донета дефинитивна одлука владе: о давању у израду пристаништа на доњем Дунаву у концесију, а донета је дефинитивна одлука да се одреди лицитација за грађење пруге Осипаоница—Пожаревац, чим се проучи варијанта трасе исте пруге;

с) Није расписивана јавна лицитација за студије нових траса, но су и оне путем добијених понуда уступљене људима, у које влада може имати поверења, али реч о личном поверењу не сме бити пресудна, кад се тиче једног посве суптилног посла, од кога зависи будуће израђивање великих техничких објеката, које је требало уступити људима, који су такве послове и до сада радили.

На све би се ово имале следеће примедбе учинити:

1.) *Налазимо да је студирање* трасе између Књажевца и Ниша ствар по све излишна и непотребна. За ово говоре два разлога:

а) што постоје два плана, две студије исте трасе, као и генерални планови и предрачуни, који се имају сматрати као тачни; и

в) што постоји понуда за грађење исте

пруге, са потребним ректификацијама трасе, у погледу падова и кривица и то паушално.

Ако влада није могла пристати на цену, коју је предузимач учинио, могла је путем јавне лицитације уступити пругу у израду одмах ономе, који би повољнију понуду учинио, јер за понуду цена има довољно података из израђених и готових предрачуна, на основу помепутних планова, на основу чега је већ и учињена понуда за паушално грађење. Давање одмах у посао пруге Књажевац—Ниш у складу је са чланом 5. закона о зајму, који говори о рационалној употреби зајма за железнице. Довршење те пруге у што краћем року захтевају, поред рационалне употребе зајма, још и битни економски интереси, како крајева, кроз које пролази ова пруга, тако и разлози наше међународне трговине.

2.) *Уступање студија свих пруга*, односно проучавање траса, приватним лицима, а не грађење у државној режији, ствар је у начелу похвална. Давањем пак студија на горњи начин у израду, изложили смо ствар евентуалном неуспеху и штети по државне интересе, која може наступити услед недовољног искуства подузетника на овом послу, који сада први пут узимају у рад техничке радове те врсте; а ово се је могло избећи, да је за овај посао била јавна лицитација и да се је овај посао довео у везу са грађењем самих железница. Нај-

тежи су послови и најважнији при грађењу пруга, повлачења траса, да буду задовољени захтеви: јефтиног грађења и рационалне доцније експлоатације. Кад се овај посао уступи лицима, која до сада то нису радила, онда је оправдана бојазан — имајући пред очима Честобродцу — да ће се поред повца изгубити и време и ствар о грађењу, предвиђених пруга, одложити без потребе, најмање за годину дана.

Због и сувише скучепе утакмице за студију нових траса ми смо били лишени могућности, да за овај посао правимо већи избор, и пре се можемо надати од овога, да ће крајњи резултати бити неповољни.

3.) *Предвиђено грађење пруге* Осипаоница — Пожаревац могло се правдати само рационалном употребом зајма; али налазимо, да се то противи и самоме тексту закона, који предвиђа грађење ове пруга тек овда, кад се пристаниште на Доњем — Дунаву уступи коме путем концесије у израду. Да се пристаниште уступи коме, нема никаквог дефинитивног владиног решења. Није још утврђено где ће пристаниште бити на Дунаву, и ако би и избор саме тачке далеко још био од почетка грађења самога пристаништа.

Одуговлачењем да се изда предузимачу крак од Неготина до Дунава, што је у вези са одређивањем места, где ће бити пристаниште, покушава још више зајам за железнице.

4.) Давање пруге Зајечар—Књажевац у израду, не само да налазимо да није противу закона, већ у сагласности са њим, и штета је што се прорачуни за ту пругу нису раније окончали, и што она није одавно дата у израду. Велики је губитак, што се та пруга није још у прошлој години 1909. уступила предузимачима по свршеној држаној лицитацији, но се је без икаквих разлога лицитација поништила, нова није одредила и ствар за две године најмање, без икаквих видљивих разлога, продужила.

Како је зајам био готов још у првој половини месеца децембра 1908. год. налазимо да је влада изгубила четири месеца, без икаквих оправданих разлога, кад је тек месеца маја ове године почела расправљати питања, која су у вези са зајмом, а тичу се железница. Време протекло могло се је употребити на организацији послова за грађење нових и дограђивање старих пруга и убрзати темпо рада, од чега тако јако зависи рационална употреба зајма за грађење железница. После четири месеца, од нових послова, ми смо се нашли тек пред питањем студирања траса, а од довршења овога посла до давања пруга у израду проћиће још годину дана најмање. У овој се години може за нове пруге да ангажује једва пола милиона, рачунајући ту и израду пруге Зајечар—Књажевац, која је дата на ли-

цитацију тек месеца маја. Шта значи ово мало ангажовање сума из зајма не треба много објашњавати.

Из овог кратког описа стање, у коме се налази грађење пруга железничких у нас, неможе нас ни мало задовољити. Као што су суме из зајма од 95 милиона биле недовољне за предвиђене пруге, тако ће исто време појести суме из зајма од 150 милиона, и за предвиђене железнице нећемо имати средстава. Ово, што смо напоменули, десиће се, јер је и темпо рада и начин грађења и сада исти, какав је и у почетку био; и без довољно оправданих узрока Србија ће и даље остати без најважнијих пруга, и ако је за њих задужена, и ако ће се од тог дуга после педесет година тек одужити.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
"РАДОВЕ ДОБРОТЕ"
ЛЕСНОВАЦ

ДРУГИ ДЕО
ТРГОВИНСКИ УГОВОР СА АУСТРО-
УГАРСКОМ

УГОВОР СА АУСТРО-УГАРСКОМ*

Господо,

Јавно сам се за реч после г. Министра Финансија, г. Мике Поповића, првог, и г. Саве Кукића, другог делегата, који су, говорећи исцрпно о уговору, додирнули многе тачке, које је било потребно додирнути ради давања објашњења и ради могућности давања материјала нашим људима, да се бране од нападаја опозиције.

Из говора тих предговорника могли сте видети: на каквој је основици данас закључен уговор, као и то: да је данашњи уговор један од најбољих уговора, које је Србија са суседном монархијом имала, и даље, да је уговор између нас и суседне монархије дао могућности да се Србија у периоду за идущих десет година може по свима привредним гранама правилно развијати.

Ја нећу понављати оно, што су они

* Говор у радикалном скупштинском клубу приликом објашњења новог трговинског уговора са Аустро-Угарском у години 1908-ој. По стенографским белешкама.

говорили. Моја ће тема говора бити да покажем: шта нови уговор садржи од главнијих одредаба у себи, што донста омогућава правилно развијање наше радности. Пре него што пређем на ову тему, морам објаснити положај, у коме се у опште мале земље налазе при грађењу трговинских уговора, и да је тај положај сасвим друкчији од положаја великих земаља, које су у стању да уговорима дају сасвим нов обрт развићу свих грана своје радности и своје привреде.

Велика Немачка, о којој је овде било говора, припремајући терен за могућност грађења уговора на принципу високе заштите аграрних објеката, била је у стању не само да то изведе према земљама запада, са којим је била у трговинским односима, него да исту основицу натури и Аустро-Угарској, Русији, Италији, па онда, преко Аустрије, приликом грађења трговинског уговора са Србијом, и Србији, а доцније и другим балканским државама. Док је то могуће учинити једној великој народности, која броји више од 60.000.000 становника, и чији увоз и извоз износи близу 15 милијарди, дотле је малим државама немогуће да изаберу ниједан од принципа, на којима се уговори могу градити самостално, него се при грађењу тр-

говинских уговора морају аклиматизирати према приликама и уговорима великих држава, које им велике државе намећу, и уз то старати се, да се, према тако створеном новом стању, развијање привреде изводи без великих потреса.

— I —

У прошлости ми смо имали с Аустро-Угарском два трговинска уговора. Вредно је овде споменути основице, на којима су ти уговори грађени. Када изложим те основице, ви ћете одмах из тих прошлих уговорних периода видети, каква је свеза била између развића земаљског, по свима гранама, и уговора, које је Србија имала са Аустро-Угарском монархијом. Први уговор од 1881. г. израђен је, господо, између нас и Аустро-Угарске, без учешћа Србије.

После Берлинског Конгреса, кад је Србији наметнуто много дужности и кад је Аустро-Угарска мислила да Србији не призна право грађења уговора са иностранством, познато је свима, да је та њена жеља била изиграна јединим уговором, што га је Србија саградила са Енглеском, на основици највишег повлашћења и који је уз то и први наш трговински уговор био.

Ову своју сломљену тежњу Аустро-Угарска је ипак донекле задовољила била тиме, што је у ономе мутноме времену, после нашег трговинског уговора са Енглеском, успела закључити војну конвенцију, која је давала Аустро-Угарској широка политичка права на Србију и преко ње на Балкан. — Даље, она је успела била да Србији изрази трговински уговор без учешћа наших делегата, да тај уговор српски делегати само потпишу и да га тако Србија прими. Тај уговор доводио је Србију поново у положај једне чисте провинције аустро-угарске. У широком пограничном саобраћају, који је тим уговором био огарантован, Аустро-Угарска је била у стању избацити све западне државе, које су могле с њоме водити конкуренцију у продаји фабрикаата. Србији су признате извесне олакшице за увоз њених продуката, али признањем тих олакшица Аустро-Угарска је била у стању да изазове колосалну стагнацију у развиту наше привреде и да наш промет са Аустро-Угарском одржи кроз 10 година само на три артикла: на извозу живе стоке, свежег и врло мало прерађеног воћа и на извозу цереалија.

Из тога, дакле, можете видети, да један уговор, израђен на таквом једном принципу, стоји у врло јаким свезама са

оним, што се после њега дешава у земљи. Тај први уговор задржавао је Србију на нивоу једне ниске агрикултурне земље. По истеку тога уговора, Србија, која је онда на влади имала радикалну странку; Србија, чија је влада ондашња поникла била из већине, која је почивала доиста на народном поверењу — била је у бољем положају да се истргне из те економске зависности, у коју је била бачена првим уговором. Али, господо, онда се још није знало шта служи за основицу и подлогу у опште у међународном раду између нас и Аустро-Угарске. Реч је овде о оној кобној, војној конвенцији, која је још и онда била тајна, и сви наши покушаји да нови трговински уговор буде, колико толико, сношљивији од првог, нису се могли извести до краја. При грађењу другог трговинског уговора, опет благодарећи радикалној странци, која је преговоре водила, учињен је један корак напред. Аустро-Угарска је била у неколико потиснута са положаја у ком је раније била у Србији према државама, са којима је Србија трговала. Али је Србија и у том периоду 90% извозила у Аустро-Угарску и из ње 90% увозила. Зависност је била очигледна.

Па ипак се може рећи, да и тај уговорни период, који је давао и пружао га-

ранције, да се Србија може колико, толико посветити преображају своје радиности, који је пружао царинске олакшице за увоз наш у Аустро-Угарску, није давао могућности да Србија приступи потпуном решењу најважнијег питања: преображају своје производње, и то баш услед великих олакшица и бенефиција, које су биле ветеринарном конвенцијом огарантоване за увоз живе стоке — не контингента, него неограниченог увоза.

Србија се и у другом периоду задржала искључиво на три артикла: на извозу живе стоке, воћа и цералија.

Код воћа био је неки преображај, што се место свежег воћа почело извозити у већим размерама консервисано — суве шљиве. Али и то је један период привредног застоја.

Благодарећи заблудама — тако их могу назвати — које су Немачку, ту колосалну индустријску земљу, натерале, да на принципу штићења аграрних интереса гради уговоре; благодарећи тим заблудама, које су нашле одзива и у уговорима Немачке према Аустро-Угарској, Италији и другим земљама, и које су нашле ехо и при грађењу нашег уговора: Србија се је, при склапању овога трећег уговора, нашла у најповољнијим приликама за ко-

лосалну експанзију своје снаге, у циљу развића своје радности, а уз то и у најповољнијим приликама, да својим производима, којим ће трговати, да савршенији облик, и да број артикала од три, колико је било у прошлости, повећа на много већи број. Шта то значи за право економско ослобођење једнога народа, свакоме је јасно; јер, у колико су савршенији продукти, којима се ради и у колико је њихов број већи, у толико ће будући уговори бити све мања и мања сметња полету српске трговине; и у толико ће Србија бити у бољим приликама да у трговању са иностранством имаде више користи.

Нови период, у коме ће Србија, на основу новог трговинског уговора, престати да ради са живом стоком, ми поздрављамо као једну корисну новину. Напуштање извоза живе стоке, што је у прошлости био најтежи услов при склапању уговора, даће Србији могућности да у будућности лакше склапа своје уговоре са свима државама, а у првом реду са Аустро-Угарском. Биће лакше зато, што, као што је г. Пачу навео у свом говору, будући периоди не обећавају ни из далека да ће између суседних држава моћи бити трговине са живом стоком.

Дакле, на ову новину, са којом наш трговински уговор излази, треба гледати овако, као што сам ја изнео. Критика, иак, опозиције, што Србија себи није могла обезбедити извоз живе стоке у облику у каквом се раније радило, необјективна је; то је критика људи, који немају јасне појмове о основним принципима народне економије.

Рубрика извоза живе стоке, која је у прошлости износила највише 30,000.000 динара, може данас изнети много више, јер сада Србија може ићи не само на пијаце аустро-угарске, куда је до сада једино могла ићи са живом стоком, него, с погледом на слободан провоз сточних продуката, и на пијаце великих западних европских држава, које, као индустријске земље имају потребу за људске намирнице. У ред тих земаља долазе: Немачка, Белгија, Швајцарска и евентуално и Француска. Дакле, артиклу, који је пређе био везан искључиво за Аустро-Угарску, даје се могућности, да у бољем квалитету нађе себи више пијаца, и да се извози у већем квантитету него у прошлости. Кад се квантитету дода квалитет, с којим ћемо од сада радити, онда се може лако оценити: хоће ли бити наставка или напретка, што је овим уговором на овај

начин, огарантована и регулисана ова
грana наше извозне трговине.

II

Да би смо тачно одредили рентабилност нашега рада у прошлости са живом стоком, потребно је знати разлику у ценама хране, када се ова продаје у сировом стању и када се извози кроз стоку. У додатку овога говора изложено је детаљно: колика је права добит у новцу била од извоза волова и свиња, а овде ћу напоменути само толико, да код свиња храна може добити у вредности до 30⁰%, а код волова до 5⁰% од цене, по којој се храна на пијаци продаје. У додатку овог говора проценти показују: 5⁰% код волова, а 22⁰% код свиња, и то према цени кукуруза: 100 кгр. 10 динара, и сена: 100 кгр. 3 динара; а продаја стоке по живој мери и са уобичајеним рабaтом, и то: свиње 100 кгр. 100 круна, а волови 100 кгр. 66 круна. Разуме се, да проценат вредности хране, која прође кроз стоку, може расти и опадати, што зависи од куповне цене хране и продајне цене стоке.

Ако се на горњим принципима задржимо и ако узмемо, да је за један комад свиње, док се угоји, потребно 60 динара

кукуруза, онда се исхраном добива 13 динара више за 600 кгр. кукуруза, него што се добија, кад се кукуруз непосредно прода. На 120.000 ком. свиња, колики је у нас извоз просечно био, ова разлика у храни износи 1,560 000 динара.

Ако се узме, да је за исхрану једнога вола до тежине 500 кгр. потребно хране у вредности 134 дин., онда се при исхрани једног грла вредност хране повећава са 5%, што износи 6,50 динара. На 50.000 грла волова, колики је просечно био наш извоз волова, ова диференција износи 325.000 динара.

То значи, дакле, да би смо ми, кад би сасвим напустили извоз волова и свиња, имали губитак на извезеној храни свега 1,885.000 динара. Осим тога, као губитак би се јавила вредност мршавих волова и палоција, пошто их не би извозили. Та вредност износи 11,100.000 дин. Дакле, укупан губитак би био 12,985.000 дин., а не 30 мил., како опозиција тврди.

Опозиција је, на пример, тврдила, да је Србија, у прошлој години на самим свињама, изгубила неких 14 милиуна динара. Тај рачун она изводи из тога, што смо ми за време уговора с Аустро-Угарском извозили просечно 120.000 ком. свиња, па тај број нисмо могли извести у прошлој години.

Опозиција неће да има у виду, да је прошле године, које у живом, које у прерађеном стању извезено преко 80.000 ком, свиња. Даље, она заборавља, да се свиње не гоје водом и ваздухом већ кукурузом, који одгајивачи свиња морају да купе и да плате. Најзад, они не воде рачуна ни о томе, да смо ми за време уговора извозили кукуруза годишње просечно 20,000.000 кграма, док смо у 1907. извезли преко 100 милиуна кгр., дакле за 80 милиуна кгр. више, у накнаду за 40.000 комада свиња, мање извезених.

Да су свиње у прошлој години продаване по 100 дин, комад (150 кгр. за 100) динара, за 80.000 комада морало се је добити 8,000.000 дин. Просечна цена кукурузу у прошлој години била је 11.50 дин. Ја ћу узети да смо кукуруз на страни продавали по 10 динара 100 кгр. и да смо, према тој цени, за извесних 80,000.000 кгр. добили 8 милиуна динара. Према томе, у прошлој години добили смо за извезени кукуруз и за извезене свиње 16,000.000 динара, дакле два милиона динара више него, што смо раније добивали за извезених 120.000 ком. живих свиња, и уз то више још 20,000.000 кгр. кукуруза.

Али опозиција захтева нешто што је немогућно, па и смепоно. Она захтева да

се извезе 120.000 ком. свиња и уз то 100,000.000 кгр. кукуруза! Она тражи да се један исти кукуруз два пута извезе: једанпут кроза свиње, а други пут у зрну!

* * *

Из додатака ће се јасно видети, како ће се кретати куповне цене стоке у нас према ценама мяса у Аустро-Угарској. Овде износимо, да ће се свиње моћи, према данашњим ценама у Аустро-Угарској, преко свих трошкова и царине од 10 и 11 круна на сто килограма, плаћати од 80 до 100 динара, а волови од 50 до 60 дин. 100 кгр. код царине 9'40 круна од 100 кгр., уговорене за контингент волова. Царина на мясо 30 круна, која вреди за количине мяса ван утврђеног контингента, не могу бити никаква сметња извозу свињског мяса, ако цене остану данашње или буду веће.

Из овога је јасно, да ће поред наше кланице у Београду моћи и остале у земљи радити. Разлог је за то: прво, што контингент од 70.000 свиња и 35.000 волова, дозвољених за Аустро-Угарску, не обухвата сву стоку, коју Србија може имати за извоз; а друго, што се према горњим ценама, с погледом на цене мяса у Швајцарској, Италији, Белгији и дру-

гим земљама, са којима смо прошле две године радили, може стока куповати за потрошњу ван суседне монархије. На крају излагања услова трговања са стоком по новом уговору, морам напоменути, у чему то баш лежи превага са кланом стоком над ранијим радом са живом.

Прва је добит: што се нове радње, раније непознате у нас, отварају, а то су кланице, у којима ће велики број раденика наћи зараде.

Друго, што ће купци са стране долазити у нашу земљу за закључке мяса и куповину стоке, чиме ће знатно бити ојачана наша трговина са иностранством, јер ће се услед оваквог рада подићи тржишта и друге нове установе у нашој земљи.

Трећа је добит, у стварању рада око прераде отпадака при клању стоке и спремању мяса за извоз, чега у прошлости није било,

Четврта је добит, што ће сви узгредни трошкови при продаји стоке, које смо раније плаћали Пешти, а који су као што се из додатка види огромни, остајати у нашој земљи. Из табела додатка виде ће се, да су трошкови споредни, сем царине и подвоза, износили по једном волу око 9 динара, а по једној свињи 5 динара. На средњој цифри од 50.000 волова износ је

био 450.000 а на 120.000 комада свиња 600.000 дин.; према томе створен је нашој земљи нов приход од 1,050.000 дин. Ово је приход од такса, које смо плаћали Аустро-Угарској, што смо нашу стоку смештали у оборе и штале у Пешти и дохранјивали до продаје, и сносили таксе од ветеринарског прегледа. Све ће ово од сада остајати у нашој земљи. Овде се мора унети и уштеда и на транспорту робе, нарочито код волова. Раније смо плаћали на један вагон волова од 10—11 грла 200 динара. Како сад можемо једним вагоном меса извести закљаних 20 до 25 грла волова, уштеда је 50% на подвозу, а износ је на 5.000 вагона око 500.000 дин. Кад се ово дода горњој суми, онда имамо чисте добити од 1,500.000 динара. Та добит долази нам отуда, што прелазимо са ранијег рада са живом стоком на рад са кланом. Овај приход повећава се знатно процентом оне добити, коју индустрија даје, а које није могло бити у прошлости, када се је радило са грубом сировином — извозом живе стоке.

— III —

Сад долази други део, који је најважважнији после овог првог, а то је воће.

Господо, како се је до сада радило са свежим воћем, може се рећи да је то била једна тако нерентабилна грана, да би било желети, да се у будућности тако не ради, Оно, што је нама Аустро-Угарска кроз толики дуги низ година плаћала за извоз нашег свежег воћа, то је тако мала сума била, да се често њоме није исплаћивао ни подвоз тог воћа с наших пијаца на Аустро-Угарске пијаце. Извозили смо до 50,000.000 кгр., а некад и више, свежег воћа, и то за багателну суму од 1,200.000 до 1,500.000 дин.; док, међутим, толика количина воћа у прерађеном стању дала је у овој години 20.000.000 дин.

С погледом на услове, што их овај уговор пружа Србији, промениће се облик и томе производу, а у исто време и повећати производња. Производњу можемо повећати, јер се Србија налази у изузетним и повољним приликама за развиће воћарства. Дакле, та грана овим уговором потпуно је заштићена и то једним делом за потрошњу на аустро-угарским пијацама, а пет пута већим делом, транзитом преко Аустро-Угарске, за пијаце немачке и других западних држава, које немају воћа.

Трећа извозна грана, трећа сировина, с којом смо ми радили у прошлости, биле су цереалије.

Та грана, господо, као што знате, није дала никакав дефицит за ове две неуговорне године. Није давала с тога, што је била врло велика тражња жита на западу, и то у земљама, које немају царине и у којима је велика потрошња људских намирница. Зато, што је била велика тражња и што се баш није водило рачуна о квалитету нашег жита, који није добар, ми смо за прошле две неуговорне године могли и ван Аустро-Угарске наћи успеха у тој трговинској грани.

Задатак нам мора бити, да за идучих десет година — покушајни су већ и мало раније почели — створимо бољи квалитет жита, и ако је могућно да се површина засејавана житом смањи у корист неговања других културних биљака, које могу успевати под нашим поднебљем и којих је рентабилитет 5—10 пута већи од рентабилитета цереалија. Радећи на бољем квалитету можемо очекивати боље цене од жита и у земљама, које и царину на жито имају. Свакако и овде се мора уложити труда, да се извоз цереалија замени прерађевинама од њих, као артиклом скупљим и лакшим за трговање.

Дакле, и за ову последњу грану, као и за воће, ми се нисмо старали да у уговору тражимо неке олакшице. Нисмо тра-

жили зато, што Аустро-Угарска ни за једне ни за друге артикле нити је у прошлости била, нити у будућности обећава да ће бити потрошач. Нисмо тражили из оправданих разлога, јер тражити концесију за то, значило би бити неувиђаван, значило би тражити нешто за што потребе немамо, а због којег би тражења морали давати нарочите концесије А.-Угарској.

Од наведене три гране, које су у прошлости сачињавале битни део нашег извоза, само је прва грана чинила још предмет преговарања; и налазимо, да је она потпуно обезбедјена. Остале две гране биле су готово искључене из погађања и то из потпуно оправданог разлога, јер ми налазимо, да и ван Аустро-Угарске можемо за њих наћи врло добре пијаце, а нарочито ако се има у виду оно, што сам рекао о преображају тих трговинских артикала.

Овде је, господо, потребно изнети у кратко таблицу рентабилности цереалија, а уз то и ренту од културних биљака, које под нашим поднебљем могу успевати.

	привос	цена	вредност
кукуруз	1200 — 2.000	$\times 10$	дп. = 120—200 д.
пшеница п	} 800 — 1.000	$\times 15$	„ = 120—150 „
остале стрнице			
шећерна репа	20 — 25.000	$\times 1.80$	„ = 360—450 „
копоњље	6 — 10.000	$\times 6$	„ = 360—600 „
дувап			„ = 400—600 „
ливаде	1500 — 4.000	$\times 5$	„ = 75—200 „

Из овога се може јасно видети, да ће ове врсте наших трговинских артикала, чији је преображај могућ, нарочито са наслонем на индустрију чисто пољопривредног типа, све значајније бити у нашем међународном трговинском билансу и знатно заменити приходе од ранијих артикала, по све примитивног облика, са којима смо радили.

Али, господо, има нешто друго што нам овај уговор обезбеђује, а што је последица уговора, који је потекао услед тежње да се аграрни производи Аустро-Угарске заштите и што је нашло одговора у нашем тражењу високих ставова индустријских артикала. То је оно, што сам мало час споменуо : нови уговор даће Србији могућности не само, да оним трима артиклима, који су били више мање сировина у прошлости, даде савршенији облик, т. ј. да их из фазе рада са сировинама преобрати у фазу рада са прерађевинама, него ће створити и ту могућност, да се Србија са извозом прерађевина јави у међународном промету и да се уз то ограничи увоз тих прерађевина у Србију. Ту, господо, лежи прогрес за нашу земљу, који нам омогућава нови уговор. Тај прогрес учиниће да се наша земља потпуно еманципује од суседне монархије,

нарочито што се нашег увоза тиче. Кад се је сазнало на ком пољу може Аустро-Угарска у узајамном преговарању да пружи Србији концесије и кад није то учињено на сточном промету, онда је Србија тражила заштите за своју радиност и није пристала да да оне концесије, које је Аустро-Угарска имала у прошлости. То је постигнуто знатним повишавањем царинских ставова на многе аустро-угарске предмете.

IV

Код индустрије, која се је у последње време почела јаче развијати, није се имао у виду само фискални интерес приликом грађења тарифе, него се је водио рачун поглавито о томе да ставови буду толико високи, колико је потребно да се наша индустрија може развијати. Влада је помагала на заштиту и повољне услове за нашу радиност, и из разлога што је индустрија битни услов за правилно развиће привредно и што је у нас индустрија почела узимати јак полет.

Пре него што почнем говорити о утицају, који ће нови уговор имати на развитак наше индустрије, изнећу податке о садањем броју индустријских предузећа, о уложеном капиталу у њих и о вредности индустријске производње.

I Број индустријских предузећа и уложени капитал у њих.

	Број предузећа:	Уложени капитал:
Млинови	222	9,746.000 дпп
Ппваре	9	3,895.000 „
Рударство	44	11,182.000 „
Повлашћена предузећа . .	32	13,122.000 „
	<u>307</u>	<u>37,945.000 дпп.</u>

II Вредности производње индустријских предузећа.

Млинови	14,788.000 дпп.
Ппваре	1,928.000 „
Рударство	3,665.000 „
Повлашћена предузећа . .	16,376.000 „
Свега:	<u>36,757.000 дпп.</u>

Из ових података види се, да је индустрија у нас знатно коракнула и да је дужност наша, да је заштитимо и да јој тиме дамо још јачи полет. О овоме се мора водити рачуна бар за ону индустрију, која је у Србији већ ухватила чврстог корена.

✱

Из оног, што су гг. Поповић и Кукић изнели, ви сте могли видети, да у прву категорију заштите индустрије долазе: шећер, пиво, брашно, кожарска индустрија и дрво. Ту су ставови тако високи, да су по све прохибитивни и да на основу

тих ставова не може бити улаза тим артиклима у нашу земљу.

Има и других високих ставова, који ће заштитити индустрије: текстилну, стакларску, керамичку, за прераду животињских продуката и др. Индустрија шпиритуса, који је већ монополисан артикал, може се јавити у нас и без заштите у уговору. Заштитом ових индустрија добијамо двоје: прво, смањујемо увоз тих артикала у Србију, и друго, што је још важније, доводимо у контакт и свезу индустрију пољопривредног карактера са развићем пољопривреде.

Ако се жели да се поправи наша пољопривреда, да јој се друкчији облик да, онда је то немогуће учинити без развијања индустрије, и сваки, господо, који мисли, да је за Србију илузија развијање индустрије, тај је у заблуди.

Нико није у стању разложно тврдити, да се ма какав преображај у пољопривреди може извршити без наслањања на индустрију. Сточарство се не може развити како треба онде, где нема фабрика шећера и шпиритуса. Само онај, који жели да наше сточарство остане на ступњу, на коме се данас налази, може бити противу индустрија, које су у свези са омогућавањем рационалног гајења стоке.

Онај, пак, који зна да се модерно сточарство наслања на отпатке што их пружа извесна грана индустрије, у стању је лако да оцени: каква је свеза између сточарства и индустрије; као и то да у опште постоји јака свеза између индустрије и осталих пољопривредних грана.

Мале земље, као што је Србија, где је потрошачка област мала, да би се индустрија развила као што треба, потребно је, као накнаду за потрошачку област, дати индустрији извесне олакшице. То је оно, што је руководило владу да изиђе пред Народну Скупштину с великим бројем концесија, да прихвати земаљску индустрију. И то, господо, још није довољно у земљи, која се налази у једном стању преокрета, ако и трговински уговори вишином својих ставова не садрже услове за развијање индустрије. Кад немате велику потрошачку област, она се проширује тиме, кад се бар набавке државне врше од домаће индустрије; кад се дају концесије; кад трговинским уговорима и тарифским ставовима имате загарантоване услове за развије индустрије, и кад уз то имате још и стабилност политичке ситуације, која, дижући кредит земљи, зајемчава долазак страних капитала у земљу. Кад су сви ти услови постигнути,

онда, господо, тим самим створена је могућност да се земља индустријализира.

За Србију, у којој су јаки и многобројни водени падови, још не експлоатисани, у којој је велико богатство у угљу, уз горе поменуте олакшице, потребне развићу индустрије, има свега, да се жељени преображај свеколике земаљске радиности изврши.

Са тих разлога ми налазимо, да је овај уговор са своје стране пружио српској индустрији све оно, што је један уговор у стању да пружи.

Потребно је било, господо, нагласити оно, што уговор својом природом обећава будућности Србије; потребно је било изнети то с тога, што се је чуло, и у штампи и у Скупштини, приликом читања оних декларација опозиције, да је индустрија споредна ствар за Србију, да би готово боље било осигурати стари начин производње и трговања Србије; да би боље било задржати Србију и даље на нивоу једне, тако рећи, пастирске земље. Штампана и опозиција не узимају у рачун, да се извозом сировина, с којима Србија данас у велико ради, сем Русије, у Европи ниједна друга земља не бави.

Али има и других разлога, што ми тежимо тешњој свези између индустрије

и пољопривреде. Наша земља у крајњој линији увек ће бити у надмоћности агркултурна земља. Величином своје територије, будућом економском експанзијом својом упућена је на рад са сировинама на Запад, а са прерађевинама, у првом реду, на Југ. Имајући у виду сметње на које ћемо напласити, кад будемо излазили с нашом индустријом на страна тржишта, ми ћемо морати са развићем индустрије за извоз ићи врло лагано, а то ће нас приморати, да и даље радимо на развитку пољопривреде, а у циљу трансформације продуката. Уз то не треба губити из вида ни преокрет, који се може врло лако јавити. Као што су трговински уговори на другој основи међу европским државама постојали пре извесног времена, тако исто постоји могућност да се, за деценију или две, измени основа трговинским уговорима између европских држава и да Србија мора ући у један царински савез, који у будућности предстоји, као мера противу увоза из Америке. Кад те околности буду наступиле, онда земље, које се не буду припремиле за тај моменат, могу бити страховито експлоатисане. Ми налазимо, да се за тај моменат треба спремити. Онај, који то не предвиђа, греши. Ми о томе морамо водити рачуна. Као год што

смо доношењем немачког уговора пред-виђали све ово што је наступило; тако исто, усвајајући уговор, који гарантује правилно развиће наше земље, ми налазимо да ће Србија, ако се буде развијала по изложеном плану, који нови уговор омогућава, бити довољно спремна за сваку евентуалност и да она, улазећи у сплет каквих нових комбинација на пољу трговинском, не може никако бити експлоатисана.

Ала има и нешто друго, што се такође не сме губити из вида. Ако кад год дође моменат, а ми се надамо да ће доћи, да Србија буде у могућности, да оствари царински савез са балканским државама, она не сме бити на нивоу нижем од других балканских земаља.

Из овога што сам до сада рекао, ја мислим, да сте схватили вредност уговора за развиће наше индустрије; да сте увидели на које индустрије ми полажемо и због чега; и да сте разумели у чему лежи вредност овога уговора и његова надмоћност над старим уговором.

Са овим би, господо, готово могао да завршим вечерашњи говор, како је већ и иначе клуб прилично заморен.

Ја жалим, што господа из опозиције, која су се изјаснила о уговору, да је он

друга Сливница, нису имали толико куражи, да пусте уговор да дође на дневни ред, па да при његовој дебати пречистимо погледе на значај трговинских уговора и на вредност данашњег трговинског уговора. Из те дебате, уверен сам, опозиција би отишла побеђена, као што је свакад, на свима пољима, на свима великим питањима, што смо их водили, била побеђивана. Онако исто, као што је опозиција несвесно скренула, после две године, са једног терена, на коме је стално стајала, тако исто данас скреће с другог терена, не знајући да тим скретањем даје сатисфакције влади и данашњој ситуацији. Пре две године, кад је промеморија од 6. априла дошла, самосталци су маскирали свој одлазак са владе нерешавањем завереничког питања. Међутим су се уклонили, јер нису били спремни да прихвате питања, која су била на дневном реду. Онда није било лако прихватити ни неуговорно стање, а најмање мислити и на економски рат; мислило се је тада — а то је био фантом и тим фантомом је Аустрија увек плашила српски народ — кад се граница затвори, да ће Србија капитулирати. То је било мишљење Аустрије и наше публике, а нарочито мишљење самосталаца, који су се

уклонили пред великим питањима, јер нису смели примити одговорност за пертурбације на пољу трговинском у земљи, знајући добро, шта после тих пертурбација долази. Мора се признати: да и ситуација економска није била лака.

Данас, после две године, када је земља са извесним напорима прешла неуговорено стање и неоспорно, признато од целог света, показала неочекиване успехе, самосталска опозиција окуражила се је и дошла на мисао да проповеда економски рат! Ми, господо, који смо радили у неуговорном стању, налазимо да би било тешко водити економски рат; а они, који нису смели примити ни неуговорно стање, проповедају данас економски рат са Аустро-Угарском! То, господо, могу да говоре људи, који не мисле.

То није кураж из убеђења, него кураж из непромишљености. Треба имати у виду, да је Србија до овога уговора дошла зато што је издржала неуговорено стање без губитака, а кад би водили економски рат, питање је, да ли бисмо показали потребну жилавост и да ли би се баш, и кад би и успели, дошло до бољег уговора, по што је закључен. Даље, не треба губити из вида ни ону евентуалност, коју је барон Ерентал изазвао експоезом о грађењу же-

лезница преко Босне за Нови Пазар. То је изазвало повику у Европи и да није било сумње у чисте трговинске намере Аустро-Угарске грађењем те железнице, наши делегати још би и данас били у Бечу на грађењу уговора, који је трајао више од две године, јер би се и даље на основу лажних реферата тврдило, да се Србија налази на ивици пропасти и можда чекао моменат, кад ће Србија примити тежак уговор или никакав. Данас, пак, кад је уговор добивен на основу уверења, да је Србија била у могућности да издржи неуговорно стање и да је немање уговора штетно и по нас и по Аустро-Уграску, не знамо чему би служило непримање уговора, а још мање економска борба, која, да се и по све успешно оконча, не би на крају Србији дала бољи уговор.

Кад се зна, да је Србија у неуговорном стању постигла успех, што се је служила путем преко Солуна и Бранле, што је отворила агенције и изнашла нова тржишта, то, да би наш рад био још успешнији, ми морамо енергично радити на подизању разних установа и стварању организација, а нарочито међу привредницима и извозницима; даље, морамо раширити железничку мрежу у земљи, а

постарати се и за пругу, која би нас, и ако преко туђе територије, извезла на Јадранско Море, на чијем се приморју налази наш елеменат. Док те послове не свршимо, ми не смемо предлагати мере, које би у овом времену биле неразумишљене, а још мање, кад има могућности, да се сређивањем економских односа између Србије и Аустро-Угарске припреми земљиште тако, да после десет година, ако би Аустро-Угарска показала жељу за шиканирањем, будемо у стању слободно казати: сад можемо живети и без уговора. Данас прилике нису за то, и кад опозиција данас прихвата предлог за вођење царинског рата, онда се то не да објаснити паметним резонима и мора се сумњати у исправност погледа, који долазе по свој прилици од незнања.

Господо, имам још неколико потребних напомена да учиним, па да завршим свој говор.

Питање је, господо, шта можемо очекивати од економског рата. Ако би се та непромишљена мера прихватила, да се без потребе угази из неуговорног стања у економски рат, онда бисмо, у случају да солунска пруга буде пресечена, могли извозити само жито и ништа друго. Жито је сад тек трећина нашег извоза, а у бу-

дућности ће бити четвртина. Не бисмо, дакле, могли извозити робе за 60 мил. дин., а о извозу стоке и меса не би могло бити ни говора. О воћу би се још донекле и могло говорити; али и воће, коме би био пресечен железнички пут ка Солуну, било би доведено у велику опасност. Према томе, можете, господо, оценити: да ли је разложно, кад опозиција на питању о трговинском уговору налази разлоге да своје амбиције задовољи. Ја мислим, да је та мера толико неопрезна, да се не може предвидети: какви би нас потреси могли задесити, и са каквим би дефицитом завршили ову годину. Ја налазим, да је за земљу велика штета, што је уговор остао нерешен. Ако су господа из опозиције желела да се огледамо на изборима, могли смо то учинити и после решења овог питања, за које решење није потребно више но десет дана; а кад то господа из опозиције нису хтела учинити, онда можете мислити колико су имали разлога за овакав свој поступак, за објаву опструкције.

Из свега што је речено, држим да сваки може доћи до уверења: да уговор сам по себи не садржи ничега што би давало мотива за овакав опструкциони поступак; а из онога, што је доведе речено

о уговору, може се видети, да је то први прави уговор са суседном монархијом, који је израђен на чисто трговинској основи и који у себи не садржи ничега, што би могло дати повода за изигравање, о чему опозиција говори и чега је у ранијим уговорима могло бити.

Д О Д А Т А К

ГОВОРУ О ТРГОВИНСКОМ УГОВОРУ СА АУСТРО-УГАРСКОМ

Овде ћемо у детаљима изнети рентабилност наше воловарске и свињарске трговине, како би читаоци могли оценети: колики је био наш губитак на овој привредној грани у неуговорном стању, и колики би био онда, кад бисмо сасвим престали извозити волове и свиње.

I Рентабилност за време ранијих уговора

1. Рентабилност воловарске трговине

Као што је познато, један неугојен вџ продаје се на нашим тржиштима просечно за 126 дин.

Да би се један вџ угојио и добио тежину од 500 кгр. потребно је да се храни 7 месеца или 210 дана.

За једног вола потребно је дневно:

Кукуруза . . .	2	кграма
Мекиња . . .	2	„

Сена	8	кграма
Соли	0,25	"
Сламе (простирке)	3	кграма

За 210 дана један во утроси:

Кукуруза	420	кграма
Мекиња	420	"
Сена	1,680	"
Соли	5,25	"
Сламе	630	кграма

Вредност ове хране износи:

Кукуруза, по 10 дин. 100 кгр.	42,00	дин.
Мекиња " 8 " " "	33,60	"
Сена " 3 " " "	50,40	"
Соли " 32 " " "	1,68	"
Сламе " 1 " " "	6,30	"

Свега : 133,98 дин.

Осем тога, има се узети у рачун и послуга, која за једног вола износи 14 дин.

Према томе, наш извозник изда:

1., за мршаваг вола . .	126	дин.
2., „ храну и простирку	134	"
3., „ послугу	14	"

Свега : 274 дин.

Кад су се у Пешти плаћали волови 66 круна 100 кгр. живе мере, наши извозници сматрали су да су постигли повољну цену. Том ценом послужићемо се за срачунавање рентабилности наше воловарске трговине.

Један вџ од 500 кгр. губно је од своје тежине до Пеште 50 кграма. Према томе за плаћање је остајало 450 кграма.

За ту тежину наш извозник примао је 297 круна или 327 дин.

Од овог бруто примања, у 327 дин., треба одбити: 260 дин., колико износи вредност мрпавог вола и храна.

Од остатка у 67 дин. треба одбити:

1., царину (по старом уговору)	8,00	круна
2., шталарину за једну ноћ	0,20	„
3., истовар	0,20	„
4., чобанију	0,20	„
5., маркирање	0,05	„
6., лекарски преглед	0,40	„
7., пренос пасоша	0,30	„
8., храну за један дан	1,00	„
9., провизију $1\frac{1}{2}\%$ од бруто	1,65	„
10., амортизациону таксу	0,10	„
11., осигурање	0,20	„
12., ужарију	0,30	„
13., порто по рачуну	0,50	„
14., таксу на рачуну	0,10	„
15., пијачно право од комада	1,60	„
16., инкасо $1\frac{1}{4}\%$ бруто	0,82	„
17., педвоз	18,00	„

Свега: 33,62 круна

или 37 динара.

По одбитку ових 37 дин, нашем извознику остајало је 30 дин. Од тих 30

дин. 16 динара су његова зарада, а 14 дин. иду на онај издатак за послугу, који се новац такође уноси у земљу са стране.

Како смо ми извозили годишње просечно 50.000 грла волова, то је укупан добитак за нашу земљу износио 1,500.000 динара.

Али, не треба губити из вида, да су овакве цене у Пешти биле чешће за време неуговорног стања, када није било довоза из Србије. За време уговора, кад је наша стока улазила у конкуренцију, цене су биле врло често знатно ниже. Кад би цена била 62 круне, добитак би на једном вољу био 10 дин. На цени пак од 60 круна неби било никаквог добитка.

Познато је, да је било момената, када су у Пешти биле цене 55, па и 50 круна. У таквим случајевима, ми смо губили на сваком вољу по 30 и више динара.

2. Рентабилности свињарске трговине

Трговци, који гоје свиње за извоз, купују палочије и плаћају их по 40 дин. комад.

Док се један брав угоји и достигне тежину од 150 кграма он утроши 600 кгр. кукуруза, што по 10 дин. 100 кгр. чини 60 дин.

Укупни издаци у Србији и Пешти износили су:

1., палочија	40,00	дин.
2., кукуруз	60,00	"
3., царина (по старом уговору)	3,50	"
4., подвоз	4,40	"
5., истовар, пасош и марве- ном лекару	0,09	"
6., хватање и преглед од бо- бица	0,24	"
7., мерење	0,05	"
8., ђумручки трошкови . .	0,11	"
9., провизија и ажија . .	0,92	"
10., чобанија	0,09	"
11., обезбеђење	0,08	"
12., марка	0,01	"
13., ђумручко уверење (провод)	0,09	"
14., осигурање од бобица .	2,20	"
15., храна на дан	0,50	"

Свега: 112,28 дин.

Узећемо, да сви трошкови износе округло 112 дин.

Кад су наши извозници добивали у Пешти 100 круна за 100 кгр., сматрало се је да су цене повољне. По тој цени срачунаћемо рентабилност свињарске трговине.

По пештанским узансима одбијало се је од сваког брава по 22,5 кгр., на име фире и 4% на име радоша. Кад се томе дода кало 3%, онда је за плаћање остало чисто 120 кгр. На тој тежини, рачу-

најући цену 100 круна 100 кграма, наш извозник добијао је 120 круна или 132 динара.

Кад се од овог бруто примања у 132 дин. одбије 112 динара, колико је брав стао нашег извозника, онда излази, да смо на једном браву имали зараде 20 динара.

Како смо извозили годишње просечно 120.000 комада свиња, то је наш годишњи добитак износио 2,400 000.

Кад је цена кукурузу била у Србији 12 дин., добитак је износио 960.000 дин.; а кад је била 13 дин., добитак је износио 240.000 дин.

Али, као што је познато, цене свињама у Пешти биле су често знатно ниже. Кад су цене биле 96 круна, а цена кукурузу 13 дин. на место добитка имали смо губитак по 4 дин. на сваком браву. Ти су случајеви били врло чести, и с тога је код наших извозника важило као правило: да се гојење свиња не рентира чим је цена кукуруза 13 дин.

Потребно је имати у виду и мањкавање свиња на путу, која је појава била врло честа. Ако је мањкавање износило само 5%, губитак је износио око 700 хиљада динара годишње.

II. Губитак, који би Србија могла имати, кад би сасвим напустила гојење волова и свиња за извоз

Опозиција тврди, како је Србија, за време неуговориог стања, на воловима и свињама губила годишње 30 мил. дин.

Тај је рачун скроз погрешан, а погрешан је нешто из незнања, а нешто из пакости.

Колики би прави губитак био, кад бисмо сасвим напустили гојење волова и свиња за извоз, показале цифре које ћемо овде изнети.

1. Губитак на воловима

Као што је напред речено, један мршав во плаћа се у земљи просечно 126 дин. Према томе, волови за извоз представљају вредност 6,300.000 дин.

Ова вредност волова јавља, се за нашу земљу као губитак кад бисмо сасвим престали гојити волове за извоз.

Осем тога, као губитак се јавља и она повећана вредност хране, која се извози кроз волове, а то је по комаду 6,50 дин. Ово повећање вредности хране за 50.000 грла волова износи 325.000 дин.

Према томе, укупан губитак за земљу био би 6,625.000 дин.

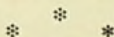
2, Губитак на свињама

За гојење свиња наш извозник купује палочије и плаћа их просечно 40 динара комад. Према томе, укупна вредност 120 хиљада палочија износи 4,800.000 динара.

Ова вредност палочија јавља се као губитак за нашу земљу, кад бисмо сасвим престали гојити свиње за извоз.

Уз то треба имати у виду и ону повећану вредност куруза, који се извози кроз свиње, а која вредност износи 1,560.000 динара.

Према томе, кад бисмо сасвим напустили гојење свиња за извоз, губитак за нашу земљу износио би 6,360.000 динара.

Из наведених података види се, да би наш губитак, кад бисмо сасвим напустили гојење волова и свиња за извоз, износио 12,985.000 дин., а не 30.000.000 дин, како то износи опозиција.

Опозиција губи из вида, да сама храна, која се употреби за гојење волова и свиња представља вредност (код волова: $134 \times 50.000 = 6,700.000$; код свиња: $60 \times 120.000 = 7,200.000$), свега динара: 13,900.000. Она губи из вида и то, да се хране у толико више извезе, у колико се мање употреби за исхрану стоке. Тако, про-

шле године самог кукуруза извезено је за 8,000.000 динара више него, што је извожено раније, за време уговора са Аустро-Угарском.

III. Стварни губитак у неуговорном стању

Да бисмо оценили колики је стварни губитак имала Србија у неуговорном стању, послужићемо се подацима из 1907. год. пошто је неуговорно стање обухватило целу ту годину.

Као што је познато, Србија је у 1907 год. извезла 12.000 грла волова и 80.000 ком. свиња, које у живом, које у прерађеном стању.

Према томе, од просечног броја, који је за време уговора са Аустро-Угарском извожен, извезено је у 1907 год. мање:

Волова	. . . . .	38.000 ком.
Свиња	. . . . .	40.000 „

Из другог одељка видели смо, да губитак на 50.000 комада волова износи 6,625.000, а на 120.000 комада свиња 6,360.000 дин.

Сразмерно овим бројевима, губитак на 38.000 ком. волова износи 5,035.000, а на 40.000 ком. свиња 2,120.000 дин. дакле, укупно: 7,155.000 дин.

Из овога сваки може јасно видети,

колико је неразумно и пакосно тврђење опозиције, да је Србија, због неуговорног стања са Аустро-Угарском, изгубила у прошлој години 30.000.000 дин.

IV. Рентабилност воловарске и свињарске трговине у новом облику, с погледом на нови трговински уговор са Аустро-Угарском

Према уговору, закљученом са Аустро-Угарском, Србија ће моћи на својим пограничним кланицама поклати до 35.000 грла волова и до 70.000 ком. свиња, и месо отуда добивено извести на аустро-угарска тржишта.

Осем тога, Србија ће моћи у неограниченим количинама извозити месо кроз аустро-угарску територију, а за земље ван Аустро-Угарске.

За уговорени број стоке (35.000 волова и 70.000 комада свиња) предвиђена је уговором царина, и то:

за волове: 10 круна или 10·50 дин.
од 100 кгр. живе мере.

за свиње: 10 круна или 11 дин. од
100 килограма живе мере.

За оне количине меса, које прелазе уговорени број стоке, уговором је предвиђена царина и за говеђе и за свињско месо: 30 круна или 33 дин. од 100 кгр.

Да видимо сад, да ли ће се и у колико рентирати извоз мяса у Аустро-Угарску.

Узећемо три цене мяса у Бечу, и то :

	I	II	III	
Свињског	100	110	116	круна 100 кгр.
Говеђег	60	100	140	" " "
Или у динарима :				
Свињског	110	121	128	
Говеђег	66	110	154	

1. Рентабилности рада са свињским месом

А. Царина за уговорени број свиња: 10 круна или 11 дин. 100 кгр. живе мере.

а. Цена у Бечу: 100 дин. 100 кгр.

Један брав од 150 кгр. даје 120 кгр. мяса. За то месо добија се у Бечу 132 дин.

1. Царина на 150 кгр.	15	круна или 16,50 дин.
2. Подвоз до Беча	4,80	" " 5,28 "
3. Клање		4,50 "
4. Остали трошкови		8,47 "

Свега: 34,75 дин.

Кад се од примљених 132 дин. одбију трошкови у 34,75 дин., остаје чисто примање, округло узевши, 97 дин.

Ово значи, да се на београдском сточном тржишту свиње могу плаћати по 80 дин. 100 кгр. живе мере, са уобичајеним рабатуром.

Уз то треба имати у виду, да такса за клање и разне пијачне таксе, које су

пре ишле у корист аустро-угарских посредника, сада остају у земљи. Само такса за клање, на 70.000 ком. свиња износи 315.000 дин.

Исто тако, треба узети у рачун цигерицу, језик и разне отпатке, што све остаје у земљи.

б. Цена у Бечу 110 круна или 121 динар.

За 120 кгр. мяса добије се у Бечу 145 динара.

Кад се од овог примања одбију трошкови у 34 дин., остаје чисто примање у 111 дин., што значи да се на београдском сточном тржишту свиње могу плаћати по 90 дин. 100 кгр. живе мере, са уобичајеним одбитцима

в. Цена у Бечу 116 круна или 128 динара.

За 120 кгр. мяса добива се у Бечу 154 динара.

Кад се од овог примања одбију трошкови, остаје чисто примање у 120 дин., што значи, да се на београдском сточном тржишту свиње могу плаћати по 100 дин. 100 кгр. живе мере, уз уобичајене одбитке.

* * *

Из наведенога види се, да уговорена царина 10 круна од 100 кгр. живе мере

неће ни у колико неповољно утицати на цене свиња. Трговина са свињама у новом облику рентираће се, и ова рента биће у новом уговорном периоду у толико већа, што трошкови око клања и разне таксе остају у земљи, а тако исто и разни отпатци.

Пређашњу царину јако су отежавали они многи издаци, који су ишли у корист аустро-угарских посредника.

Б. Царина за неуговорени број свиња :
100 кграма мяса 30 круна или 33 дин.

За оно месо, које би се извозило за Аустро-Угарску преко 70.000 ком. свиња. уговором је предвиђена царина 30 круна или 33 дин. за 100 кгр.

Овде ћемо срачунати све трошкове на 120 кгр. мяса, колико се добија од једног брава, који бруто тежи 150 кгр.

Царина 36 круна или	40,00	дин.

Подвоз до Беча	5,28	„

Клање	4,50	„

Остали трошкови	8,47	„

Свега:	58,25	дин.

Да би се могле свиње на београдском сточном тржишту плаћати по 80 дин. 100 кгр. живе мере, са уобичајеним рабатовом, што од једног комада чини 96 дин., потребно је да се у Бечу за 120

кгр. мяса добије (58,25+96), округло узевши, 155 дин. или 141 круна. То значи, да цена месу у Бечу треба да буде: 116 круна или 128 дин. 100 кграма, а такве цене у Бечу нису ретке.

Из наведенога се види, да ни царина од 30 круна на 100 кгр. свињског мяса, није у стању да сасвим искључи свињарску трговину у новом облику.

И овде треба имати у виду клање и остале трошкове, од чега новац остаје у земљи. Ти трошкови повећавају цену свињама у Србији са 8—10 дин., јер у место да у земљи остаје 80 дин. за 100 кгр. живе мере, остаје 88 до 90 дин.

2. Рентабилност рада са говеђим месом

Да бисмо могли срачунати рентабилност трговања са говеђим месом, потребно ће бити да прво срачунамо колико свега стаје до Беча месо, које се добије од једнога вола, који угојен тежи 500 кграма живе мере.

Код нас је утврђено, да је цена воловима повољна, када се у земљи добије за један килограм 50 пара,

Трошкови износе:

1. За купљеног вола . . . 250 дин.
2. Царина по 9,40 круна или 10,50 дин. од 100 кгр. . 52,50 „

3. Подвоз на 270 кгр. мяса,	
колико се од једног вола	
добива	12,00 дин.
4. Клање	15,00 „
5. Остали трошкови	10,00 „
Свега:	<u>339,50 дин.</u>

Од ових 339,50 дин. треба одбити вредност коже и лоја у 50 дин.

Према томе, 270 кграма мяса, колико се добива од једног вола, који гојењем достиже до 500 кгр., стаје до Беча, округло узевши, 290 дин., или 270 круна. То значи, да цена месу у Бечу треба да буде 100 круна или 110 дин. 100 кграма, па да се овај посао српском привреднику рентира; а, као што је познато, цене мяса у Бечу пењу се и до 140 круна.

Кад је цена месу у Бечу 120 круна или 132 дин. 100 кгр., онда се на београдској сточној пијаци могу волови плаћати по 53 дин. 100 кгр. живе мере; а кад је цена у Бечу 140 круна или 154 дин., онда се могу плаћати по 65 дин. 100 кгр. живе мере.

И овде треба имати у виду, да у земљи остају таксе за клање и остали трошкови. Сама такса за клање на 35.000 грла волова износи: 525.000 дин. Та такса смањује царину од 30 на 27,30 круна.

Према свему томе види се, да ће се рентирати и воловарска трговина у новом облику, само ако цене месу у Бечу буду поље повољне. При неповољним ценама мяса у Бечу и Пешти, није се могла ни раније рентирати ова грана наше извозне трговине, што смо већ у првом одељку цифрама утврдили.

На завршетку овог одељка напоменућемо још и то, да ће у овом новом облику трговања с воловима и свињама бити знати мањи издаци за подвоз.

Као што смо видели, подвоз од једног вагона стаје до Беча 200 круна или 220 дин. За пренос 35.000 грла волова потребно је било 3.500 вагона, што по 220 дин. чини 770.000 дин.

Кад с, пак, буде извозило месо, биће потребно 1.800 вагона, што чини 396.000 динара.

Према томе, уштеда ће на подвозу волова износити годишње 274.000 дин.

О нашем уговору трговинским са Аустро-Угарском, оји је 1910 године саграђен, нећу нарочито говорити, поглавито из разлога, што је о. у главном израђен на основицама уговор 1908 године, о коме

је било говора у овој књизи; што је он парафраза уговора, који је већ шест месеци важио. Измене су по све незнатне у њему. Смањен је контингент клане стоке за пијаце суседне монархије. Дозвољен је увоз клане стоке са пограничних кланица и то: 15.000 волова и 50.000 свиња. Ова су смањења учињена, бајаги из разлога, што је у међу времену од 1908 до 1910 уступљено Румунији, постепено увођење клане стоке у висини 35.000 волова и 120.000 свиња. Царине су 9.40 круна од 100 кила, максимум 60 круна од вола, живо мерено; на свињи од 10 до 100 килограма 11 круна од колада живо мерено; за тежину преко 10 килограма наплаћује се 22 круне одбрава. Царине, за увоз осталих продуката из Србије, остале су као и у уговору из 1908 год., које су, нарочито за жито тако високе, да ће само у случају неродице у Аустро-Угарској, као што је било 1909-те године, бити могућ извоз ререалија из Србије.

Доношењем минималне тарифе у нас повећани су многи, раниј ставови наше опште тарифе и према овим тарифи су учињена сад повећања ставова везаних за увоз индустријских артикала из суседне монархије.

Ма колико да су тешке погодбе за наш извоз у Аустро-Угарској, Србија овај уговор може примити, и он ће нам донети олакшице, нарочито због извоза сточних продуката, не толико на пијаце суседне монархије, колико на пијаце талијанске, швајцарске и белгијске, пошто је транзит огарантован горњих продуката у овом, као и у уговору од 1908-ме год. Аустро-Угарска ће добити приступ у нашу земљу и моћи ће да конкурише близином својом осталим државама, које су биле од 1906 године до данас, готово без конкуренције, нарочито у времену од 1908 до ступања данашњег уговора у живот, кад никаквих олакшица није било за увез из суседне државе, јер је минимална тарифа пресекала оно раније стање, кад је било мало везаних ставова са иностранством.

О трговинском уговору, начињеном 1908-ме године, говорио сам у Скупштини и ван ње у више махова и за ову књигу сам изабрао поглавито говор, којим сам хтео да докажем, да Србија не губи ништа, што престаје са ранијим начином извоза живе стоке. Тврдио сам по одавна, да се ваља ослободити тог патријалхалног трговања и избацити из уговора баласт, због кога смо све интересе привредне наше земље морали напуштати, и због

чега је и наша општа политика страхо-
вите ударе добијала у прошлости. Много
је требало времена да прође, много за-
блуда да се разбије, и више се има при-
писати упорности аграраца аустро-угар-
ских, што данас Србија и не помишља да
тражи увоз живе стоке, но нашој ку-
ражи и увиђавности. Код нас се је и за
уговор овај последњи водили преговори
о увозу живе стоке и хвала Богу те то није
добијено, јер би скупо плаћена била та
уображена добит, и ми би за једну по све
безначајну ствар били бачени тридесет го-
дина назад.

ПОСЛЕ СВРШЕНИХ ТРГОВИНСКИХ УГОВОРА¹

— I —

Увод. — Прошла је радикална влада,² по доласку, затекла у земљи два велика нерешена питања из области привреде: питање грађења трговинских уговора Србије са иностранством и грађење зајма за наоружање и железнице. Влада, која је предњом била, а поникла из партије самосталних радикала, није имала довољно вештине одвојити та два питања, већ је тако заплела ствар, да се са великом муком завршило грађење уговора тек у половини ове године, након скоро три године од почетка преговарања. Последњи је од уговора саграђен са Аустро-Угарском и како је он по обиму свом и најважнији, то ћемо, говорећи о природи и одликама овог уговора, у исто време оцртати уговорну политику радикалне владе и уз то изнети све што је потребно да се поред онога, што погодбе уговора садрже у

¹ Штампано у „Делу“ 1908 год.

² Влада од априла 1906 до јула 1908. год.

интересу привреде земаљске, створи, да се Србија по истеку овога уговорног периода нађе у бољим приликама.

Радикална је влада начинила осам уговора са иностранством и спровела преко своје Скупштине, и то уговоре: са Русијом, Француском, Италијом, Белгијом, Швајцарском, Шведском, Румунијом и Енглеском. Влада је прошла наградила уговор са Аустро-Угарском, који је данашња провела кроз Скупштину уз помоћ радикалних посланика, на које се и прошла влада ослањала. Прошла је влада морала уступити спровођење уговора са Аустро-Угарском другој влади, да би престала опструкција самосталаца, за коју никаквих озбиљних разлога није било, нарочито после свршених избора, које је опозиција тражила и који су се свршили на штету опозиције. Радикална је влада 1904-те године наградила уговор са Немачком, али су је у озакоњивању истог уговора били ометали самостални радикали, који су по доласку на владу исти уговор примили. Прошла је влада озаконила затечене награђене уговоре са Турском и Црном Гором. Из овога излази да је, са уговором аустро-угарским, прошла влада уредила трговинске односе Србије са дванаест држава и остала су још само

два уговора: са Бугарском и Грчком, па да серија свих уговора буде закључена.

Сем уговора са Аустро-Угарском прошла влада није наилазила ни на какве тешкоће при грађењу трговинских уговора са иностранством. Уговори са осталим земљама први пут су се сада градили пре уговора са суседном монархијом, из разлога: што је почетак вођења преговора био на погрешној основи, што се нису имали јасни погледи, шта се може добити а шта не; што су инструкције дате делегатима крајем 1905-те године биле неодређене. Кад је овако преговарање довело до захтева да се за уговор приме обавезе: грађење зајмова у суседној монархији, вршење набавака искључиво у Аустро-Угарској за време трајања целог периода уговорног; и кад се услед ових неоправданих, понижавајућих и дрских захтева, уклонила самосталска влада, први је посао био одвојити потоњи уговор од зајма. Овај посао није био ни лак ни пријатан и он је довео до прекида преговарања и неуговорног стања, које траје још данас, али се је и због доброг исхода из неуговорног стања, завршио уговором са Аустро-Угарском, који може служити на част земљи нашој.

По свршеном уговору са Аустро-Угар-

ском, који ће се по свој прилици кроз који дан привремено, пре ратификације, увести у живот, поред велике ларме аустријских аграраца, да је штетан по њихове аграрне интересе, налазимо да је потребно, поред већ изнесених критика овог уговора, по свршетку свих уговора, казати коју реч о новим погодбама, које уговори пружају развићу наше земље и изнети све оно, што с наше стране треба урадити, да будући режим заснован, новим уговорима, буде плодан и успешан по благостање Србије.

1. Одлике нових уговора. — О трговинском уговору између Србије и Аустро-Угарске писано је и говорено много. Изнесени су разлози и за и против, било је објективних критика а и доста ларме и напада из побуда чисто партијских; а било је, по нашем мишљењу, много зебње од новог уговора из бојазни, што се на сасвим нов начин овим уговором предвиђају услови будућег трговања између нас и нашега суседа. Прогноза, предвиђање последица по нашу привреду од новог стања, које неминовно мора наступити у нашој земљи, кад овај уговор ступи у живот, мислимо, да је на страни напој, на страни оних, који знају јасно

за везе, које стоје између уговора и режима, који далази од њих; да је дакле на страни оних, који су своје тврђење заснивали на позитивним чињеницама, освештаним искуством и науком; и који су за своје доказе имали пред собом прошлост наше привреде у режимима два прошла уговора, који су се битно од данашњег разликовали. Наша су предвиђања, да ће биланс нашег међународног трговања бити у будућности активнији; да трговање између нас и Аустро-Угарске неће више никад доводити земљу, за време трајања уговора, до могућности да се у питање доведе по $\frac{2}{3}$ извоза, као што је случај раније био, кад се радило са извозом живе стоке; да ће Србија, везујући се са већим бројем пијаца, свој извоз репартирати на већи број пијаца и других земаља ван Аустро-Угарске и избећи онај велики проценат са којим је раније свој извоз везивала за пијаце аустро-угарске; и на тај начин своју трговинску независност не доводити у питање од пијаца само Пеште и Беча, као што је то случај раније био; и да ће због великог броја пијаца, са којима ће се у будућности радити, Србија бити упућена на бољи квалитет својих продуката а истовремено и на разноврсност њихову, чиме се ударају

прави основи наше економске независности. Разлози су за ово већ изнети у разним говорима већине скупштинске тако, да нема потребе враћати се на њих, а овде напомињем само једну појаву: рад наш са иностранством за две и по године, од када нам је извоз спречен у Аустро-Угарску и провоз кроз њу забрањен, резултат, који смо на свима пољима постигли, да се са великом вероватноћом може у наша очекивања свет поуздати и да се у начелу нема ништа замерити оној будућности, која нам се у изглед ставља у режиму новог уговора. Ово сам само навео као разлог, што би нам се, да није неуговорног стања било, могло с правом донекле казати, да извесне штете могу наступити у прелазном стању, у прелазу из старе у нову фазу трговања и привредног живота и то би могло појачати бојазан код света од нових погодаба новог уговора. Како је прелазно стање преброђено, како су штете по све минималне и неосетне, јер су извесни губици на неким гранама привредним појачани добицима на другим гранама у прошлом неуговорном периоду те је укупни привредни биланс Србије данас такав, какав никада у прошлости није био, што сведочи висина кредита земље наше у иностранству, јер смо у времену рата

царинског са Аустро-Угарском начинили највећи и најбољи зајам до данас; и што данас Србија има на 20 милиона готовине, чега никада није било, то не треба никаквих других аргумената наводити за доказ да су наша гледишта о лепим перспективама привреде наше основана, и да само користи може бити од трговинске политике, коју је Србија засновала новим уговорима са иностранством.

2. Особине уговора са Аустро-Угарском.
— Прелазимо сад на главне особине аустро-угарског уговора.

У прошлости је правила Србија прво уговор са Аустро-Угарском, а осталим земљама давала је највише повлашћење, према утврђеним ставовима у уговору са Аустро-Угарском. Данас је Србија закључила тарифске уговоре са многим земљама, па како су прилике биле тешке да се до уговора дође са суседном монархијом, предстојало је, да се готово сва питања тарифска среде, пре но што се и почне поново преговарање са Аустро-Угарском. Но како је прекид око преговарања настављен при крају прошле године, потребе није било сређивати увоз, ни проширењем једног од свршених уговора, ни доношењем минималних тарифа, већ се

за остатак тарифа прешло на погађање са Аустро-Угарском и уговором, између нас и њих, довршен је циклус уговора Србије са иностранством и нормиран, како увоз, тако и извоз земаљски. Овај начин рада показује прву разлику између данашњих наших уговора и прошлих, а у исто време и значај, који данас има, у савређењу са осталим уговорима, уговор са Аустро-Угарском.

За преговарање између нас и суседне монархије имали смо: велики број независних ставова тарифских за увоз фабрика у Србију; давање већ утврђених ставова са другим земљама, по највећем повлашћењу; као и накнаду за то, тражење подесних ставова за наш извоз.

Нов систем трговинске политике, инаугурисан Немачком и обележен у високој заштити аграрних продуката, одазвао се на природу нашег новог уговора. Царине се на жито нису могле дискутовати, оне су тако високе, да су по њима цереалије наше за сада избачене са пијаца аустро-угарских. Царине на воће свеже и прерађено, и пекмез, доста су високе, неке су смањене уговором и модификоване тако, да та трговина никаква уштрба неће трпети, јер су за неке артикле суседне пијаце у прошлости биле само посредници

наше робе, а за неке, као што је свеже воће (сирове шљиве) велика ће потрошња сносити високу царину, јер је тражња тих артикала велика у суседној монархији, камо је извоз био могућ за време и не-уговорног стања.

Овај уговор нема ветеринарне конвенције. нема услова за рад са извозом живе стоке, већ има погодаба за увоз свежега меса, и то од закланих 70.000 свиња и 35.000 грла волова. Царине су на месо од овог контингента несразмерно мање од царина из опште њихове тарифе (30 круна од 100 килограма) за извоз меса. Но како варијације цена могу бити разне, често се пута, нарочито за извоз свињског меса, може очекивати да ћемо моћи месо увозити у суседну монархију и по царини од 30 круна.

Овим се уговором гарантује провоз свих српских продуката кроз суседну монархију за земље са којима Србија може трговати.

На систем високе заштите аграрних производа, који је новим уговором препреничио раније стање трговине између нас и суседа нашег, одговорила је Србија заштитом своје радиности, која данас постоји, и која се може развити. Србија је дала Аустро-Угарској две врсте тарифа:

мали број прохибитивних и велики број високих и виших, но што је случај био у прошлости. Увоз шећера, пива, коже, цемента, дрвета немогућ је више из суседне монархије. Ово је еквивалентност за наш извоз жита. Остале високе тарифе носе у себи не само тенденцију да се фискални приходи земаљски њима осигурају, већ имају карактер заштите наших економских интереса, и суседну монархију, према јачим индустријским земљама, што се увоза тиче у Србију, доводе у положај слабог конкурента, услед чега се очекује на увозу других артикала у проценту слабији рад са Аустро-Угарском но што је раније случај био.

Од сваког се уговора тражи да је правичан, да обема земљама, ради којих се прави, пружи еквивалентне погодбе за трговање, а хоће ли се по њему радити или не ствар је других услова. За нов уговор се може рећи да испуњује те услове и не садржи у себи ништа, што би се могло сматрати као нарочита бенефиција дата од стране Аустро-Угарске Србији или обратно, као што је то случај раније био, кад су диференцијалне тарифе у пограничном великом саобраћају постојале, које су оправдања имале у захтевима политике а не економије, јер их ова последња

диктовала није. Замена извоза живе стоке извозом меса за нас је добит и Србија има да благодари новој струји у политици уговора трговинских, заштити аграрних производа у земљама индустријским, што ће се у будућности курталисати таквог баласта, као што је жива стока, са којим је у прошлости просјачила уговор од суседне монархије. Из трговине све треба уклонити што се не тражи на пијацама, и што тешкоће само може створити нашој земљи при будућим склапањима трговинских уговора. На ово ћемо се питање вратити доцније, јер оно за себе заслужује пажњу, пошто је њим дато главно обележје старим уговорима.

Из овога, што је догде речено, јасно је: да наш уговор има у себи све оно, што говори у његову корист; има услова и погодба за трговање између нас и суседне монархије. Тај уговор наговештава нове односе и нов проценат нашег увоза и извоза у Аустро-Угарску, који ће се по свој прилици разликовати од ранијег и предругојачиће обим нашег међусобног трговања. Уговор је такав, какав је могао бити, кад је Србија заштиту индустрије и транзит истакла, као одговор на немогућност улажења у дискусију високих ставова за

аграрне продукте, које је нова трговинска ера набацила и суседној монархији.

При критиковању овог уговора нарочито се ударило гласом на високе тарифе за наш извоз и пребацивало влади, што се на то пристало, наводило се, да ће то бити сметња нашем увозу у Аустро-Угарску и узрок ниских цена наших продуката. Ове би приговоре тешко било сузбити кад би Србија била упућена само на тржишта суседне монархије, јер се онда не би могло до краја бранити гледиште о томе да потрошачи сnose све дажбине па и оне, које долазе од царина. Но како за извоз наших многих артикала остају пијаце земаља где нема никаквих или врло малих царина, камо је за време неуговорног стања ишао наш извоз, то је ова примедба по све слаба.

Опозиција се поглавито заустављала на високим царинама на месо од контингента стоке за клање, предвиђеног у уговору. Рачуном се лако може доказати, да ће се царина од 10 динара на 100 кила живе мере код волова, са свима трошковима клања и преноса до Беча и осталих тржишта аустро-угарских, одазивати тако на цене стоци, да ће се у нас моћи волови куповати за извоз од 50—60 динара 100 кила живе мере, као што је то

раније било, кад су најповољније цене биле. Ако цене стоци скоче у суседној монархији и квалитет се побољша наше рогате марве, могу се и много повољније цене постићи. Царина на свиње са свима узгредним трошковима око извоза меса свињског дозвољава куповање свиња од 80 до 120 динара 100 килограма живе тежине.

О високим царинама осталих артикала није вредно ни говорити, јер оне или неће бити никакве сметње нашем извозу или ће због забране извоза, какав је случај за цереалије, упућивати и даље тај извоз на тржишта земаља, које мање царине за те артикле имају.

С погледом на будуће основице за грађење уговора међу европским државама, нека нам је дозвољено зауставити се на овој новој струји о заштити аграца у индустријским земљама, због чега се стварају нове погодбе агрикултурним земљама, као што је Србија, и због чега се земље, као што је наша, стицајем прилика нагоне на прелаз у фазу индустријску, за које услове имају ослонаца у својим трговинским уговорима, који су одјек тих нових праваца у привредној политици европској.

3. Заштитна и слободна трговина и будућност трговинске политике. — Две струје познаје историја трговине: слободно трговање и заштитно. О другим нијансама не говорим, јер се сви начини трговања могу у једну од ових двеју подвести. За слободно се трговање између две земље може рећи да је најправичније од свих могућих начина трговања, ако су те две земље истог типа привредног, исте развијености индустријске и агрикултурне. Немањем никаквих препрека за промет у царинама појачава се и продукција дотичних земаља и потрошачи долазе до бољих и јефтинијих намирница, и од две се области потрошачке чини једна, већа и боља. Слободно трговање, између земаља неједнаког привредног развитка, штетно је за неразвијенију земљу, а може бити и убитачно. Однос колонија енглеских према Енглеској најбољи је доказ велике експлоатације и немогућности да се ма какав природни помет осигура колонијама, које за Енглеску остају потрошачи фабриката индустрије енглеске и извозници оних сировина за Енглеску, које поднебље колонија даје. Зато се и опажа покрет у колонијалној политици, да се привредни односи између Енглеске и њених колонија регулишу нарочитим

уговорима, на супрот принципу слободне трговине, којом се вршила експлоатација најгоре врсте.

Систем се заштите јавља у земљама, које желе да извесне гране, било агркултурне, било индустријске, обезбеде, чијем развићу прети опасност од страног увоза. Кад наступи хиперпродукција у гранама, које су се заштићавале, онда се за њих тражи пијаца и бори се противу њихове заштите. Један исти народ, једна држава, како је кад чему потреба била, прихвата се или слободне трговине или заштитне. Енглеска, која је поборник слободне трговине, одавна је почела проповедати заштитну трговину, због Америке и Немачке, чим су јој ове две земље почеле конкурисати у количинама индустријских артикала.

Правилно је било да земље индустријског типа не заштићују аграрне продукте, поглавито због своје потребе у ниским надницама; као што је ранија тенденција била аграраца, чији су продукти, са малим царинама улазили у индустријске земље, да не оптерећују на рачун својих грађана, својих потрошача, високим ставовима фабрикате. Нова струја носи обележје, да земље, као што је Немачка, која је чисто индустријска,

обезбеде и своје аграрне продукте. На први поглед ово је аномалија и као таква мораће се рђаво одазвати на индустрију тих земаља, која ће извесно претрпети губитак на потрошачким областима аграрних земаља, које ће тражити еквивалент у високим ставовима на артикле индустријске; а у другом ће реду индустрија тих земаља, као што је Немачка, која хоће и своју пољску привреду да штити а нема довољно природних погодаба да становништву свом да намирнице, трпети велике губитке због високе наднице радничке, која се мора пети са пењањем цена аграрних продуката. Висока надница носи високе цене артиклима индустрије и у борби са страном индустријом, заштита аграрних интереса у неиндустријским земљама, ствара тешке услове експанзији индустрије дотичних земаља.

Услед чега је дошла ова аномалија, која ће скоро, по нашем дубоком уверењу, створити крах у привреди европској? Ми налазимо, да је Америка, развитком своје индустрије и агрикултуре, изазвала потребу, нарочито Немачке да у својој земљи има све погодбе за живот. Напредак савремене агрикултурне технике пружио је Немачкој могућност, да неплодне равнице претвори у издашне домене и да

методима рационалне експлоатације природе ојача сточарство толико интензивно, да је у интересу одржања данашњег стања своје пољске привреде морала приступити мерама за обезбеђење интереса својих аграраца. Потребе у агрикултурним продуктима су за данас много мање но што је раније било, но како популација не-сразмерно расте у Немачкој, очекивати је, да ће се ускоро морати напустити систем заштитни за увоз намирница, јер ни техника неће моћи да дâ оне услове, који ће принос ојачати до тог степена да се популација Немачке исхрани продуктима свога поднебља. Разлози да се изађе на сусрет аграрцима, који су у већини у парламенту, због вотума великих кредита наоружања, на штету индустријалаца, скоро ће престати бити основа трговинске политике Немачке и она ће, због великих надница, скупих намирница, спречавања извоза фабрикаата, морати постепено са нижих ставова на увоз аграрних продуката, прећи на систем никаквих царина — слободне трговине, јер ће је потреба велике експанзије њене радиности на то морати упутити.

Најдаље кроз два деценија, кад све готово европске државе у привреди постигну више мање исти ниво, кад буду

уклоњени узроци могуће експлоатације од слободне трговине, оставиће се систем заштитне трговине и све ће европске државе ући у један царински савез; изаћи ће као једна земља према Америци и неким земљама Азије, које својом великом продукцијом, могу у питање доводити равнотежу биланса међународног појединих држава у Европи. У размени, путем слободне трговине међу европским државама, створиће се нови и повољнији услови за јачање продукције; боље прилике за лакше сношење ових огромних терета, на које су данашње државе приморане услед разних припрема и институција, које морају имати. Наш је задатак да радимо, те, кад дође тај моменат, да Србија буде спремна, да у себи има све, што ће је учинити могућном да, улазећи у тај нови живот, не буде нимало експлоатисана. Од будуће слободне трговине са западним и културним земљама Европе, са којима Србија данас тргује, кад зато буде време дошло, поуздано можемо очекивати да неће бити штете, јер су данашњи услови за наше развиће, предвиђени погодбама из наших уговора, такви, да нам обезбеђују спремање за догађаје који ће доћи. Према земљама балканским и пијацима јужним, са којима је у

неуговорном стању почела Србија трговати, њен је положај много лакши. За поменуте пијаце, на које је до сада излазила са најгрубљим сировинама, предстоји скоро будућност трговања са прерађевинама, које наша индустрија може дати. Експанзија наше земље према Западу неће за дуго остати само у извозу сировина, већ ће бити и у полу-прерађевинама; — за Балкан и јужне пијаце посигурно може бити наш извоз и у фабрикатима. Како су сви услови код нас, да се индустрија може развити: богатство у угљу, у воденим падовима, јевтиној нафти, а уз то, и проширење области потрошачке на балканске земље и извесне пијаце Средиземнога Мора, то нам све ово пружа најповољније услове за самосталнији привредни живот, каквога пређе није било.

Ово предвиђање измена у основицама за склапање уговора Србије са иностранством упућује нас, да по истеку овог уговора Србија припреми све што је потребно, да се избегну оне перипетије, кроз које је преговарање за овај уговор пролазило. Ако после 10 година суседна монархија буде имала какве политичке или економске разлоге да одуговлачи преговарање, Србија треба за то да је спремна и да у почетку пресече сваку неизвесност.

Не смеју се више због несвршених преговора са Аустро-Угарском оставити нерегулисани трговински односи Србије. Она мора имати све спремно да, по истеку уговора, ни за један тренутак не дозволи да наступе прекиди ни за увоз ни за извоз. Из неке уображене потребе осетљивости суседне монархије не сме се без каквих разлога оставити у важење општа тарифа за безброј артикала и оптерећавати наши грађани неспособним дажбинама, већ одмах ставити у изузетни положај само ону земљу, која ма чим покуша, да поремети наш међународни трговински биланс. Погрешке, које смо у прошлости чинили, ваља да су поуке, да се сличне грешке не граде у будућности. Да не би од корака, које треба да предузмемо, било какве штете, ваља свим силама у току од 10 година радити на потребним установама, које ће наш извоз обезбедити.

4. Непотребност вођења економског рата са суседном монархијом. — Из овога што је доведе речено о струјама за заштиту аграрних продуката у Европи, наш уговор има у себи све, што и уговори осталих земаља, које су раније биле у приликама сличним за извоз српском извозу. Све, што ће постићи, због цереалија и стоке, услед ви-

соких ставова и немогућности увоза живе стоке у суседну монархију, остале земље, са којима је раније Аустро-Угарска имала горњи промет, вредеће и за Србију. Ако Србија буде у могућности наћи за извесан контингент лакше стоке, чије се клање неће рентирати с погледом цена на аустријским тржиштима, јужне пијаце, на којима је и до сада успешно трговала, онда — по што су пијаце за жито осигуране, не знамо зашто би било разлога и потребе, коју је опозиција истицала, ступити у економски рат са суседном монархијом, с тога, што се није могао добити извоз живе стоке.

Економски рат за Србију данас не би било тешко са економског гледишта издржати, но, с погледом на тешкоће чисто политичке, излагати народ и најмањим узалудним потресима, била би велика грехота и непотребан ризик. Велим, да потребе нема водити економски рат, кад се успело доћи до уговора и с тога, што баш да се и по све успешно сврши борба, не би се имало шта ново ишчекивати да се добије. Давање живе стоке више је но немогуће, а како сам још у почетку навео, за нас је то и непотребно, јер рад са таквим извозом још 10 година, не би ни из далека Србију спремио за нови уговорни период, да приступи грађењу уговора, који ће по-

сити обележје трговања са много мање заштите, но што је то данас случај. Због ставова на цереалијама није вредно ни говорити. Они се ни у ком случају мањи не могу постићи, нити ваља због изгубљених тржишта суседне монархије зепсти, да ћемо јевтиније наше жито продавати, јер нам последње две и по године казују, да смо без икаквих тешкоћа по много бољим ценама продавали жито на тржиштима Белгије, Италије и осталих земаља северо-западне Европе.

Казали смо, да нема трговинских тешкоћа за ступање у економски рат. Нема, јер се наше неуговорно стање врло мало разликује од правог економског рата, а оно је издржано без икаквих потреса.

Кад је почело неуговорно стање јуна месеца 1906 год., које још и данас траје, више је од $\frac{1}{5}$ нашег извоза избачено са пијаца аустријских, сва стока и све цереалије. Петина извоза у сувим шљивама, пекмезу и свежем воћу могла је ићи у суседну монархију и преносити се преко ње за Немачку и остале земље. Од $\frac{1}{5}$ осталог извоза, чега је износ био у вредности 12—15 милиона, износ је сувих шљива био 10—12 милиона динара и он је ишао за Немачку. Остатак од 2—3 милиона динара, колико смо пекмеза и си-

ровог воћа извозили, отишао је на аустро-угарске пијаце. Да се је из неуговорног стања прешло у економски рат остало би да се побринемо, за извоз на нове пијаце, за 2—3 милиона динара свежега воћа и за нов пут за Немачку, ако би нам се прелаз сувих шљива преко Аустро-Угарске спречно. Једно и друго би се постигло са извесним тешкоћама, које нимало нису биле веће од оних, које смо већ савладали за извоз стоке, меса и цереалија. За извоз сувих шљива морали бисмо пребродити кризу због паковања њиховог и заменити извоз у џаковима извозом у бурадима и мањим сандуцима, због бржег транспортовања морем. Ова промена донела би двојакe користи нашој трговини са сувим шљивама. Оне би у бољем квалитету стизале на светске пијаце, постигле би се због тога боље цене, а замена сувог пута воденим, преко Солуна или Брајиле, дала би јевтиније фрахтове од данашњих, кад шљиве железницом из Србије извозимо. Прекинут саобраћај Србије са Европом преко Аустро-Угарске, у случају правог економског рата, довео би у питање само извоз свежега воћа и неких артикала, који природом својом не могу ван суседних земаља да се извезу. Немогућност овога извоза изазвала би одмах

потребу прерађевина од свежег воћа, да се добију артикли, који не питају за дуже путеве. Опасности за Србију, њену трговину и економију не би никакве биле од економског рата, који је био у изгледу, да смо изашли пре годину и по дана према суседној монархији са забраном њеног увоза у нашу земљу, за шта смо и сувише разлога имали; али сада тражити, без икакве потребе, то стање у трговини, кад су данашњим уговором нормиране трговинске прилике, не видимо никаква разлога. Да је Србија закључила уговор какав је опозиција желела, ваљало би цео свет у нашој земљи кренути, да тај уговор одбаци и прими економски рат, јер би онда заиста био оправдан, а не би било тешко издржати га, јер су већ створене околности да Србија буде у стању и издржати економски рат, немајући за то да ништа припише у заслугу безобзирној опозицији и њеним апсурдним погледима на данашњи уговор, већ јачини и моћи нашег народа, који је са извесним напорима пребродио прве тешкоће неуговорног стања и стао на снагу, да сагледа у очи тешкоћама и самог економског рата.

У захтевима данашње опозиције, да се уговор одбаци и пређе на економски рат, противу чега смо ми били, види се једно

признање њено, које не би она намерно никад учинила, да је и то могуће данас: да смо јаки повести и економски рат. Ова противуречност између захтева опозиције за економски рат и њеног тврђења, да је трговинска политика радикалне владе била неодређена и без успеха, даје најбоље сатисфакције људима, који су сарађивали на сређивању затечених неуређених трговинских односа Србије са иностранством у тешким данима, кад од опозиције никакве помоћи нису имали. Из тога признања опозиције, да се може ући у рат, прошла влада најбоље види да је стварне успехе постигла својим радом. Донеста, кад се јавно мњење, у кога би пре три године настала паника да се само помене економски рат, данас доводи у екстазу и одушевљење, кад се тражи економски рат, докази су, да је морална јачина јако порасла у нашег народа, а то се могло постићи не због слома трговинске политике радикалне владе, већ с тога, што је та политика у данима неуговорног стања достигла невероватне цифре у билансу своје трговине и ојачала тако материјално стање нашег народа, да се о евентуалним тешкоћама и губицима, за случај економског рата, и не размишља и не води рачуна о малим жртвама, које би се имале поднети.

1. Уговори и преображај привреде. — Велике и културне државе могу самим уговорима са иностранством осигурати, да се трансформација по извесним гранама привредним у њих изведе. Код мањих то случај није. Из примера, који смо код Немачке изнели, ово је јасно. Системом заштите аграрних интереса код ње је данас привреда тако високо развијена и тако брзо изведен прогрес, да се сличан пример не да навести у историји. Мале су државе приморане и без своје воље, примајући уговоре, који су одјек извесне политике у дотично доба, да приступе извесним реформама у својој земљи, којих се по својој иницијативи не би лаћали. Такав је данас случај у нас, да у заштити интереса наше радиности, гледамо главно напредовање земље и могућу трансформацију у пољској привреди с погледом на развиће извесних индустрија.

Због оваког стања ствари, кад један

низ уговора у себи носи политику извесну, као што је данас са нашим уговорима, да омогућавају развиће индустрије, онда се и унутарње законодавство привредно и рад целе земље мора упућивати правцима, који су већ уговорима нашим са иностранством предвиђени. Према погодбама наших уговора, програм се будућег нашег рада привредног сам оцртава и ми ћемо из њега редом прећи престојеће преображаје на промету, пољопривреди и радиности. Ако се по програму, који нам стицај прилика намеће, додају још и потребни елементи, које ће приватна иницијатива унети у допуну његову, онда се лако може оцртати слика стања наше привреде после 10 година и најбоље поткрепити мишљење изнето у почетку овога чланка, где смо категорички тврдили да ће будућност српска бити и лепша и боља од прошлости, поглавито због погодаба новог уговора.

2. Прелаз извозне трговине из фазе сензалске у директно трговање. — За нашу трговину је у прошлости Аустро-Угарска била главни посредник између нас и потрошача наших продуката. Наши су се артикли делом трошили у суседној монархији, али већином препаковали и до-

бијали бољи облик и као такви извозили ван Аустро-Угарске. Наша се стока продавала и трошила у суседној монархији, да би се омогућио извоз њихове боље стоке; наше се жито претварало у брашно за потрошњу њихове земље, да би се омогућио извоз њиховог бољег брашна; наше се суве шљиве решетале и паковале у Пешти и спремале за извоз у Немачку. Ко зна да је аустро-угарска земља агрикултурна у првом реду, па затим индустријска, разумеће зашто је тако морало бити са нашим артиклима, који су квалитетом били испод њених продуката, и онда ће разумети зашто је у прошлости наша сва трговина била у зависности од тржишта суседне монархије. Овакав начин рада објашњава ово колосално растројство наше извозне трговине и немогућност успешног рада, поред толиких покушаја да се изврши организација трговаца извозника у нас.

Што је још жалосније било обртни је капитал за савлађивање целог извоза био аустро-угарски. Филијали пештанских банака у Београду давали су позајмице нашим трговцима са стоком, житом и шљивама и наши су трговци били најобичнији сензали за рачун трговаца аустроугарских. Стање се још у горим бојама оцртава, кад

се каже да су сав ризик, који трговина носи, сносили наши трговци.

Овај систем трговања престаје. Како суседна монархија неће за многе наше артикле бити више потрошач, како је обим послова између нас и Аустро-Угарске мањи, то ће систем сеизалисања престати. Наша земља већ има могућности да један део обртног капитала пружи нашој извозној трговини, а како су пијаце сад друге и даље, те се кредитни односи Србије са иностранством имају изводити на сасвим другој основи, потреба ће бити да се интелигентнији људи баве извозом, и да се позајмица потребног капитала за извоз земаљски са стране добије на основима, које савремено трговање тражи.

Развијање радње са варантима и чековима јако ће олакшати пребијање рачуна Србије са иностранством, због извоза на даље пијаце. Груписање и слабијих капиталом новчаних завода мора се извести и тим ће се знатан део обртног капитала за извоз моћи у наших завода наћи. Остатак потребног новца добиће се везом наших извозничких кућа са западом, и тим омогућити да извозна трговина из фазе сензалске пређе у руке наших трговаца, и да сва ранија добит, и то велика, која је остајала нашим су-

седима, буде зарада, која ће у нашој земљи остати.

Како се извоз стоке заменио извозом меса, извозом артикала, који се продаје на нашој територији, ова ће трговина бити сведена на продају стоке одгајивачима директно кланицама Велики део ранијих посредника, ранијих трговаца са живом стоком, може лако отпасти и ова ће се трговина јавити у сасвим новом облику. Извоз једног дела живе стоке за јужне пијаце изазваће потребу једне јаче организације извозника у нас, која ће спречити одлазак на далеке пијаце наших неiskusних трговаца, а често и одгајивача, који су се због непознавања прилика на Леванту узалудно излагали излишним трошковима. Жито, овакво каквога данас земља има, остаће за дуго као извозни артикал великих страних кућа житарских. Овome је разлог, што наше жито нема још свога имена а према томе и цене и што се само мешавином са другим житима балканских земаља: Бугарске и Румуније извози на светске пијаце. Како се већ почело радити на бољем квалитету жита, како је потреба велика за брашном у областима турске империје, од овога се артикла може очекивати преображај у трговању и директна

продаја нашег жита, преко наших трговаца, на местима потрошње његове или, што је још боље, замена извоза жита брашном и прерађевинама од њега. Извозу кукуруза, који је у последње време тако велики, предстоји такође прелаз из стања сировине у извоз прерађевина од њега, што је и са гледишта трговачког, а и веће вредности тог извозног артикла, боље од рада са извозом његовим у облику у којем је то раније случај био. Почетак извоза културних биљака, а нарочито воћа прерађеног, поред сувих шљива, обећава да ће ти артикли бити у рукама наших трговаца, и извезени из земље нашој снагом, интелигенцијом и капиталом.

Основни је принцип трговања, да се са артиклима отиде у колико је могуће ближе пијацама потрошачким, да се избегну многи посредници, јер то повећава цену извозним артиклима и смањује на тај начин и зараду наших произвођача и зараду наших посредника и трговаца. У фази прелазној, за време неуговорног стања, кад се за ноћ није могла извести промена ни у квалитету наших артикала, ни у њихову броју и количини, моментано се питање извоза решавало страним купцима, којима је Србија преправљена била. Ова се добит за земљу и услуга,

коју су нам учинили ти људи, не може спорити; но с погледом на здраву, на јаку и моћну трговину ваља тежити да се извоз наш савлада снагом нашега народа и умом наших трговаца. Наши извозници треба да са робом иду на оне пијаце где су цене најбоље и где се наша роба директно троши. Ризик ће им услед тога бити већи, али са већим ризиком иде и већа добит.

За оваку природу трговања има и сувише услова у данашњем уговору са Аустро-Угарском и то ће се неминовно јавити. Шта држава са своје стране треба да учини, а шта се приватном иницијативом ваља створити, да се ова нова струја прихвати, изнећемо на завршетку ове расправе.

Раније колосално незнање: ни рута, ни пијаца, картирање наше робе од само две шпедитерске куће и немогућност директног слања наше робе ван Аустро-Угарске и Немачке, већ је у неуговорном стању замењено радом рационалним. Будући тарифски рад мора бити обилатији, интизивнији и рађен са више пожртвовања и разумевања, но што је то случај пређе био. Налажење најевтинијих тарифа нашем извозу не треба остављати

странцима, кад је то посао, који наши извозници и наши агенти могу савладати.

3. Преображај на пољу сточарства и живинарства. — Пре 25—30 година, пре него што је уговоре Србија градила са иностранством, као независна држава, поглавити је извоз наше земље био у стоци. Ненасељена земља и сувише је услова имала за екстензивно гајење стоке и несразмерно је велики број свиња и говеда извожен и то или сасвим мршаве или полуугојене стоке, те је приход од тога био и сувише мали. Са рашћењем популације нестајало је шума и утрина, и екстензивно се сточарење почело полако претварати у слабо интензивно; а данас, кад је омогућен извоз великог контингента живе стоке, само интензивно хранење свиња и волова, може добре зараде пружити нашим одгајивачима. Последњих година, кад је Србија извозила по 70.000 говеди и 120.000 свиња, добитак је за то био од 28 милиона динара и представљао је вредност хране у кукурузу за свиње 11 милиона динара, а за волове у сену и јарми близу 10 милиона. Кад се овој суми од 21 милион додају трошкови и проценат угинућа код свиња, онда је чиста зарада од тог артикла била

тако мала и сумњива, да је стално на извозу волова било увек губљења, а добит на свпњама, због јаких цена у Пешти, претварала се у губитке због помора стоке, који је чешће био у нас. Ако се пак узме, да се исхрана свиња рентирала у годинама, кад је кукуруз био испод 10 динара; и да је храњење скупом храном по све нерентабилни рад, — јасно нас ово упућује, да прелазећи на рад са извозом меса, морамо радити на трансформацији гајења стоке и с погледом на храну за њих и с погледом на расу стоке, која нам може у краћем времену угојена пружити веће добити. Исхрана волова раније је била и сувише скупа. Да се спремн извоз 70.000 волова требало је за њих резервисати приходе од 200.000 хектара земље, који и најлошије обрађивани у свако доба, без икаква ризика, земљи могу много већу корист пружити, но што је земља од извоза волова имала. Од великог броја извоза волова патила је вуча и рационална обрада земље, којој је недостајало стоке за обрађивање и ђубрење. Ако се овде учини потребно контингентирање и ранија се сточна скупа храна замени отпацима пољопривредне индустрије, и пређе са гојења по суватима на

шталско храњење, могу се од ове гране очекивати повољни резултати.

Из ових кратких напомена јасно је: да ће одгајивање свиња расти и да треба тежити да се број свиња појача ради извоза свињског мяса. Повећању броја свиња никакве сметње не стоје. Ако се само издвајањем соја, који се за кратко време може угојити, добије у времену, те се раније гојење од три године сведе на годину дана; ако се скупа храна у кукурузу, која је ишла на маст код свиња и њихову огромну тежину, смањи и замени течнијом храном, коју дају индустрије млекарске као отпатке, онда се добија бољи квалитет мяса, већи број свиња за клање, смањује огромни ризик од помора и ова се рубрика извоза може за кратко време удвојити. За трансформацију свињарства биће потстицаји у бољим ценама, које ће кланице пружити одгајивачима. Ова грана производње, због променљивих услова трговине, само ће бити унапређена а никако уназађена, као што су неки критичари данашњег уговора наговештавали. Могућност извоза великих количина прерађеног мяса свињског, масти и других прерађевина за време неуговорног стања најбољи су сведоци, да ће, кад се овоме дода рад са

извозом свежега меса свињског, ова грана стално напредовати у нас; и да се при крају периода од 10 година може очекивати, да Србија у преради свиња достигне контингент од 300.000 комада и више.

Према овоме се нема за чим зажалити за ранијим начином рада са свињама. Ако се сетимо, да ће прерада свиња у нашој земљи створити зараде читавим редовима грађанства, да ће се читаве нове индустрије отворити, које ће отпатке прерађивати; да ће становништво сиротније имати поред зараде још и бољу и јефтинију исхрану у оним деловима, који се не могу прерадити за иностранство — онда је јасно да за Пештом могу закукати само они, који су са њом тек започели свој рад са извозом свиња, а не и они, који су се са тог посла повлачили, јер су први били у надама а други у горком; искуству и разочарању од те трговине у прошлости.

Из оног што напред рекох: воловарство је у прошлости било у нас у назатку. Број је волова, који се извозио, био несразмеран и на штету наше пољопривреде. Тежина је стоке била бедна а квалитет меса средњи, да су цене биле, као цене најлошије стоке мађарске. Ако се уради по напоменама изнетим и буде радило са

клањем тешке и боље стоке, за контингент од 35.000 волова, колико је уговором предвиђено, можемо добити два пута већу суму новаца, но што нам је контингент од 70.000 давао раније. Ако се тежина волова за клање буде кретала ка 800 и 1.000 кила, ако исхрана буде јевтином храном, може се очекивати зарада на волу од 500—600 динара, рачунајући ту поред зараде одгајивачке и остале зараде око прераде, које ће остајати у нашој земљи. Добит од клања 35.000 таквих волова далеко ће прећи ону суму, коју је Србија раније за извоз волова добивала.

Према овоме, не знамо зашто би сточарство ударило назад. Оно само може да иде на боље, јер фаза у којој је оно раније било није завидна, а ова у каквој се мора налазити сада и доцније говори у корист побољшања ове привредне гране.

Један део лаке планинске рогате стоке, које доста у Србији има, која не пружа трговини са прерађеним месом потребне услове, да је та трговина рентабилна, може се као жива извести из Србије за земље, које такву стоку траже за вучу и клање, јер потребе за њу имају пошто су то земље без стоке. Такве се земље налазе у нашем суседству на Балкану и на обалама Сре-

доземног Мора, те се и из ових разлога нема шта замерити гледишту о напредовању сточарства, које ће у могућности промета наћи најбитнији услов за своје напредовање.

Моје је дубоко уверење, да ће из разлога, што се популација у нас множи, што се земља све више зирати, што расте извоз воћа и других културних биљака — да ће све ово бити узроци, те неће хиперпродукције моћи да буде у рогатој марви и да ће се овај сувишак у стоци, који наша земља може да да, без икаквих тешкоћа, моћи да прода и размени са иностранством. Кад се овим разлозима дода потребан капитал у стоци за рационално млекарење, онда још јасније излази, да ми не смемо ни лимитирати број у уговору да извеземо из наше земље.

Данска се често у нас помиње као пример земље за трансформисање своје производње. По њеном примеру ми морамо радити, а она је прешла на данашњи начин рада услед економског рата са Немачком. Извоз је живих свиња у њих замењен прерадом свиња, а извоз рогате марве замењен је извозом сточних продуката и продуктима млекарске индустрије. Исти се процес мора и у нас извршити, и на

то нас упућују нове прилике условљене уговором.

Сем свиња и говеда знатну рубрику у извозу нашем заузима ситна стока и живина, жива и клана. Товљена ситна стока наша је себи пијаце у Турској, Грчкој и Малој Азији; и те се пијаце могу само још јаче задобити с погледом на квалитет наше стоке, који је и данас добар а може и бољи бити, ако се мало знања унесе у спремање угојене стоке за извоз. Но ако се жели индустрија млекарска, која у бачијању у источним и јужним крајевима наше земље налази подесан облик задружни, да се у већим размерима води и да се тој индустрији да савршенији облик, онда се и од капитала у ситној стоци може већа рента очекивати, извозом млекарске индустрије.

Извоз је живине раније био на штету нашег живинарства и добити наше земље су биле незнатне од те гране пољопривредне. Од како је настало неуговорно стање те се живина није могла као раније извозити, извоз је јаја био већи но пре извоз живине и јаја. Промена рада са овом граном, нов начин гајења живине и извожење само оних стабла, која постану стерилна у привреди, може Србији пружити користи које Бугарска има, а која ни у

колико не располаже већим бројем живине од нас. Извоз јаја је у Бугарској преко 13 милиона, док је у нас извоз живине и јаја једва 2,5—3 милиона. Без велике вештине, са мало више труда око организације за скупљање јаја, овде се могу очекивати велики и повољнији резултати.

Не треба заборавити да је конфигурација земљишта у нас, да је наше поднебље такво, да свих услова имамо за развиће коњарства. Тражња је коња у нас велика и цене, које страни купци дају за наше коње, постаћуће ову грану, ако уз то и држава, а нарочито војска, која велике количине коња радо са стране купује, буде бољим ценама преко Кола Јахача поставља ову грану привредну. Извоз коња из наше земље, који је и рентабилнији и згоднији од извоза рогате стоке, нужне за исхрану становништва, знатне би приходе могао нашој земљи да да.

Из свега, што је речено, нове погодбе уговорне само иду у корист сточарства наше земље. Рентабилитет трговине захтева нов начин рада са стоком и говори противу извоза живе стоке. Потреба земље у поменутим захтевима говори у прилог развијања свих грана сточарства и даје одговор свима, који мисле, да ће ретардација настати у нашем сточарству. Нема

ниједног разлога бојати се у нас за сточарство и оно ће се тек од данас почети у нас да развија онако, како се то само пожелити може. Приходи, који се могу добити од живинарства, ситне стоке, индустрије млекарске и оних индустрија, које раде са отпацама у нас, говоре да ће биланс међународног промета на сточним производима два пута и више прећи ону добит, коју смо раније од извоза стоке имали.

4. Рад на воћарству. — У извозу нашем, који је у прошлости врло слабо напредовао, воће сирово и прерађено: суве шљиве и пекмез, стално су расли. Ова привредна рубрика је толико важна по нас и такво место заузима у земаљској производњи, да ће она јачином прећи и рубрику жита и рубрику стоке.

Климатске су прилике тако повољне за воћарство у нас да то не треба да остане не искоришћено. Ако има каквих производа, где све природа даје, а човек врло мало, а често, као што је код нас, и ни мало не доприноси, то је воће. Нема говора и воћарство потребује људског труда, и оно тражи техничку сарадњу и уношење знања стетеног искуством, али све то придодато условима, које нам природа даје,

пружа нашој земљи један богати извор прихода, који се не дâ довољно оценити.

Србија има крајева у којима има финог и скупог асталског воћа, које до данас није никакве ренте доносило. Вештина бранџа и паковања таквог воћа упутиће свет, кад комуникационих средстава довољно буде, да већу пажњу томе поклоним и да онај нерентабилни посао, око рада на продукцији жита по брдским воћарским крајевима, замени са рационалним воћарством. Квалитет шљива, које се данас само у једном незнатном делу Србије негују и суше и од њих гради пекмез, такав је, да би оне, по ономе што је природа нашим шљивама дала, биле без конкуренције. Кад би се прерада наших шљива вршила како ваља, цене би овог артикла биле као француских шљива у крајевима Србије, који су за то подесни; кад се прерада буде вршила под надзором државе и извозника, у извозу се само сувих шљива може у брзо очекивати толико колико данас за све це-реалије добијамо.

Ако из промета избацимо извоз свежега воћа, које није асталско, и пређемо на извоз прерађеног воћа, поред облика у којем смо га до сада извозили, рубрика од извоза свег воћа биће већа од извоза стоке и сточних продуката.

Српске суве шљиве имају већ своју марку и цену на пијацама Немачке. Наше су суве шљиве извожене и ван Немачке, и добиле су своје одлике над осталим, нарочито калифорнијским. Ако се буде водило рачуна о примедбама немачких купаца и унесе мало воље и труда, ништа не стоји на путу да достигнемо цене шљива француских.

Извоз асталског воћа је у зачетку код нас. Немање транспортних средстава је то спречавало. Како смо у јеку грађења железница и путева, очекивање је великог извоза, ових финијих сорти, по све извесно.

Консервисање воћа, које се ствара у нас; грађење пекмеза и спречавање извоза оног сировог воћа, које је доста значајно било у нас, у облику у коме је то вршено; прерада истог и спремање нових артикала извозних од свежег воћа, даће знатан полет нашем воћарству, и створити нове зараде нашем сеоском становништву. Сеоски сталез може онај велики део годишњег времена, који проводи у нераду, јер не зна никаквих заната, корисно употребити на послове, које трговина са воћем тражи због доброг паковања и преноса воћа. Све су ово послови, које ће потреба створити и тражња потпомоћи.

Подизање ће воћњака бити јаче у нас у будућности на штету данашње зиратне земље у крајевима, где се само јаким ђубрењем и већим знањем може исплатити колосални рад нашег становништва, који се тако ништавно плаћа зирањењем земље за жита.

Обнављањем винограда у нас вратиће се нашој земљи она обилата ранија берба и оно богаство, које је филоксером сатрвено. Изглед на извоз вина у балканске земље, нарочито провинције турске, где се тек појављује филоксера, даће јачег постицаја овој грани производње и поред извоза воћа у изгледу је, да ћемо у скорој будућности, кад се земаљска тражња у вину и грожђу подмири, имати извоза за земље, из којих увозимо за данас грожђе и вино.

5. Обрађивање и извоз културних биљака. — Сем ове три извозне рубрике : жита, стоке и воћа, у нас је почело сејање културних биљака : кудеље, дувана, лана, шећерне репе и др. Ових биљака не може бити свуда, за њих је потребно поднебље, које је природа дала нашој земљи. Извоз је знатан већ свих ових поменутих биљака и на њима ће се све више од сада радити. Приватне ће иницијативе, уз не-

знатну помоћ државну и овде створити све што је потребно, да Србија, поред раније три велике рубрике, има у својој земљи већи број извозних артикала и квалитет бољих артикала, који је никада неће везивати искључиво за једно тржиште, већ ће је упућивати на избор и долажење до бољих цена.

Србија не сме желети да остане на извозу ових културних биљака у облику најгрубљих сировина. Она већ данас за кудељу, дуван и шећерну репу има индустрије, које тој нашој сировини дају облик полупрерађевине или облик потпуне прерађевине, у каквом је потрошачи траже. Извозу кудеље у влакну придолази извоз ужарије и канапа, а близу смо да извозимо и шећер из земље, пошто смо данас у стању подмирити већ земаљску потрошњу у шећеру производњом данашње фабрике. Потреба индустријских установа за прераду културних биљака лако ће се задовољити, кад Србија буде ојачала продукцију тих сировина у својој средини.

Како смо ми у прелазу из фазе екстензивног сточарења у фазу интензивног, јака је потреба у нас у пићним биљкама. Све мање утринѧ и попашѧ упућује нас на засејавање ливада травом. Потреба се у

овоме већ у велико осећа, а предузети су кораци и од стране надлежних меродавних фактора у нас за то, и надамо се да неће у нас свака трећа година бити оскудна у трави и нагонити нас на забрану извоза сена, као што је то редовно случај у нас до сада био. Услови су у нас врло повољни за пићне биљке; ако се засејавање ливада доведе у свезу са иригацијом, за шта су сви услови повољни у Србији, може се рачунати на знатан извоз пићних биљака.

6. Услови преображаја агрикултуре наше и њена надмоћност над индустријом. — Зауоставио сам се у овој глави на рад у промету са производима чисто пољске привреде и на могућим трансформацијама њиховим. Разлог је за ово и тај, што желим да наша земља остане, с погледом на њен географски положај, с обзиром на постојећи поредак социјалних сталежа у њој, а из разлога што је пољска привреда продукција најрентабилнија, јер је за те продукте лакше наћи пијаце но за индустријске, за дуго земља типа пољопривредног у првоме реду а индустријска тек да дође на друго место.

У пољској је привреди и најтежа трансформација. За њу је потребно извршити

преображај у погледима масе, која суде-
лује у тој производњи; потребно је унети
знање, које наука и искуство даје; по-
требно је читаве институције створити;
променити поредак друштвени, — па да
се с успехом очекују плодови трансформи-
сања. Народи су сви врло конзервативни
и због те црте је тешко новачење у пољ-
ској привреди. Маса сама по себи при-
лагођује се новинама сувише споро. Мо-
жете и услове и погодбе новог живота
променити, можете довести у питање цео
промет њезиних продуката и све ће то иза-
звати стагнацију, зачамелост, али је тешко
без нарочитих сила да се изазове прелаз
из фазе у фазу. Трговина најбоље оја-
чава приватну иницијативу произвођача
и нагони их на прелазе из старог типа
производње у нови. Уз трговину долази
просвета, и то оно професионално васпи-
тање, које се у масу ваља да унесе, па
да се из једног стадијума пољске при-
вреде пређе у други. Трговина, ставља-
њем бољих цена у изглед, настава у
олакшицама да се резултати постигну,
као две силе истог смисла утичу на
народе, да се крену из мртвила и да са
једног типа продукције пређу у други,
или да старим облицима производње дају
новији, савременији и бољи. Трећи агенат,

о коме ћемо засебно говорити, јесте развиће индустрије, она са своје стране, проширујући област потрошње сировина, подстиче и упућује свет на бољи и интензивнији рад.

Потребно законодавство треба донети да се омогући привредна трансформација, само треба пазити, да је створена таква контрола, која не убија приватну иницијативу, већ да путем награђивања и прихватањем појединих грана потпомаже развијање. Ваља путем изложба створити утакмицу, која ефикасно утиче на појаву преображаја производње. Приватна друштва пољопривредна, кооперације, курсеви, кредитне установе, продужне школе типа пољопривредног, изложбе провинцијалне, земаљске и светске, све су то васпитна средства и нарочити моћни ослонци да се масе крећу ка правцима, које промењене погодбе у напред предвиђају и одређују.

Као што политички закони гарантују самоопредељивање заједница и удружења, омогућавају учешће, на тај начин, народа у управљању земљом, тако је исто задатак савремене демократије, да преко самоуправних тела и разних привредних корпорација, науче народ старати се за себе и оспособити га да нађе увек начина да.

своје потребе сам средствима, које он нађе, задовољи. Да за то способан буде, ваља наставу разгранати и размножити.

Држави је задатак да на сусрет изађе свима покретима народа, који теже да се у њему створе културни центри за удруживање, за његово умно и материјално јачање. Држава се мора постарати да у своје руке узме извршење великих послова, за које су појединци или мање јединице социјалне немоћни. Грађење већих путева, подизање великих тржишта, осигурање производних радника и др. ствар је државе. Њен је задатак да рукује наставом земаљском, као што контролише и њен саобраћај физички. На чему поглавито држава има да ради, да погодбама за развиће новог привредног живота, за шта уговори у себи носе клицу, да подстицаја, биће предмет засебног одељка у овој расправи. На завршетку ове главе помињем само то, да се друштво цело мора заинтересовати за трансформацију пољске привреде, а то је могуће лако извести из разлога, што га нов начин трговања, условљен нарочито уговором према моћном суседу, на то нагони. За све остало, што је потребно да се до резултата дође, држава ће средстава лако целој земљи пружити преко разних удружења.

---

1. Потреба развијања индустријских артикала и повољне прилике у нас за развијање индустрије и заната. — За индустрију је потребно наћи само потрошачку област за њене фабрикате, све друго: сировине за прераду, повољне наднице, капитал и моторне силе, елементи су потребни без којих индустрија не може бити, али подређенијег значаја.

Нашим су уговором са Аустро-Угарском пољопривредне индустрије најзнатније обезбеђене, готово прохибитивним ставовима, и на тај начин је проширена ранија област потрошње тих артикала, какви су: пиво, брашно, шећер, дрво, кожа, цемент, ужарија, неке тканине и друго. За велики број других индустрија тежи су услови за увоз страних фабрика, и на тај је начин ранија уска потрошачка област у нашој земљи знатно проширена. Кад се тим индустријама придодају олакшице на основу концесија и

повлашћења у набавкама за рачун државе, где су набавке велике, онда се и из ових разлога знатно шири потрошачка област. Кад се свему овом дода могућност да Србија експортира : пиво, брашно, дрво, цемент, коже, ужарију, тканину, шећер и још многе друге артикле и индустрија, које данас постоје и оних, које се могу подићи, онда је јасно да у Србији, што се потрошачке области тиче, индустрија има потребне услове да постоји и да се снажи.

Што се тиче моторних снага, које зависе од угља и водених падова, наша се отаџбина налази изузетно у срећним околностима. Богатство у угљу и падовима даје тако повољне прилике за развиће индустрије, да се тиме могу многи елементи, којих нема, богато накнадити. Богатство је у поменутим елементима тако велико, да поред тога што за индустрију у изобиљу остаје њихова потрошња, наш ће извоз заузети знатне количине угљена, кога има у свима крајевима наше земље. Будућност ће, по довршетку пројектованих железница, обезбедити Србији велике депое угља на обалама Јадранског и Јеџејског мора, поред јаког извоза његовог у Румунију, Аустро-Угарску и Бугарску, камо се и данас извози.

Питање надница задаје данас доста тешкоћа индустрији. Немање још професионалних радника довољно на пијаци за индустрију доводи често у врло незгодан положај фабриканте и чести могући штрајкови излажу великим штетама нашу младу индустрију. Умножавање популације, притицај становништва сеоског у вароши пружиле и индустрији потребан кадар радника и скинуће са дневног реда тешко питање о пауперизацији у нас, јер ће се свему становништву, које би се могло пољском привредом бавити, из разлога што остаје без земље, пружити рада у индустрији.

Индустрија је у нас, нарочито за неуговорно стање, кад је аутономном високом тарифом био спречен увоз многих фабрика, поред датих јој олакшица од стране државе, добила знатно полета. Наша иначе несигурна статистика бележи на 40 милиона продукцију наше индустрије и то је постојеће стање, без обзира на експанзију њену у будућности, оправдало тражење еквивалентности у заштити наше радности због аграрне заштите од стране суседне монархије.

Побројане повољне околности за развој индустрије у нас утицале би на њено снажење и да нема погодаба у уговору,

али како те погодбе стоје онда је њено снажење очевидно. За развиће индустрије, која поред поменутих услова тражи и капитал, лако се до њега долази, кад тога капитала у земљи нема, јер се потребе у капиталу најлакше за индустрију подмирују, кад су други услови ту. Подизање индустрије много је лакше но подизање пољске привреде. Кад се огромно развиће индустријске технике последњих неколиких деценија узме у рачун, кад се зна да је то знање, са којим није потребно да маса располаже, већ ограничен, и мали број људи, што се лако и без великих напора постиже, а уза све се то дода, да наша земља данас има свих погодаба за развиће индустрије, — онда све говори да се не сме напустити радност земаљска, која тако брзо уздиже културни ниво земље и углед Србије у Европи.

Очевидна веза индустрије са агрикултуром, из разлога да наша земља буде високог нивоа агрикултурног, говори у корист развића домаће радиности. Та је веза очевидна. Прерада сировина земаљских, које нам земља даје и о којима је било речи, као што су: кудеља, дуван, шећерна репа, дрво, камен, жито, воће, месо и друго појачаће тражњу тих сировина, а тиме и продукцију повећати.

Прерада наших сировина избацује из међународног промета грубу сировину и њу замењује полупрерађевинама или фабрикатима, које непосредна потрошња тражи. Акумулисање народног рада, преко индустрије, због прераде сировине и израде фабриката, диктује вредност раду земаљском много више од оне вредности, коју смо имали док смо трговали продуктима пољске привреде, у којима је $\frac{1}{5}$ вредности долазило од рада природе, поднебља нашега.

Говорећи о раду индустрије нисам у виду имао рударску и шумарску, која се тек почиње развијати. Рударска индустрија: топљење метала, вађење угља, мермера и др. од велике је будућности у нас. Рударство је у нас знатно ојачало, али ће тек добити свога полета, кад се отворе мајдани, који су тек у периоду истражних радова. Експлоатације шума може се рећи да у нас и нема у великим размерама. Немање путова је највећа сметња развићу ове две гране наше најглавније производње. Развиће ових двеју индустрија удвојиће цео наш данашњи извоз за период од 10—12 година.

Служење страним капиталом за индустрију ни за далека не представља ону експлоатацију каква је била, кад нам је стран новац, као обртни капитал даван,

да постојећи ранији извоз савладамо. Док је у прошлости наш трговац сензалисао, плаћао скуп интерес на страни новац, којим се служио за куповину стоке по вашарима, сносио евентуалне штете и плаћао интересе, било добити или не, и после неколико година ишао у патрол-ције, дотле је новац са стране унет у индустрију улазно, делом у инвестиције на нашем земљишту, а делом у обртни капитал, којим се плаћају наднице наших радника и сировина са нашег земљишта. Ова је разлика очита, ко њу не види, слепац је код очију, за њега није вредно ни писати о значају индустрије у нас. Ко мисли да новац странаца унет у земаљску индустрију само њима а не и нашем народу доноси користи, тај мисли, по свој прилици, да је свет толико глуп, да у интересу од 20% за есконтовање меница данашњих повчаних завода, треба да види завидан положај наше земље.

Наш је међународни промет у прошлости био бедан. Србија је последња земља на Балкану, па чак и после Босне, што се њеног извоза и увоза тиче. Она би страшно остала уназађена, да смо јој пружили уговор са ветеринарном конвенцијом и оставили је да само са три артикла: житом, живом стоком и воћем тр-

наш народ, кад би му продукција била неколико милијарди, што је и могуће. Очекивати, да се богаство створи иницијативом сељака и лудо је и грешно. Он се на нове послове мора примером упутити; а примере му повољне могу дати наши интеллигентнији сталежи, који се баве трговином, индустријом и у опште привредом.

Из последњих разлога мора се тежити да се ојача продукција индустријом, а читаоци сами могу видети, како је ништавна критика ништавних људи, који су потцењивали значај новом уговору, који је повољне погодбе пружио нашој радиности.

На завршетку напомена о индустрији наглашујем, да сам под индустријом сматрао и занатство наше, које има потпуно заштите у нашем уговору са Аустро-Угарском. Судбина, која очекује наше занатство, не може се законом о радњама много изменити. Ако наше занатлије не схвате захтеве савремене радиности и не виде да им је спас у организацијама своје производње и потрошње својих израђевина, и налажењу нових облика потребног им кредита за своју радиност, и не знају да данашња техника омогућава и малу као и велику индустрију, онда им

неће бити помоћи у траженим еснафским повластицама средњег века данас, кад смо на прау огласити потпуну слободу рада.

Нашим се занатлијама лако да помоћи, ако се не заведу шпекулантима, који им наказним пројектима о обезбеди делокруга њихових радња, обећавају како ће срећни дани настати за беспослене мајсторе. Последњи је пројекат предвидео све услове, да се прелазна фаза из овог бедног стања занатског пређе без великих потреса; пројекат тако исто уноси прописе, којим се регулишу односи послодаваца, радника, мајстора и уноси новине по захтевима савременог социјалног законодавства. Глава о осигурањима најбоље показује сву потребну пажњу, која је унета да се питање занатства среди, како модерне потребе то траже, али у исто време тај пројекат искључује оне престареле уредбе, које су дозвољавале несавесну експлоатацију млађих код занатлија. Пројекат указује на потребу професионалног васпитања, без чега се занати не могу усавршити, а примитивни какви су данас, само због тога, носе у себи све клице своје пропасти.

Потреба да се занатством извесног типа, који је потребан пољској привреди,

бави што већи број нашег сељачког становништва, прелаз је ка слободном упражњавању радњи. Ово је потребно и да се ојача продукција и да се усаврше наши многобројни занати. Хоће ли ово годити неким редовима, ствар је споредна значаја, за нас је важно, да ће ово служити интересима земље, и свакога ко буде изопачио закон о радњама, из личних амбиција и неоправданих захтева, ваља дочекати праведним нападима.

Овај пројекат треба што пре да постане закон и с тога, што се у њему налазе и одредбе за регулисање индустрије, а има и најпотребнијих основа из радничког законодавства.

2. Тржишта, кланице и развијање железничке мреже. — У прошлим смо одељцима изнели, шта се све без великог напора може створити због нових погодаба нашег трговања са иностранством. У овом делу расправе изнећемо, шта све, као најнужније, наша земља мора имати и шта је нужно да се створи за десет година, колико ће трајати овај уговорни режим, да Србија буде спремна сачекати промењене прилике на пољу трговинске политике, које ће извесно доћи по истеку створеног режима.

Код нас је већ ударен темељ подизању два велика сточна тржишта: у Београду и Нишу. Прво је за прераду стоке за извоз свежег меса поглавито у Аустро-Угарску од утврђеног контингента у уговору, а друго је тржиште нарочито за извоз живе стоке на јужне пијаце.

Пограничне кланице према суседној монархији, предвиђене уговором, подићи ће се без великих тешкоћа кроз кратко време. Поред тих кланица најбоље је средити тржишта за стоку. На кланицама, које данас раде у унутрашњости, као што су у Младеновцу, Плани и Јагодини, које су доста јако радиле и у неуговорном стању, прерађивало се месо за извоз на тржишта ван Аустро-Угарске, за Швајцарску, Белгију, Италију, Француску и друге покрајине. Све ће ове кланице бити тржишта за стоку и та ће тржишта сасвим заменити вашаре, где се стока продавала и где се дангубило на штету земље и нашег народа.

Продаја стоке кланицама, без посредника, пружиће веће зараде одгајивачима. Велики број кланица одржаваће навек солидну конкуренцију, која ће правично регулисавати цене. Повећањем цена за бољи квалитет стоке потстаћи ће се гајење боље расе, оне, о којој је већ било

речи у прошлом одељку. Скупљањем стоке за продају на мањи број пијаца, пружи ће се велике олакшице и странцима, који долазе у Србију ради куповања и извоза живе стоке, те ће се тиме ишајој раније, по све дезогранизованој трговини, дати бољи и савременији облик. Транспортовање мяса и живе стоке, нарочито стоке преко мора за пијаце Средоземног — Мора, даће извозу такве олакшице, да више неће бити тешкоћа због налажења бродова за превоз.

Кланице су данашње већ снабдевене свима инсталацијама, које обзири доброг конзервисања мяса изискују и ту се још мало има шта радити. Тржишта се за стоку тек подижу и она морају имати, оборе, штале и сва нужна постројења. По плану за подизање нишкога тржишта, по коме су већ штале саграђене, ваља приступити подизању осталих тржишта.

Тржишта су за жито и шљиве већ утврђена у нас, у околинама, које те продукте дају. У будућности, и то најскоријој, ваља за жито подизати на тим тржиштима елеваторе и силосе; а за суве шљиве створити што више установа за етимирање њихово, да се једанпут овај примитиван начин паковања и сортирања избаци, јер он смањује цену нашим шљивама и не

дозвољава извоз морем, који је јевтинији и бољи од превоза железницом.

За подизање поменутих установа могу се образовати нарочита фафоризирана акционарска друштва; могу често и саме велике општине, уз припомоћ округа и државе, многе од поменутих инсталација подићи. Одобравањам такса за чишћење жита, стивирање шљива, чување непродате стоке и друго, створиће се лако потребан анунтет, да се исплате трошкови око подизања поменутих инсталација.

Поред важнијих извозничких железничких и бродарских станица ваља подићи магацине за смештај робе. Ово је потребно из два разлога: прво да се има где роба склонити од рђавог времена, а друго, да се на смештену робу може дићи путем вараната новац и ојачати промет, који је код нас био због овога недостатка понајчешће у великом застоју. Како је извоз аграрних продуката сезонске природе, и код нас пада месеца августа, септембра и октобра, нарочито се због немања довољних магацина изгуби много на ценама продуката и чини се готово немогућим рад закључака на означене датуме. Ради извоза кабасте робе: дрвета, угља, камена и једног дела жита и воћа воденим путем, потребно је на Доњем Дунаву имати ве-

лико пристаниште и убрзати рад да се по утврђеном плану већ приступи његовом подизању, те да оно буде готово, кад вициналне железнице буду саграђене. Ово пристаниште има двојаки значај, прво што ће половину нашег извоза привући ка тачци, са које се најевтиније може роба из земље извести и тим оно неминовно нагомилавање извоза, у сезони воћа и жита, отклонити, а друго што ће у зимским месецима, кад је пловидба Дунавом немогућна, акумулисати сву робу, која се с пролећа може лако и брзо упутити у назначена места њихове потрошње.

Данашња железничка мрежа недовољна је да савлада наш извоз, који из дана у дан бива већи, и она ће бити по све немоћно транспортно средство, кад буду сагређене почете споредне железнице. За то ће, обележено пристаниште на Доњем Дунаву решити ово питање донекле, али у исто време не скида бригу надлежних, да се данашњи нормални колосек, који нас преко Београда води Западу, а преко Пирота и Врања, Цариграду и Солуну, прошири и ојача, да не би основна стара наша пруга изгубила свој интернационални значај и смањила транзит наш.

Пруга ка Јадранском Мору пружиће

велике олакшице нашем извозу. Она ће отворити нову излазну тачку, где ћемо се везати са свима земљама Европе и извозу, као и увозу и транзиту, дати велики значај и полет. Крајевима наше земље, куда има ићи ова железница, даће се живот и квантитет тог новог извоза неће пасти на терет старе железнице, већ ће се и лако савладати и отворити сасвим нове перспективе и трговини и привредној независности наше земље. Овом ће железницом и пристаништем на Доњем Дунаву Србија добити толико, колико да је постала приморском земљом. Ранија зависност, што смо се само једном извозном тачком морали служити, неће постојати, јер ће Србија имати више праваца, којима може свој промет савлађивати; она ће бити у стању бирањем рута постићи и веће цене својих артикала и извозити више, но што је до сада случај био, а користећи се разним путовима и за увоз свој, у новим комбинацијама наћи ће најповољније услове за свој саобраћај и промет својих продуката. Новим положајем према балканским земљама и пијацама северне и западне Европе имала би Србија у себи све услове своје економске независности и положај њен би

био бољи по истеку ових уговора, но што је случај био сада.

3. Саобраћајни, хипотекарни и извознички кредит. — У току ових десет година нарочито ваља извршити преображај у кредиту. Што се потребних установа новчаних за увоз и извоз земаљски тиче ваља данашње наше новчане заводе са страним довести у јачу везу. Ваља створити закон о чековима и варантима; савремене законе о акционарским друштвима, који би нарочито предвидели однос између улога и основног капитала, и обележили ближе делокруг рада наших извозних завода; законе о сместиштима, који би омогућили циркулацију вараната, који су већ законом о Народној Банци признати. Неке још мале измене законске и креирање установа, којих нема, довољне су, да се на овоме пољу има оно, што је саобраћају унутрашњем и саобраћају наше земље са иностранством потребно.

Хипотекарни кредит ваља у нашој земљи сасвим из нова створити. Управа Фондова је непромишљеном политиком самосталаца увучена у послове за које она није. Она се упуштала у грађење већих зајмова, као што је онај за београдску општину од 10 милиона, за што

није имала извора у својим приходима и лудо је улетела у зајам са дисконтном банком у Берлину, који јој је везао руке био и иначе њен мали делокруг сузио. Због оваквих и сличних послова она није била у стању пружити тражени кредит земљи на оне сигурне објекте, за које јој закон категорички наређује и одобрава давање кредита. Данашњу Управу Фондова ваља натерати да се строго придржава закона и она ће моћи своју скромну улогу вршити добро, а ако се жели упуштати у веће послове банкарске, онда јој закон ваља мењати и проширити делокруг рада.

Потреба је хипотекарног кредита у нас велика: за сеоско становништво, за индустрију, нарочито рударску и шумарску, и она се не може савладати Савезом Земљорадничких Задруга, Управом Фондова и са два три завода, који имају права давати зајмове на хипотеку. Прошла је влада имала спремљен пројекат за нов хипотекарни завод, који је прошао Привредни и Државни Савет и близу био да постане закон, да га опструкција није спречила. Овим је пројектом предвиђено оснивање хипотекарног завода са страним капиталом од 20 милиона динара и обим је послова био такав, да би се по-

средовањем истога завода за кратко време, због великих послова, који у нас предстоје, унело у земљу неколико стотина милиона. Веза истог завода са данашњом Управом Фондова дала би и њој јача полета и земљи пружила више новчаних средстава, но што их данас могу дати наше хипотекарне установе. За побројане само послове у овој глави постоје јаки разлози, да се што пре приступи креирању ове установе. За правилно функцирање хипотекарних установа ваља што пре довести закон о извршењима.

Са дневног реда ваља скинути питање катастра. Оно је поглавито важно за правилно развиће хипотекарних односа и уз то за питање пореско, ограничење и рационалну експлоатацију шума. Ово би потребно било одмах решавати и не би нам требао проћи узалуд још један период времена од 10 година.

Пре но што завршим овај одељак не могу пропустити а да не укажем на образовање извозних банака у нас. Досадашњи систем повлашћивања само једне извозне банке показао се штетан и по извозну трговину и по акционаре, који су свој новац уложили у ту банку: прво, што није било довољно утакмице, која најбоље све послове регулише, а друго

с тога, што је и сувише невештине било у људи, којима је управа банчина поверена. Основни закон по коме је постала Извозна Банка обележио је њен делокруг у смислу банкарске установе, која је имала поглавито, да се извозничким пословима бави за рачун комитената. Банка није смела за свој рачун радити, и да се тога држала, била би сачувана стварних и евентуалних штета, због несигурне добити од сопствене трговине. Изигравање закона, што се кредит давао лицима, која за то нису имала довољно покрића, донело је нашој установи велике дубиозе и у мало што није основну мисао о оснивању те установе компромитовало. Да је банка од људи, које је кредитовала, поред есана тражила гаранције у материјалним обезбеђењима, путем жирирања јачих завода и лица, у место несигурних хипотека и оцењивања комитената, од лица у филијалима, који или за то нису имали спреме, или су то свесно с планом радили на штету завода, не би банка, због својих послова, тако брзо довела у питање велики део свог основног капитала. Њен капитал од 3 милиона, уз новац дат на штедњу и могућих позајмица од Народне Банке и Монополске Управе, био је по све довољан да се ве-

лики део извоза наше земље савлада нашим сопственим капиталом. Радом је Извозна Банка доведена на ниво јачег сензала и због невештине у трговању допринела је, да су многе гране нашег извоза стекле рђав глас. Оно, што се очекивало од Извозне Банке, промашено је и доста ће требати да се поправи, а може се лако постићи, ако се Банка нагна да се строго креће у границама свог основног закона и буде лишена, олакшица, ако се ма којим видом покуша изигравање његово.

Наше је мишљење да би свима новчаним заводима, који билансом својим покажу учешћа у земаљском извозу, ваљало дати по извозној скали, која би се по величини и каквоћи извоза, одредила, олакшице на порезу, на железницама, па чак и у виду извесних премија. Овим би се створила конкуренција, која би најправилније регулисала нашу извозну трговину.

Кад сам говорио о занатима, рекао сам да се ваља пожурити са законом о радњама. У овом одељку, где се говори о кредиту, навешћу још неколико разлога да се овај закон међу првима донесе. Овим се законом предвиђа оснивање комора и то трговачких, занатлијских, индустријских и радничких. Нарочитим већ готовим пројектом предвиђа се оснивање зе-

мљорадничких комора. Ове би коморе утицале на решавање свих привредних питања. Заједничким радом комора решавала би се општа привредна питања и коморе би биле моћан ослонац самога министарства у извођењу реформа на пољу целокупне привреде. Преношење иницијативе из руку централне власти у редове грађанства, који сарађују на привреди, дигло би и ниво тих редова и оспособило грађане да даду јачи полет привреди.

*

Побројали смо главне послове : на пољу трговине, пољске привреде, кредита и индустрије, који се по изложеном плану имају посвршавати, па да се, уз згодне услове нових уговора за развиће наше земље, пружи и друге олакшице нашем привредном напредовању. Уз ове послове ваља напоменути стварање професионалних школа и развијање стручне наставе по свима привредним гранама, као подлогу за јаче народно учешће у сарађивању на великом послу извођења привредног програма наше отаџбине.

За све ово данас налазимо више услова но што је било у прошлости. Борба је за политичке слободе, може се рећи, довршена ; данас се имају чувати стечене теко-

вине и народна се снага нема трошити, као што је случај раније био, на задобијање Устава и основних политичких закона, којима се имала гарантовати лична и имовна безбедност, осигурати зборови, слобода штампе и учешће народа у управљању земљом и др. Сви послови, којих је данас доста на дневном реду, далеко су лакши од свршених политичких закона и, ако се данашњи уставни поредак не буде ремећено, без великог се напора и труда могу побројани послови свршити.

Ако се предвиђени радови сврше у периоду од 10 година, кад буде дошло време за грађење нових уговора, неће никад Србија доћи у положај, да јој се од стране Аустро-Угарске чине сметње и одуговлачи грађење уговора по три и више година, чиме се услед, великих неизвесности, нанесле знатне штете нашој привреди. Нико неће ни покушавати да прави експерименте са нашом земљом у намери, да је понизи и експлоатише.

Изузетне мере, којим смо се за време неуговорног стања служили за решавање толиких привредних питања, која су била на дневном реду, указале су јасно на празнине нашег законодавства и онога, што је потребно да буде у земљи у интересу правилног развића. Крајњи је задатак оних

што управљају развитком привреде, да упућују на правиан пут, да правилне правце потпомажу и одржавају их, да што мање препрека стављају приватној подузимљивости; и да се награђује све оно, што се одликује на извесном пољу. Убеђени: да се може постићи све о чему је овде било речи, да се поред тога може урадити много на разним гранама привреднији, о којима овде није било помена а што је потребно за снажење наше земље, — ми са великом вероватноћом тврдимо, да ни нови правци трговинске политике, ни теже политичке прилике у будућности не могу нас изненадити ни створити тешкоће, да се лако оријентишемо у промењеним и тежим приликама, од оних, у којима се наша земља налазила при грађењу данашњих уговора.

---

1. Привредни програм. — У прошлим главама смо изнели шта ваља после свршених трговинских уговора радити на унапређењу трговине, земљорадње и индустрије, да се један део привредног програма наше земље, у периоду од десет идућих година, успешно приведе у дело. Изнели смо: које су сарадње потребне од стране државе, а које од стране друштва нашег, да наше богатство буде веће и терети грађана наших сношљивији.

У извештају поднетом министру привреде год. 1906, изнето је тачно стање наше привреде по свима гранама и обележен привредни програм, као што су и потребна средства предвиђена за успешно извођење тог програма. Тај нам први извештај о раду нашег министарства износи и све, шта је урађено у нас на привреди од постанка министарства привреде до данас. Извештај за 1907-му годину, који се сад штампа, изнеће нам шта је све принов-

љено у прошлој години, а шта је од спремљеног посла остало недовршено, због разних сметња, које су послове ометале. Годишњи извештаји најбољи ће преглед дати о ономе, шта је од привредног програма свршено, шта се почело и шта је остало да се уради; а све је ово потребно због контитутитета у раду на привреди, чега до сада није било: а без система у раду није могло бити ни знатног успеха. У извештају од 1906 године скициран је привредни програм Србије, али он тражи више деценија да се изведе и извесно ће то бити задатак неколико генерација. Оно о чему смо ми говорили тиче се посла у периоду од 10 година, у времену док траје серија закључених трговинских уговора, који природом својом условљавају привредни развитак наше земље. Ван тих послова има безброј других, које је до сада ваљало посвршавати и које треба што пре скинути с дневог реда, у интересу привредног напредовања нашег.

Привредни програми заузимају знатно и особито место у програмима влада, припадале оне ма којој партији. Начин извођења тог програма, систем у раду око извођења истога оно је, што карактерише привредну политику појединих влада. Једна се влада од друге одликује: или

питањима привредним, која је узела у обраду, или начином како је та питања решила. Ако је која влада у даном моменту узela спореднија питања у рад а главнија оставила на страну, или је све радила нерационалним начином, онда и успех њен носи на себи обележје таквог њеног рада и према томе се и обележавају такве владе, као неподобне у решавању привредних питања и као стерилне. За два система владавина у нас: апсолутистичких и демократских, од којих се последње ослањају на уставни режим у земљи, може се рећи да су у сасвим неједнаким приликама биле у начинима рада око унапређења привреде. Прве су могле брже долазити до закона привредних, могле су лакше наћи средстава за извођење рефорама, али су мање познавале привредна питања и њима се бавиле сасвим узгред, као споредним стварима, те им је и посао по привреду нашу био неплодан. Демократске су се владе до сада већим делом трошиле око политичких закона и учвршћавања уставности код нас и с тешком муком доносиле по који од већих привредних закона. Најважнији посао демократских влада је у закону о самоуправним властима, чиме је извршена подела иницијативе за при-

вреду између државе и самоуправних тела. Гломазна процедура доношења закона отежава данас много успешно привредно напредовање, али смо уверени, да ће се приликом ревизије Устава из њега избацити сви они чланови, који спутавају брзи и плодан рад на приведи. Који су то чланови изнећемо их доцније.

2. Привредни законски пројекти. — Последње две године, нешто због неуговорног стања, а поглавито с тога, што је у нас по све несређено и непотпуно привредно законодавство, пред Скупштином је било највише пројеката министарства привреде. Овај је број јако увећан необичним полетом индустрије, што се оцртава у безброј тражених концесија, од којих су већ многе постале закон а многе остале недовршене. Ова нагомиланост дошла је с тога, што је последњим Уставом суспендован закон о потпомагању домаће индустрије и одузето право Министарском Савету, да даје концесије, већ је то дато законодавном телу, које неће увек да има исто мерило при давању повластица, већ се, и то врло често, руководи тренутним расположењем према тражиоцима концесија. Због овога је потребно при ревизији Устава или избацити

члан 176, који говори о повластицама, или га тако редиговати, да се за повластице сличне природе, може нарочитим законом предвидети обим, у коме Министарски Савет може давати концесије.

Према овоме, данас имамо индустрија од три типа у земљи: неповлашћених, повлашћених по решењу Министарског Савета и повлашћених нарочитим законом. Неједнакост услова за развиће ових индустрија тражи, да се све ставе на исту основицу; да се свима пружи исте олакшице; да се све изједначе по правима и дужностима. Број ових индустрија је доста знатан и он тражи правичност у законима, којима ће се разни односи у тих индустрија да регулишу. У нашој земљи има 93 неповлашћених индустрија без пивара и парних млинова, који су такође неповлашћени. У години 1906, јер немамо података за 1907-му год., било је 9 пивара и 215 млинова са парном и воденом снагом. Повлашћених индустрија имамо 34.

Из овога, што је доведе речено, пзлази да има мање повлашћених од неповлашћених индустрија и последње су оне, за које је наша земља довољно велика потрошачка област. Но, да би се у нас створиле оне гране индустријске, које су потребне за прераду сировина, које данас наша земља

извози, за које Србија не даје довољно велику потрошачку област, ваља нарочитим повластицама прихватити те гране.

Наше је мишљење, да индустрију ваља, поред данашњих олакшица: у царинама, порезу, прирезу, давању терена, употреби водених падова, прихватити према продукцији њеној и извозу из земље. Општим законом, као што смо већ предвидели да се извозна трговина потпомаже, ваља и индустрији прићи у помоћ. Ваља установити премије за извоз фабриката и њихову скалу створити према природи индустријских фабриката и њиховој извезеној количини.

Данас се намеће појединим индустријама надзор од стране државе у закону о самој концесији, где се говори о дужности индустријалаца и о осигурању радника. Ове посебне одредбе су унете мало детаљније у закон о радњама, како би се правилницима на основу тих законских одредаба, колико толико у нас створило индустријско и радничко законодавство. Овим ће се једна празнина данашњег законодавства попуњити, али се свакако за индустрију, однос радника према послодавцима, право рада и штрајка, радничка осигурања, обавеза индустријалаца о инстимацијама, преглед

сировина, које се прерађују и израђених фабрика, мора израдити засебан закон.

За правилно функционисање индустрије потребно је што пре изменити закон о експропријацији, који толике сметње чини не само индустрији већ и самој држави, при великим радовима. Важност је овога закона за индустрију идентична са вредношћу закона о извршењима за трговину и кредит, и ови се закони један пут у нас морају преуредити савремено, ако се мисли озбиљно на какав полет привредни.

Како се привредни послови не могу један од другог одвојити, те према њима и законодавство подешавати, то су и за индустрију потребни разни други закони, о којима ћемо говорити даље, а истакли смо у овом одељку само закон о потпомагању индустрије, као основни, без кога не може живети индустрија. Ова веза између појединих привредних грана и учинила је те смо у закон о радњама унели основе, за уређење заната, индустрије, трговине, радничка питања и осигурања.

Израђени су и поднети Скупштини закони: о смештиштима, тржиштима и агенцијама. Ови закони служе за уређење трговине и основи су њихови већ додирнути у прошлим одељцима. Ове законе ваља у првом редовном сазиву свршити.

Готови су пројекти о преустројству Управе Фондова, о давању помоћи бродарском друштву за увећавање његовог пловног парка и о оснивању једног новог хипотекарног завода, са капиталом од 20 милиона динара, чији ће делокруг бити већи од делокруга данашње Управе Фондова, који ће бити под надзором државним без гаранције државне. У глави, где је говорено о кредиту, изнета је вредност ових пројеката и образложена потреба да се они озаконе.

Закон о акционарским друштвима, о чековима и варантима, меницама, грађанских законик и стеципни са поступцима треба ревидирати и довести у склад са савременим потребана друштвеним. Израда ових закона не долази у надлежност министарства привреде, али их привреда тражи због промета, кредита и правилне трговине, и они се морају што скорије донети.

Данас се преглед хране и сувих шљива на тржиштима врши на основу прописаних правила, која имају ослоња у једном члану о устројству министарства, по коме је контрола свега у земљи поверена министарству. Због непотпуности ових правила ваља створити нарочито законодавство, са одређеном нарочитом санк-

цијом, за случај неиспуњења извесних обавеза. Но да би се такав закон у свој својој строгости смео применити, држава треба да пружи друштву оне установе, које могу добру храну и намирнице сачувати и припремити све, да се дође лакше до добрих продуката.

У низу других још закона потребни су на првом месту закони о уређењу пристаништа и кејова и о прегледу људских намирница.

На овоме месту спомињем већ готов пројекат о привредноме зајму, који је већ био пред Скупштином. Овим се законом ишло на то, да се један део прихода од 350.000 динара наше Класне Лутрије, којим слободно располаже Министарски Савет за привредне циљеве, употреби као анунтет за зајам од 5—6 милиона. Из овога би се зајма помогле у један пут све гране привредне, а нарочито пољска привреда са сточарством, на шта су се вотирале до сада мале партије буџетске. Пројектована репартиција тога зајма, која је у предлогу изнесена, најбоље обележава покушај извршења привредног програма, по најважнијим нашим привредним гранама. Мислимо, да за остварење овог пројекта неће бити тешкоћа, кад се има и то на уму, да ће се стварањем овога

зајма интензивно и стварно помоћи привреда и сачувати Класна Лутрија од давања новаца неким привредницима, који са привредом никакве везе немају. Ако се овај пројекат не оствари, ваљало би нарочитим изменама закона о Класној Лутрији законом одредити, на које ће гране привредне или слободан приход, како би привредне институције, којима ће извесне суме од тога припасти, имале могућности доћи до већих зајмова на подлози тих сума као анунтета.

Из одељка за пољску привреду остали су неостварени пројекти о пољопривредним коморама и закон о осигурањима. Први има за задатак стварање пољопривредних комора, којим ће се допунити установа комора предвиђених законом о радњама, како би се оснивањем ових комора суспендовало функционисање данашњег Привредног Савета, који је сасвим несавремен постао; а другим би се законом имала заменити два постојећа закона о осигурањима, који су се у пракси показали као непотпуни и штетни по циљ ради кога су донети. О основицама овога другог закона говорићемо одвојено.

Израђен је закон о ветеринарној струци. Потреба је преустројства ове важне гране и због развијања сточарства у нас и због

безброј нових питања о осигурањима, прегледу на кланицама, угушивању болести и због регулисања положаја ветеринара, који су изостали из својих другова, са којима су у квалификацијама изједначени. Поред ових закона ваља спремити закон о прегледу људских намирница, о пољској полицији, изменити закон о копчевској храни и о чувању приплодне стоке.

3. Осигурање раденика, усева и стоке. — Одавно је у нас покретано питање о осигурању усева од града и стоке од помора. Било је много бољих пројеката од донета два закона, који су се на делу показали рђави и ради чега је спремљен пројекат о осигурањима.

Основе су новог пројекта сасвим другојачије од основа данашњег закона. Главне су особине новог пројекта: прво независна и самостална управа; друго категорисање предмета, који се осигуравају по њиховој вредности и одређивање уплатних премија према изабратој вредности у границама између минималне и максималне вредности тог објекта. Осигурање је обавезно из разлога, што је територија мала на којој се извесни објекти осигуравају. Сваки осигураник плати одмах за осигуране предмете и тиме се данашњи

општи разрез укида. Добивен новац за осигурање предмета, повећан државном дотацијом, која се сваке године уноси у буџет и извесним приносима од фондова, служи као капитал који се сразмерно дели на све осигуранике, по реведираним проценама учињених штета на лицу места од стране стручних комисија.

Независна је установа потребна: прво из разлога, што је посао велики и несавладљив нарочитим одељењем министарства, а друго и с тога, што та управа мора имати одвојено статистичко одељење, које ће из података о угинућу стоке и градобитине, у периодама од 5 до 10 година, моћи израдити по све правичне табеле разреза уплата (премија) Разлог је за самосталну управу, што се је имало у виду да ће ускоро настати потреба за осигурања и других врста, као што су радничка, грађанска за случај изнемоглости и пензије старца и др., те би се сви послови могли лакше том управом вршити, тим јаче и боље, што би резервни капитали појединих грана, скупљени на једно место, ефикаснији били у употреби.

Законом о радњама предвиђено је двојачко осигурање радничко: факултативно за занатлије и обавезно за индустријске раднике. Осигурање је за случајеве у бо-

лести, старости, изнемоглости, а предвиђене су и пензије радничке. Фондови се за ова осигурања добивају: улогом радничким и дотацијама индустријалаца и државе. Законом рударским је већ створена братимска каса, која служи за нека осигурања, али се новим законом ствара нова глава о осигурању рударских радника.

Осигурање треба да је у нас као и свуда на Западу предмет нарочитог законодавства. Осигурање масе радничке потребно је у интересу човечности, а поглавито у интересу стабилније социјалне равнотеже у државама. Ова су питања за данас на дневном реду у свих народа и регулишу се по два система: по систему децентрализације, по коме се осигурања маса врше од приватних завода и по систему централизације, где држава сама управља институцијама, које народне слојеве осигуравају. У једноме и другоме случају из државнога буџета ће се одвајати од сада у будућности нарочите и то повеће суме за производне раднике, који су прави творци богатства и благостања једне земље, ако се хоће бити без нерада и штрајкова, оне беде, која је до сада пратила цивилизацију.

За правилно функционисање установа

за осигурање потребно је у земљи имати велики кадар способних експерата, који могу бити чланови комисија за одређивање штета и оцену предмета, који се осигуравају. Ослањање само на кадар чиновнички по све је недовољна мера. За успешан овај посао потребно је, да су бар самоуправна тела састављена из свеснијих и спремнијих чланова, који би се на те послове могли одређивати. Немање данас довољно марвених лекара нарочито се врло рђаво одазвало код закона о осигурању стоке, и ми смо сви сведоци великог броја покушаја обмане и преваре. Ако професионално школовање буде у нас боље, и кадар ће способнијих стручних експерата по разним гранама бити већи и у круговима грађанским, те неће бити никаквог страховања, да се за ма који појављени случај увек неможе наћи довољно спремних чланова, да извесне предмете цене, што се њихове вредности или оштећености тиче. Кад се за овај посао створе потребни услови, онда је све друго лашке и могу се са малим бројем стручног персонала у нас отправљати по све правилно послови осигурања, те да установе одговарају ономе, ради чега су створене.

Постојеће законе ваља или одмах новим спремљеним законским пројектом

заменити или их сасвим укинути, да не би идеју осигурања, која је добра, по све компромитовали.

4. Пољопривредна и професионална настава. — Законом о Универзитету предвиђен је у нас пољопривредни одсек, који се ни до данас, после три године, није основао. Говорило се: да нема материјалних средстава за тај одсек. Кад је иницијативом министра привреде из чистог прихода Класне Лутрије стављено министру просвете за пет година по 100.000 динара, за материјалне и личне издатке те установе, онда се ипак одсек није створио. Земља пољопривредна, као што је наша, требала је овај одсек имати одмах, али, кад до сада није створен, не треба са његовим стварањем више оклеветати. Тај се одсек има да створи по примеру сличних одсека на страни. Нема шта ту да се мисли и да се људи губе у непотребном теорисању о некаквим нарочитим задацима тог одсека у нас. Потребно особље за тај одсек, у колико га нема у нашој земљи, ваља довести са стране; а тек у будућности ваља очекивати од тог одсека оне сјајне резултате, којима се одликује мали број таквих установа данас на страни.

Овај је одсек потребан да дâ јаке људе у теоријској спреми из пољске привреде: и за испитивање прилика у нас за унапређење привреде, и људе, који ће у нас администрирати, са јачом и бољом спремом, већим привредним установама, било државним или приватним. За масу питања из привреде треба имати масу стручњака и људе више спреме, да умеју не само уочити питања, већ их и са довољно вештине обрадити. У трећем реду овај факултет, који ће постепено имати све одељке из привреде, даће и држави спремне наставнике за средње привредне школе и кадар чиновнички за безброј привредних послова у држави и друштву.

Тек после неколико година живота оваквог факултета можемо успешно помишљати на стварање средњих пољопривредних школа и дизање данашњих трију школа у ранг виших средњих школа. Стварање потребног броја оваквих школа, које ће бити још и посебног привредног типа, добићемо способан кадар за безброј привредних послова, где виша факултетска спрема није потребна. Из ових школа добићемо способне економе и наставнике при нижим школама, које се данас везују

за опитне станице. Ове ће школе дати способан кадар радника у опитним станицама, које ће по упутствима пољопривредног одсека прикупљати потребне податке за испитивање и упознавати свет са истинама, које су резултат испитивања и истраживања научног.

По функционисању ових средњих школа имаћемо довољно велики број јаких економа и за државну и приватну службу и кадар наставнички за велики и највећи број нижих пољопривредних школа, кроз које ће пролазити већи контингент сеоске деце, после основне школе. Данас се завршује васпитање наше сеоске младежи основном школом и резултат је тога врло штетан по општу развијеност нашег најјачег броја производних радника. Сељачка омладина остаје без оне спреме, која је чини спремном да може упутства, бар од економа, примати.

Наше је мишљење: да се овако има извести циклус свих пољопривредних школа и на овај начин да се продужи данашње образовање, које се свршава после основне школе.

За васпитање трговачке омладине има доста добрих школа у нас. Како се ова младеж регрутује из вароши, које поред основних школа имају и гимназије, код

њих се лакше може доћи до општег образовања, на које се лако може стручно трговачко накалемити, засебним трговачким вечерњим, нижим и средњим школама. Из ових је разлога ниво наших трговаца далеко виши од сеоског и ако се за школовање трговачко има још доста урадити; за сада се овим питањима нисмо бавили, јер се она лако дају решити.

Најпотребније су, поред стручних пољопривредних школа, занатлијске и радничке школе. На занате и у индустријске радничке школе иду или неписмени радници, или они, који су само основну школу свршили. За једне и друге потребно је, нарочитим школама (за данас служе вечерњи курсеви), дати им опште образовање, да буду толико развијени да се лакше, кад занате и послове индустријске савладају, могу успешно одавати усавршавању своје струке.

Ова се општа развијеност може добити и данашњим вечерњим школама, може се много учинити продужним основним школама а и нарочитим установама просветним, које само веће индустрије могу и морају имати.

Школе за уметничко занатство, за спремање онога кадра радничког, који ће надзиравати извршења пројектованих по-

слова од јако спремних техничких лица, у нас још не постоје. Како је у нас велика потреба за овај кадар људи, који се данас добива са стране, ваља у местима индустријским и јако занатлијским подићи школе типа школа занатлијских на Западу. Једну је такву приватну школу, која постоји од неколико година у нас, субвенционирало министарство привреде, и она се имала постепено поделити на одсеке: палирски, дрводељски, машински (са инсталаторским) и одсек за рад у металу. Ова би школа постепено имала и већи број одељака и могла би са толиким одељцима остати само у Београду, као месту где има доста разноврсне индустрије и заната. За места у унутрашњости, која се одликују нарочитим индустријама, подигле би се средње занатлијске школе, са по једним од стручних одсека. У овим би школама, поред техничких, теоријских лица, предавали свршени мајстори поједине гране и основе занатлијске вештине. Ученици би један део проводили у овим школама а истовремено радили практично у фабрикама и на занатима. По свршетку оваквих школа изашли би ученици као мајстори и били способни за надзорнике над разноврсним пословима из радности занатлијско-индустријске.

Само, преко оваквих школа, може се добити раднички кадар, способан да занатство савлада и да га усаврши у нашој земљи, да да особље спремно за велике и вештачке послове, за шта се данас добивају радници са стране. Ове су школе допуне вишем техничко образовању, а без њих, сама техника не може ништа урадити за земаљску радност.

За подизање оваквих школа има више пројеката. Потребно је, што пре донети закон о њима и предвидети њихово буџетирање, које се данас без икаквог плана и система врши. Данашња државна помоћ сувише је слаба, према чему се ни контрола над тим школама довољно озбиљно не може водити. За правилан рад ових просветних установа за сада неће бити оскудице у техничко-теоријски спремним људима, већ у практичним мајсторима, на којима те школе имају почивати. Данашње поменуте школе, поред неких чисто уметничких школа, у којима се предају неки предмети из занатства и радиности, ваља скупити на једно место, унети јединство у систем рада, покупити све снаге, колико их за данас има у нашој престоници и подићи школу типа или француских школа *des arts et métiers* или типа швајцарских школа.

На крају овога одељка нека је поминуто, да је већ учињен покушај да се у нас отвори трговински музеј, а са њим паралелно мора ићи и отварање индустријско-занатског музеја. Ове су установе такође једно стручно, васпитно средство и потребно за развиће стручнога знања у земљи, поред других задатака, коме музеји имају да служе. Ови су музеји сталне изложбе радиности земаљске и као такви корисне услуге могу пружити омладини радничкој за њихову спрему и развиће укуса. Оно, што су изложбе за пољску привреду, то су музеји израђених предмета за радиност земаљску. Важност је музеја и у томе, што ће се у њима озбиљније обрадити: како питања о изложбама у нашој земљи, тако и питања о излагању наших продуката на страни. Музеји ће допринети, да се онај досадашњи велики труд и они огромни издаци Србије, око спремања предмета за излагање на страни, заврше корисним последицама од таквог посла. Резултати свих наших изложба свршавали су се закључивањем тих изложба; и слабе је користи земља видела од излагања продуката за јачање свога промета, поред тешкоћа, које су биле нарочите врсте у скупљању предмета, који су се имали излагати.

1. Шумарство. — Говорити о важности шума непотребна је ствар, јер је то и сувише јасно свима. Намерни смо изнети, шта све ваља припремити у законодавству о уређењу шумарства; које установе ваља подићи, да шуме наше буду заиста богатство, о коме се тако много говори код нас.

Ми ћемо поћи од главних питања шумарства, и она ће нас упутити на задатак самог законодавства. Проблем је шумарства: рационална експлоатација шума. Да се овај проблем реши као што ваља, потребно је чување и подмлађивање шума, по прописима науке о шумарству. Да се ова последња два питања, а са њима и прво, реше, као што ваља, питање о својини шума мора да је пре свију свршено.

Сва ова три питања су у нас само додиривана и то неједнако решавана у разним временима. Ниједно није ни из далека правилно решено. Ми ћемо редом изнети данашње фазе тих питања и то

ће нас одмах упутити на правилне начине њихових решења, јер ће нам изнети недостаци и мане указати пут, којим се мора ићи, да ова питања буду обрађена правилно.

Питање о својини појединих шума није још начисто изведено. Овоме је поглавити узрок у томе, што су тела, за решење ових питања, по све неспособна за њих и што су се и елементи, докази о својини, за решење питања својине, непрестано мењали изменама закона о шумама. Ово је био повод, те се послови око ограничења шума, започети по једноме закону, ништили, чим су се извесне измене унеле у тај закон. Због честих измена закона о шумама, није било никаквог континуитета у раду шумских комисија. Овој незгоди придолазила је и пезгода од чланова, који никакве спреме за то нису имали, и од људи који нису дуго могли радити у комисијама јер су, као народни посланици, били спречавани другим пословима. Долажење до лажних тапија помагала је и сама држава преко пореских одељења, судова и Управе Фондова, услед чега је држава лишена великих шумских домена.

Ове непотпуности у закону о шумама, о ограничењу њихову и дефинитивном решењу својине, јако су омогућиле посао

заватинара, услед чега је велики део чисто државних комплекса оголићен и озипаћен. Да би се једном ово питање скинуло с дневног реда, треба у закон унети тачно комплексе, на које држава полаже неоспорно право, који су удаљени од насеља и који природом и величином својом искључују сваку могућност притежавања од стране појединаца. Премер ових шума ваља да изврше за то стручна лица, под надзором државним и представника околних насеља, који ће бити меродавни, по коначној одлуци окружних судова, за издавање тапија држави на те комплексе. На исти начин држава ваља да се побрине да добије тапије за чиста шумска земљишта, која су оголићена девастацајом од околних села, у ратовима и ранијим рударством, а за које се држава сада мора постарати да буду пошумљена.

Кад се на овај начин реши питање о државним шумама, које неће изнети више од 600.000 хектара, онда одмах премереним општинским и манастирским шумама, чија је величина колико и државних, ваља издати тапије и све шуме уцртати у генералну шумску карту, која ће служити шумарском одељењу, као полазна тачка за питања о својини, експлоатацији и пошумљавању.

Измене закона о шумама морају убрзати питање о ограничавању и прећи преко ситних спорних тачака између државе и других тела, која полажу право на шуме, да се једанпут ово, што је остало држави, што је неспорно, сачува и створи да буде право богаство земаљско.

Да је питање о катастру решено, проблем би ограничавања у пола био свршен; овако се ова два питања морају довести у везу и решити једновремено. Партијом од 200.000 динара, која се троши на шумске комисије, а које нису ништа урадиле, дало би се могућности да се премери годишње 50.000 хектара и цео би посао за кратко време био извршен. Но, како је приход шумског фонда данас доста јак, могле би се одредити и веће суме друштву за катастрирање, да се посао ограничења брже сврши.

Како питање о својини државних шума није још решено, није се питање о експлоатацији могло у нас правилно изводити. Код нас је било девастације шума од стране народа, у близини државних и општинских шума и због примитивне експлоатације, поред путова и већих река, где је транспорт горе био омогућен. Експлоатација се и данас врши по све примитивно преко повлашћених стругара,

концесионираних предузећа, каквих је само два у земљи, и путем лицитације ограничених државних шума, или оних комплекса, који ће несумњиво држави припасти. Рад је свих тих индустријских предузећа, због немања комуникационих средстава, доста слаб. да пи домаћу потрошњу у грађи не може подмирити. Приход је државе од експлоатације њених шума мали и врши се са свим примитивно, због немања довољног техничког особља. Жигосањем дрвета и наплаћивањем такса од броја дрвета, према њиховој дебљини и квалитету, не постижу се ни из далека они приходи за шумски фонд, као што би случај био, да је основица за плаћање такса кубатура грађе.

Да би се већи капитал смео инвестирати за експлоатисање великих комплекса, било државних, манастирских или општинских, потребно је имати привредне планове сеча тих шума. Но, како се још не зна шта је чије, не може се ни говорити о експлоатацији у већим размерама. Давање концесија, као што је случај за Тару и Копаоник, не треба више да буде, јер те концесијије нису дате на основу израђених планова, већ у по све еластичним и неодређеним границама права и обавеза. Док се питање својине

не скине с дневног реда, остаје још једини могући начин давања експлоатације путем јавне утакмице, кад се у напред израде услови за утакмицу, на основу израђеног детаљног привредног плана сече.

Кад смо код питања експлоатације, ваља рећи коју о томе, да ли држава треба сама да врши сечу и продају горе, како се то данас ради за случај железничких потреба, или како се то имало радити на Јастребцу, што сам ја спречио. Моје је мишљење: да држава не треба да тргује. Њени су задаци узвишенији, већи од обичних послова грађанских; она треба да рукује надзором над привредним пословима, да извесним фискалним приходима од експлоатације осигурава себи материјална средства за питања пошумљавања и чувања шума. Разлог, који говори у корист ангажовања приватних капитала за експлоатацију, јесте и режија која је најскупља кад држава те послове врши. Гломазни чиновнички апарат кошта много скупље државу по појединце, кад се стави у службу каквог посла. Само код монополисаних предмета, где су цене предмета насиљно веће и где је потреба спречити сличну продукцију, где нема конкуренције, ту само може бити разлога,

да сама држава врши извесне чисто трговачке послове.

Прелазим сада на питање о пошумљавању. Стање је наших сачуваних шума доста жалосно. У најбољим шумама имамо престарелу гору, која се у врло малом проценту може за грађу употребити. У већим нашим планинама, лошије сорте дрвета, по природном закону борбе за опстанак, освајају терен на рачун бољих врста. Најбољим нашим шумама од четинара, на Кopaонику и у ужичком округу, прети опасност од подкорњака. Велики је део, раније оголићених места, пошумљен забрањивањем попасе; нова је гора постала из изданачних шума, и не може ни из далека дати по квалитету онакву гору, каква је била раније; а многа су оголићена шумска места изгубила и природне услове, да се у њима, само забраном, може подићи шума. Све ове констатовање појаве указују на шта се код пошумљавања ваља да обрати пажња и како се има везати пошумљавање са експлоатацијом.

Питање о болестима, у извесних наших шума, тражи данас радикалне мере. Како се та још неуништена гора може корисно употребити, ако се изредна сеча у тим шумама отпочне што скорије у већим размерама, ваља с места или пу-

тем концесија или лицитацијама приступити сечи и рашчишћавању планина од клица болести, које прете не само тим шумама, где се болест појавила, већ и другим оближњим комплексима. Рашчишћена шумска земљишта могу се на два начина пошумити: вештачким, преко расадника или природним, ако за њега има услова, преко семењака. Ако се овоме брзо приступи, можемо имати двојаке користи од горе, која још није пропала, и од здраве горе, која ће се тек дићи.

Свака шумска управа мора имати довољан број шумских расадника за оголићена шумска земљишта и она, која се оголићују. Може се ово питање ставити у дужност приватној експлоатацији, само надзор за пошумљавање мора држава да води. Ако се главни посао шумара сведе на пошумљавање, и према тим успесима оцењују њихове квалификације, уверени смо, да ће се методама за пошумљавање пошумити голети, и спремити за будуће генерације квалитативно боље шуме од ових, које смо ми од наших предака наследили.

Данашњи је надзор над шумама врло слаб. Овоме је узрок, што је број шумских управа мали, што је персонал чувара шума и сувише незнатан према ономе,

шта има да се чува; и што су поред државних шума стављене под државни надзор манастирске, приватне и општинске, са бројем шумарског особља, које не би било довољно, ни за само манастирске шуме. Особљу се шумарском, које је врло мало стављени многобројни задаци: таксирање, обележавање шума за експлоатацију, надзиравање горе потребне за гориво околном становништву, давање попаше и лисеника, подизање расадника и пошумљавање и др. Оволики и овакав број задатака чини да надзора и нема; да су огромна упропашћивања државне имовине, кад се немају довољног персонала додају и наши несавремени погледи на значај шума, и право народа на њих.

Више шумско особље је довољно спремно за своје задатке, а ниже је изостало јако по спреми за послове, који му се поверавају. Како се ниже особље лако може спремити, а рађено је већ на отварању школа за њих, то питање ваља привести крају, што скорије. Особље се мора и бројно повећати и спремом ојачати, да не буде штете по оно велико богатство, које наше шуме у себи могу садржавати.

Приход по државу и друштво од данашњих наших шума биће велики кад се саграде велика комуникациона била. Док

Србија буде укрштена довршењем пројектованих железница, које су већ у раду, може се очекивати подмирење земаљске потрошње у грађи из наших шума и очекивати знатни успеси од извоза на овој грани. Дрварска је индустрија сада тек у зачетку и она ће добити полета по довршењу већих транспортних средстава. Поред дрварске индустрије, у могућности су да се развију индустрије од отпадака, који се добијају при преради грађе, а те су индустрије: за целулозу, сирћетну есенцију, хартију и др.

За данас се у одељењу шумарском ради највише само на споровима између државе и приватних; на кажњавању кријумчара и завагинара и наплати такса за експлоатацију шума од повлашћених лица. Питање о каквој вишој шумској индустрији, пошумљавању, о изради већих планова сече комплекса престареле горе и друго, што је дужност и главна задаћа тог одељења, не може ни бити говора. Закон о шумама и нема одредаба о шумарској грани вишега ранга, он обухвата поглавито питање о ограничавању, а сва остала узгред решава. Закон је о шумама, с погледом на сва питања, потребно што пре донети и поверити израду његову стручним лицима, а влади ће бити

дужност да, залагањем свог ауторитета, не дозволи уношење оних апсурдних захтева, који су били на штету шумарства, као што је то раније случај био. Законом о шумама треба дати извесна права планинцима и не бити искључив у захтевима, како је то чешће бивало код једностранних шумарских стручњака. Јако је и интересе појединаца задовољити и државне обезбедати, ако се извесни приходи шума уступе планинцима а остали резервишу за државу.

2. Рударство. — По откривеним рудницима у земљи може се закључити, да је код нас знатно богаство у рудама. Нарочито у прилог мишљењу о богаству у рудама говоре започети истражни радови, који ће знатан капитал са стране привући, ако се изменама рударског закона пружи неке олакшице овој индустрији земаљској.

Да рударство просперира, потребно је имати у првом реду; добре путове за транспортовање руда. Немање комуникационих средстава узрок је те се у нас експлоатација угљених мајдана у већим размерама врши само на три места: у Сењу, Вршкој-Чуци и Алексинцу, док су безброј других нађених угљених мајдана у до-

лини Тимока, и у окрузима: пожаревачком, чачанском, ужичком и др. остали по све неексплоатисани.

За успешан рад на рударству потребно је изменити начин добивања рударских права, која се деле: на проста, искључива права и на концесије. Треба знати, да прва два права имају карактер истраживања, и по том праву треба дати све олакшице људима, који капитале ангажују да што нађу. Просто право, на три општине, данас ваља изменити тако, да се на истом терену могу дати права већем броју лица и да оно, које прво нађе има и приоритет на искључиво право или концесију. Код нас је данас просто право изједначено са искључивим, без икаквих оправданих разлога. Потребно не уступати једноме човеку, у облику простих права, велике терене лежи у томе, да се истраживање, које предходи рударској експлоатацији, ојача.

Комисија, којој сам поверио израду пројекта рударског закона, — јер ово што се данас зове законом нема ни јединства, нити је постало на основу савремених потреба у рударству, — мора нарочиту пажњу обратити на период истраживања и бити галантнија у давању олакшица

за истражне радове, јер се они често завршују по све негативним резултатима.

У нас су се јављала често друшва за рударска испитивања и тражила концесију за истраживање, само су тражени терени били тако велики, да их по данашњем закону није било могуће дати. Није било могуће: што су заузети простим правима или резервисани за рачун државе. Мора се створити могућност у закону, да се и овакве концесије, под извесним условима дају, али основ за оваква права лежи у немању искључивости код простих права. Ово је оправдано, ако се мисли на ангажовање већег капитала за истражне радове. Данас се готово не врши никакво истраживање, јер се сопственицима простих и искључивих права, која их омогућавају да врше истражне радове, дају мали терени, за које већи капитал не смеју употребити.

Услови, под којима се данас рударска права добивају, нису тешки, али су незгодни за ангажовање озбиљнијих капиталиста, и с тога је у нас највећи број издатих простих права, не у намери да се што тражи, већ да се тим правима, препродајом и преносима, дође до неке зараде, као продајом берзанских ефеката. Поред свих незгода по рударство ипак

је неких услуга овај начин рада дао Србији, али се свакако мора смислити измена у закону, да се не отпочне спекулација, која може у питање довести углед наше земље и одстранити индустријски свет од рударских послова код нас.

Да би се могао водити надзор над људима, који имају просто право, које траје свега годину дана, ваља рударско одељење да има своје филијале у знатнијим рударским областима по земљи, снабдевене довољним бројем експерата, који ће на лицу места ценити количину и каквоћу рада појединих рудара. Ако се које право угаси само истицањем рока, ваља сачувати пријоритет првome лицу и не стварати оно нервозно стање и хаос у одељењу рударском због гашења тих права, што је давало могућности толиким злоупотребама.

Рударски закон у давању извесних олакшица, кад се добије концесија рударска, мора имати нарочито у виду државна добра: шуме, утрине, падове и друго, што се уз концесије даје рударству. Јасно мора бити обележено, да се држава одриче извесних својих добара само у толико, у колико су она потребна рационалној експлоатацији рударској; и строго треба кажњавати и губитком саме CONCE-

сије, ако се та добра експлоатишу у циљу какве друге, нерударске спекулације. Употреба осталих државних добара, која се морају давати концесионарима, мора се прилагођавати, сходно постојећим законима, који говоре о дотичним добрима. Нејасности у данашњем закону рударском биле су поводом толиким споровима између државе и концесионара, ових последњих и приватних лица и нарочито узрок упропашћавању шума, које су се раније бесплатно уступале за угаљ и грађу рударима. Давање добара концесионарима бесплатно може бити за истражни период, али од дана, кад наступи експлоатација, нема никаквих разлога за бесплатно коришћење њима, као што је до сада било.

И овде се истиче питање: треба ли држава да има своје руднике. Моје је мишљење и овде, као и код експлоатације шума, да држава не треба да се овим пословима бави. Разлози су да се држава не бави рударском индустријом они, који су и за трговање шумом.

Држави је овде дужност: да води надзор над рударством, да пази на употребу датих права, на њихов престанак, на кретање концесионара у границама обвеза и права, да прикупља предвиђене фискалне приходе од регалних данака и да наро-

чито сређује материјал, до кога се истраживањем долази, како би имала јасну слику о рудном богатству своје земље. Мишљења сам, да држава не треба да има ни угљене руднике, који се најлакше експлоатишу, јер ће у јавној утакмици доћи увек до бољег и јефтинијег угљена, но што ће га моћи дати државна режија. Што се тиче експлоатације металних мајдана ту су, поред наведених разлога, тешкоће око екстракције метала нови разлози, који говоре противу државног експлоатисања тих мајдана. Историја нашег Мајдан-Пека и Крупња и сувише је јак доказ, да је наше мишљење правилно.

Ми смо противу сваког резервисања рударских терена за рачун државе. Ранији разлог, да се злато и данас резервише, при издавању рударских концесија, долазио је отуда, што наши рудари нису знали основни значај самог рударства. Злато, по себи код нас, не представља никакво особито богатство, као што је то случај и са осталим металима. Није богатство једне земље, која има метале у тим металима, већ у томе, што се у тим земљама инвестира капитал, отварају послови, ствара рад, због екстракције тих метала. Код нас су још и данас побркани појмови и метал је идентификован са радом,

те је то био разлог мојих претходника, да огромне терене, нарочито алувијоне златне, резервишу за рачун државе.

Овим резервисањем учињене су две штете: једна, што се држава лишила фискалних прихода од рударских права на те терене, и друго, што је, пошто је сама држава у немогућности да истражује и да врши експлоатацију, одбила људе и друштва, који имају могућности да рударским радовима обогате нашу земљу. Последњи је губитак много већи од првог и говори противу сваког резервисања. У крајњем случају држава би могла да се бави истражним радовима, који би резултатима могли капитал привући за рударство; но како је у нас мало технички јаког особља, и овај посао ваља оставити приватној иницијативи.

Тешкоће су нашег рударства у немању спремног особља, које ће руковати рударским пословима. Главни мајстори у нас, за откривање рудника и топионичарство, јесу странци. Понека поука, коју наши радници узгред добију од ових странаца, ни из далека их не може оспособити за рударске послове. Задатак је државе, да се постара, да рударским школама, које ће посећивати рударски радници о трошку државе и појединих јачих мајдана, по-

пуни ту празнину и спреми довољан кадар способних рударских радника. Како у нас има већ четири пет великих мајдана у којима ради по неколико стотина радника, који се деле на непрофесионалне, оне који се привремено баве рударством и оне раднике, који мисле да им рударски посао буде стално занимање, — у тим великим рудницима ваља одмах отворити, ако не школе, оно зимске курсеве за опште и професионално радничко образовање. Држава би друштву веће користи пружила, да се данашње рударско одељење овим послом бави више по рударским инспекцијама, које су због великог броја послова, који се имају савладати, по све непотпуне. Овде, као у свакој привредној грани, ослонац је напредовању у просвећивању масе.

Рударским законом ваља уредити радничко питање. Треба прописати односе између радника и повластичара рударских у погледу надница, часова рада, доба старости радника, дневног, ноћног и прекоредног рада, штрајкова и другога из области радничког законодавства.

Исто је тако потребно централни одељак поделити на два дела: чисто административни и стручни, и према томе и квалификације прописивати за чиновни-

штво. Како је први део важнији од другог, јер одељак управља, а не предаје рударство, ваља изменити све оне чланове у закону, који су спречавали улаз у ту струку факулетски спремним правницима, геолозима и другим техничким лицима, која нису чисто рударски инжењери. Према данашњем закону, мучно се централни одељак може комплетирати, а од образовања секција по земљи не може ни помена бити, док се горње измене не учине.

Кад се потребне измене, о којима је говорено, учине, надамо се, да ће рударство добити у нас знатан полет и да ће земља од њега имати велике користи, јер та привредна грана необично јако повећава земаљски рад, који је главни чинилац богаства. С погледом на квалитет наших руда, а нарочито угља и материјала за индустрију: цементску, стакларску, каменјарску, — можемо од рударства очекивати велику добит и на извозу.

3. Хидротехнички одељак. — Закон о регулисању река има доста празнина и он се мора допуњавати и мењати ускоро, ако се тим законом жели постићи успех у пословима, ради којих је грађен.

Први му је недостатак, што Управа Вода чини један одељак у одсеку за

пољску привреду, а међутим је за обим оваквог одељења потребна самосталност и независност. Потреба, да се захтеви пољске привреде, шумарства и других привредних одељења саслушају, задовољава се одбором, у који могу ући стручна лица по свима привредним гранама.

Недостатак је овога закона, што је после њега остао у важности закон о воденицама и што није унета основа за давање водених падова приватним лицима и корпорацијама. Закон о регулисању река и употреби воде, — како би имао гласити нови измењен, — обухватио би све основе из области регулисавања и употребе воде у нас. Овим би се добило двоје: што би се тим послом од сада само једно министарство бавило и избегао хаос, који долази од примене два по све диспаратна закона о водама; и што би се новим извором земаљског рада у воденим падовима од сада руковало из одељења, које је за то надлежно. Поред водених падова, ваљало би обухватити овим законом питања о водоводима, вештачким бунарима и др.

Из постојећег је закона изостао начин, како ће се финансирати објекти из области регулисања река, кад се имају да извршују. Ово би се питање начелно

имало у закону расправити. Мислим, да би ово питање ваљало решити с погледом на обим послова, који се имају свршити. За мале објекте, који се снагом једне општине, среза или округа могу свршити, као што је регулисање малих брдских река и речица, довољно је омогућити достична тела, да се она, на основу израђених планова и предрачуна у техничком одељењу, могу задуживати код хипотекарних или других новчаних установа. Подлога би за те зајмове имао бити приход, који се у изглед ставља од осигураних објеката, због чега би разрез сносили или сви сопственици имања општине, среза и округа, који ће бити сачувани од поплава и који ће се користити исушеним теренима, или један део становништа, који директне користи има од извршених објеката. Пошто је овде реч о мањим објектима, помоћи од државе би требало бити у изради планова, по којима ће се радити и у бесплатном надзору, да се послови по тим плановима изведу.

За веће објекте, као што су регулисања обала дуж већих река: Саве, Дунава, Мораве; исушивање мочари од 20.000 и више хектара и др., где је недовољна снага само једног округа, ваља омогу-

ћити непосредно задуживање заинтересованих и дати им уз то извесне олакшице од стране државе. Ове би олакшице биле: у ослобођењу од порезе за извесан дужи низ година, док траје амортизација утрошена новца за израду, или за краће време потпуно ослобођење од порезе а доцније плаћање по нарочитој склади, док се дуг не отплати. За ове послове увек би сама држава требала да ради планове и да над пословима надзирава. За веће би објекте ваљало у одељењу израдити нарочите пројекте, и то како за техничку страну њихову, тако и за финансијску самога посла. Ако се израда оваквог пројекта може да изведе на основима, које закон предвиђа, онда би у виду једног правилника ваљало озакоњити дотични пројекат, који би вредео до извршења објекта и потпуног амортизовања утрошеног новца. Ако се пак имају нарочите обавезе уносити, за шта се не може ни добити овлашћење на основу закона о водама, на пр. била би потребна извесна већа сума, која се општим разрезом добива, онда би пројекат ваљало озакоњити преко Народне Скупштине. Овакав се пројекат сад спрема за регулисање Мачве.

Одељење мора прикупљати све податке из области хидротехнике за успешно

решавање свих питања из овог одељка, која су и многобројна и тешка.

Питање о воденицама и употреби водених падова ваља сматрати као неку врсту рударских права. Ова се права дају на одређено време, по нарочитим условима и престају важити чим се нађе да не одговарају погодбама предвиђеним у закону, нарочито ако се употребом добивених права крће општа права грађанска, као што је случај данас, кад се употребом водених падова, нарочито код воденица, утиче на речни правац и проузрокују поплаве, од којих читави крајеви страдају.

За послове овога одељења: администрације одељењем и за техничке радове око израде планова, по којима ће се извесни објекти радити и то мањи, и за прикупљање података, може се у нас наћи потребан број спремног особља. За израду пројектованих објеката, за вођење надзора над већим радовима, па чак и за израду планова и прерачуна већих предмета ми још немамо у нашој средини довољно спремних људи. Мисао о оснивању одељка у техници за културне инжењере по све је умесна и надамо се, да ће тај одељак кроз кратко

време дати и држави и друштву потребан контингент људи за послове у овом одељењу. Кад буде било довољно људи, који са разумевањем ове послове могу отправљати, онда се планови за регулисање река, исушивање бара, експлоатацију водених падова могу градити и ван одељења, на основу којих би се радови вршили само по одобрењу хидротехничког одељења.

Питања су из области овог одељења од великог домаћаја по целу привреду земаљску, нарочито пољску привреду и саобраћај. Иригација се земљишта може извести само под надзором овога одељења; оно мора да рукује пословима за зидање кејова, пристаништа; да се стара за уређење ушћа наших већих река, грађење канала, водовода и тражење пијаће воде у крајевима безводним, и пошумљавања. Све ово говори у корист образовања и спремања наше омладине за спремне раднике из области хидротехнике.

Данашњим законом је предвиђен фонд, који постаје из дотације од 200.000 и једнога дела прихода шумскога фонда. Из онога, што сам казао о финансирању ових објеката, јасно је: да се овим фондом не може постићи оно, што се желело и да би тај фонд требало смањити и образовати га у намери, да се из њега

могу претходни и чисто административни мањи послови у одељењу вршити. Нарочито ваља принос из шумског фонда избацити и некрњити извор, који има да иде на пошумљавање голети, чиме се осигурава један од најважнијих услова за могућност регулисања река и омогућава, да се сачувају регулисане воде. На рачун пошумљавања вршити регулисање река, јесте зидање куће с крова. Непотребност је фонда за то, што су трошкови за неке озбиљније хидротехничке објекте тако велики, да их пројектовани фонд не може подмирити. Укаже ли се потреба за веће издатке, до њих се мора долазити на начин, који ће се предвидети новим законом о водама, путем задуживања код јачих новчаних установа или парочитим олакшицама, датим од стране самоуправних тела и материјалном помоћи, коју ће за дати случај дати законодавно тело. Противу фонда у нас треба бити и с тога, што је жалосна историја свих наших фондова, јер су од многих само називи остали, а одвојене су суме за њих већим делом отишле на послове, којима фонд није намењен. Модерна наука о финансијама војује противу образовања фондова, јер се њиховим образовањем ствара доста велика забуна у буџе-

тирању државном. Последњи разлози, придодати горњим, говоре у прилог укидању оснивања фондова великим дотацијама, у намери да се тим фондовима изврше радови, који ће у нас коштати на стотине милиона.

4. Бродарство. — Наша железница, по приходима до пре две године, служила је врло мало нашем саобраћају онако интензивно, како је требала служити. Разлог је томе био, што је правац којим се кретала извозна и увозна роба, ишао само преко једне граничне тачке према чему је и промет био слаб. Од како је стицајем прилика извоз и увоз ишао разним правцима последње две и по године, како је јачи контакт створен између бродарских друштава и наших железница, приходи су знатно скочили, што је мерило и за већи развијени саобраћај. По свршетку почетих вициналних железница, очекује се повећање прихода и увећање саобраћаја, и наша ће основна, нормална пруга учинити трговини и промету оне услуге, које раније, као усамљено транспортно средство, није могло дати.

За велики број наших артикала, према потрошачким местима наших продуката, водени путеви су за нас од великог зна-

чаја. Савом и Дунавом се по количини извезе више робе из наше земље, но што се то железницом врши. Како смо се последњих година служили Варном, а нарочито Солуном, то је у изгледу, кад и Јадранска Железница буде готова, да ћемо три четвртине извозне и увозне робе извозити преко мора, а тек један мали део сувим путем за пијаце средње Европе. За ово су поглавити разлози: квалитет наше робе и места, где се она троши.

Да би наше Бродарско Друштво, које је без плана радило посао, могло нашој трговини учините стварне услуге, мора се ојачати пловним парком и везати са бродарским речним и поморским друштвима, који саобраћај врше на Црном Мору. Веза је његова са бродарским друштвима потребна: прво због тога, што се директно нашим бродовима не може за сада ићи до Црнога Мора, јер је парк слаб, а друго и с тога да улазом у извесан картел сузбије конкуренцију на Дунаву и Сави оних бродарских старијих друштава, која су ишла на уништавање нашег младог бродарства.

Почетак грађења шлепова, па и самих бродова, у нас јесте за похвалу; и ако држава пружи нашем друштву ону помоћ, коју му може и треба да да, уверени смо да ће оно бити јако и моћно средство у

нас и заштићено од штетног утицаја раније конкуренције.

Србија је, поред Швајцарске, једина земља у Европи, која нема мора и тај је изузетни положај чини много зависном на пољу саобраћаја. Немогућност доласка ни мањих морских бродова Дунавом до наших обала искључује сваку мисао о образовању јачег бродарства, које би директно одржавало везе са Црним Морем; и упућује нас на наслањање на она речна бродарства, која се директно везују код Галца и Браиле са бродовима Средоземног и Северног Мора.

Но како је сем жита, које се највише извози за места држава северне и западне Европе, велики део потрошачких места за наше производе на Средоземном Мору, потребан је наслон наше железнице и нашег бродарског друштва и најача поморска друштва поменутог мора. Ми смо, као што ће се из извештаја о нашој извозној трговини у 1907 г. видети, имали те везе са доста значајним кућама, али ће свакако потребно бити у скорој будућности помишљати на какво транспортно средство на Средоземном Мору, које ће бити више наше, од средстава, којим смо се до сада служили, на основу даваних премија за извоз и других олакшица

за услуге учињене превозу наших продуката.

Помишљало се на образовање талијанско-српског бродарског, акционарског друштва, које би постало по законима о таквим друштвима, који вреде за Италију. Ово би друштво имало за своју пловну територију Средоземно Море, од Саоне и Марсеља до Сујеца; додиривало би Солун и излазну тачку Јадранске Железнице. Овако би друштво, трансбордманом наше робе на лађе јаким европских друштава, која одржавају везе са важним центрима северних и западних мора европских, куда се носе наши продукти, савладамо сав извоз и увоз српски, који се може морем транспортовати. Ако Србија, по развиту данашње железничке мреже, буде у могућности створити два велика депоа угља на обалама Егејског и Средоземног Мора, и уз то, поред уписа акција за постанак поменуте трговачке флоте, буде за један кратак низ година гарантовала друштву неку помоћ, уверени смо да би Србија од таквог друштва имала веће користи но што је имала од досадашњих својих веза са страним бродарством. Овим би се друштвом створио моћан ослонац нашој независности на пољу промета наших продуката у међународном трговању. По предрачунима,

за постанак таквог друштва, о чему се налазе трагови у министарству привреде, Србија би од постанка таквог друштва за десет година имала трговачку флоту од десет бродова. Ако се, кад буде згодан моменат, а потребе је увек за то, — а мислимо да ће моменат најзгоднији бити, кад се буде изашло на Јадранско Море — поменута мисао оствари, са остварењем те замисли Србија ће доћи у ред оних земаља, које се морем граниче.

За сада се сва пажња има да сасреди на наше речно бродарство: на повећање његовог пловног парка, јачање његове радионице, на упућивање истог бродарства, да наш саобраћај има у својим рукама, и да не лута и јури за превоз стране робе, како је то раније био случај, кад је вршило превоз мађарске робе између Пеште и Беча, а остављало наше трговце на милост и немилост јачих друштава на нашим рекама Дунаву и Сави. Наше бродарско друштво мора имати тешње везе са нашим и страним железницама и изградити тарифу за робу, с погледом на већи промет а не на већу добит акционара. Друштво је субвенционисано од државе, и ако је помоћ мала њу треба повећати у интересу интензивнијег саобраћаја.

У овој сам расправи додирнуо питање о бродарству највише из разлога, што мислим: да започети посао трговања новим путовима не треба напуштати. Нађена тржишта на Средоземном Мору, која постају из дана у дан све јачи потрошачки центри за наше продукте, треба задржати; и у будућности путем агенција и везивања наше отаџбине са њима, треба створити могућност рада и са већим бројем пијаца. Да се пак створене везе одрже и ојачају, мора се већа пажња обратити на бродарство: речно и поморско и с тога сам о овоме нарочито и говорио.

Ко мисли, да посао од две године, који је неоспорно и по све стварне успехе дао и омогућио Србији сређивање трговине са иностранством, ваља напустити, а да се свом снагом треба вратити на стари начин трговања, тај добро не схвата где леже интереси наше привредне независности. Сви разлози, које смо у реченим одељцима ове расправе додиривали, говорећи о преображају привреде, говорећи о уговорима и саобраћају, говоре о томе: да је у првоме реду потреба наше земље да са јужним пијацама, које су у блиском суседству нашег полуострва, ваља сталне и вечите везе одржавати. Вредност Средоземног Мора од дана, кад

је Суец прокопан, врло је значајна данас у светском промету, а нарочито кад су на помолу знатније, веће државе у Азији на пољу трговине; број великих и значајних бродарских друштава, која данас имају своје трговачке флоте, због наведених прилика, упућује и нас да, имајући у виду тај значај, подесимо све да наша трговина иде знатно у правцу наћених јужних пијаца и путовима, којима смо се у неуговорном стању служили. За ове путове, поред изнетих разлога, говори и природа наше робе, која је таква, да бежи од скувих подвозних тарифа. Раније слање наше робе сувим било је на штету наше трговине, јер је за већину наших продуката поморски пут најбољи и најевтинији. Мали је део наше робе, који тражи најкраће и најбрже руте.

5. Закључак. Изнели смо само нека од почетих а несвршених питања из привреде, за која мислимо, да се у току од десет година морају окончати у интересу привредног полета. Ако се по изнетом плану буде радило, и томе придодају природне погодбе, које сами собом закључени уговори носе, онда смемо поуздано очекивати успешне резултате по јачање нашег богатства. За могућност

остварења замисли о жељеној и нужној економској еманципацији; поред континитета у раду, поред прихватања и настављања у раду између појединих влада, предпоставља се искључење сваке могућности, да се уставни ред и поредак сме у нас реметити, као што је раније било. Ништа кобније за кредит, за трговину и привреду, није, од могућих режимских промена, од кварења основица на којима једна уставна држава почива. За овај последњи случај нема ваљда бољег примера, по што га Француска даје. За време Колбера је заснован одличан ред за развиће привреде француске, да су ускоро добили полет трговина, индустрија, занатство и све гране привредне, како се само пожелити могло, кад се радило по плану. који је омогућавао привредни напредак. Ускоро, кад су настале политичке теревенке, кад су се почеле заснивати нагле режимске промене, дочекано је, да у очи Револуције буде таква беда и изнуреност, такво растројство у финансијама и економији француској, да је то постакло понајјаче људе на револуцију и тражило промену, која је тек после успеха, вратила ред у основима државним, и поново створила могућност материјалном јачању Француске.

Први је услов за стално напредовање

унутрашњи мир једне земље. Почеци нередовног стања, који су инаугурисани опструкцијом у Скупштини, могу лако довести до по све лабилне равнотеже друштвеног стања у нашој земљи. Мешавина наших реакционарних елемената са редовима екстремно демократским може јако утицати, да се у нас не створи и не ојача демократско-консервативна странка, која данас, имајући уза се већину народа, једино може чувати уставни парламентарни режим и, чувајући њега, изводити велике реформе на пољу привредном. Партија, која је највише допринела да се демократска начела у нас у народу учврсте, напада се безобзирно, али смо уверени: да ће људи, који су се умели борити противу реакције у тешким данима, данас лакше све ове насртаје одбити и сачувати оне услове за наше напредовање, који леже у уставном режиму наше отаџбине.

Поред побројаних чисто привредних питања, о којима смо говорили, напомињем да има неколико важних питања из других области, која се морају решити у најкраћем времену. За мир и срећеност наше земље ваља донети закон о уређењу чиновничког питања, које је у нас једино питање сталешко. Добрим решењем овога

питања уверени смо, да ће се једна од најјачих сметњи правилном развијању наше земље уклонити и да ће могућност пертурбација, које су највише долазиле из редова чиновничких, бити уништена. Амбиције наших чиновника за већом каријером и за бољим положајима криле су се често иза демократских начела и ово се последње истицало за мотив њихових радњи, које су узрок многим и честим режимским променама у нас. Несигурност и бедан положај нашег чиновничког кадра, по извесним струкама, чинио је још јачи покрет и пертурбирао често ситуације политичке у нашој земљи. Сматрам да је ово питање једно од најважнијих и само зато њега и помињем.

У расправи сам овој изнео, по моме мишљењу, најпотребније пројекте, који се имају остварити у интересу привредног снажења. О ономе, што је до сада урађено, говорено је у извештајима министарства привреде, који су већ публиковани, а изнеће се и у извештају, који ће се публиковати.

Мислим, да је потребно било, по свршетку уговора, нарочито нашег трговинског уговора са Аустро-Угарском, казати још неколико речи о основима привредне политике прошле радикалне владе, и из-

нети план потребног рада, да се успешно заврше започети послови на привредном преображају. Ово је био мотив за ову расправу, која је у главним потезима скицирала недовршена главнија питања, која је прошла влада оставила и указала на крупније измене у привредном законодавству и нужност стварања потребних установа за напредовање наше земље.

ДВА ИНТЕРВЈУА

Чешки листови: „Lidove Noviny“ и Finanční Listy изнели су моје гледиште на нов уговор са Аустро-Угарском, на основу разговора, који сам имао у два маха са дописником горњих новина г. Ч. Слепанеком. Те интервјуе доносим онако, како их је у своје време „Самоуправа“ објавила, јер је у преводу, који је изашао у поменутом листу, готово дословно изнето моје гледиште на економско, садање стање Србије и будући уговор трговински са Аустро-Угарском, по разговору, који сам имао. Ове сам разговоре придодао расправама из ове свеске, што они могу допунити наша излагања о вредности данашњег уговора, о ком смо мало говорили, сматрајући га за по све сличног трговинском уговору из године 1908-ме.

Економска ситуација на Балкану.

„Lidove Noviny“, орган младочешог посланика д-ра Странског, које излазе у Брну, доносе разговор свог београдског коресподента са бившим српским миинистром народне привреде г. Костом Стојановићем. Тај разговор гласи овако:

Балкан је на прагу новог доба. Грозничава журба, којом се граде железнице, оснивају фабрике на све стране, сведочи, да над пустоловним струјама и елементима односе победу нове, реалније и модерније силе, економски интереси. Једини елементи сметње јесу још Арнаути. али и ту се већ показују знаци преокрета у природи тог неукроћеног народа.

Анексија Босне и Херцеговине достигла је — може се рећи — ликвидацију у својим резултатима, а такође проглашење бугарске независности завршено је као готов чин. Сада нас само још узнемирава критско питање, и ако ту не прети миру на Балкану таква опасност, каква изгледа, према уобичајеном писању и предвиђању органа штампе. Као што се види из тежње за балкански царински савез, цело балканско питање постаје једним од питања међународне трговинске политике.

Имао сам прилике говорити о тим пи-

тањима с бившим српским министром трговине, индустрије и земљорадње господином Костом Стојановићем, који је министровао баш у најкритичније доба, то јест кад избише размирице између Аустро-Угарске и Србије.

Он први даде налог, да се изведе, тако да кажем, нека врста инвентара целог стања народне економије у Србији; да се изведе све на видело, шта је добро и рђаво, и да се без обзира истакну сви недостаци и погрешке, како би се тим пре могао наћи пут за поправку. Министар остаде и даље одлучан заштитник српских и балканских економских интереса, он објави неколико драгоцених народно-привредних студија, српски и француски.

„Какав уплив имађаше анексија на економске прилике у Србији? упитах ја г. министра. „Анексија Босне и Херцеговине имала је, неоспорно, извесан утицај на економски развој Србије; али, као што знате, прави почетак нових прилика треба тражити много раније, јер ми стојимо са Аустро-Угарском већ од године 1906. у економској борби, која се заоштрила у току времена у прави царински рат, коме је учињен крај трговинским провизоријумом, који се услед анексије

Босне и Херцеговине опет завршио без-
уговорним стањем.

Мора се признати, да нам то стање
није нанело штете, него пре користи. У
току 1906. год. гледало се код нас с ве-
ликом бојазни у будућност, мислило се
чак, да нам објава царинског рата може
угрозити положај не само економски, но и
политички, да је цела наша независност у
опасности. Но, међутим, издржасмо то
све тако, да данас нема за нас трговин-
ски уговор са Аустро-Угарском онај зна-
чај, који имађаше пре. Код нас се данас
не наваљује много за склапање трговин-
ског уговора са суседном монархијом, и
то зато, што је наш извоз потпуно осигу-
ран. Ми се чак бојимо, да нас трго-
вински уговор са Аустро-Угарском не
доведе опет у велику зависност од пеш-
танског трга. Нагло прекидање трговин-
ских веза са Аустро-Угарском имало је
за последицу, да је наша трговина пре-
шла из руку малих трговаца у руке већих
подузетника, који оперишу већим капи-
талом и стручним знањем. Велика бли-
зина Пеште омогућавала је раније везе
са тим тргом. Наши ситни трговци од-
бијали су посредовање искусних трговаца,
говорећи, да је Пешта близу, да своје
производе могу тамо и сами продати. Услед

тога била је наша трговина потпуно дезорганизирана. Наравно, да је то било само осетно по нас. Незнање језика, вредности страног новца, прилика, трга, међународних цена, то све имађаше за последицу, да је наш извоз у цени опадао. Када је била затворена граница, сви ти мали трговци, хтели не хтели, морали су предати извоз у руке опробаних и потребним капиталом снабдених трговаца. Извоз се поче организовати, сасређивати у центре, који се могу лакше контролисати и управљати. Наш извоз се разграђивао; сад извозимо у Аустро-Угарску, у Америку, Белгију, Енглеску, Данску, Италију, Немачку, Руспју, Француску и т. д., даље у балканске земље, и најпосле отворили смо пијаце и у Египту и при свем том наш извоз никако не поскупљава, крај свег тог што нам је Будим-Пешта била тако блиска пијаца, јер је пут морем несразмерно јефтин. Солунска железница нам потпуно накнадила, што изгубисмо затварањем границе Аустро-Угарске, и она би имала још већи практични значај, кад би била поправљена и усавршена. — „Дабогме, али тај пут зависи ипак од добре воље Турске што значи, да не пружа никакве сигурности за будућност.

„Мислите, да би овај пут Турска на

један пут могла затворити? То се неће догодити, јер је турска држава свесна својих интереса и никада неће дозволити, да се једној земљи затворе сви излази, да јој се одузму сви услови за егзистенцију.

„Јесу ли ваше нове пијаце у иностранству сигурне? На пример видим, да се велики део вашег извоза упућује у Белгију, одакле се извози врло мало у Србију.

„То су сигурне пијаце. У осталом најбољи је доказ то, што наш извоз непрестано расте. Ове године постићи ће необичну висину, више од 90,000.000, ма да прва половина године беше тако бурна. Ми очекујемо, да ће наш извоз још више порасти, тако, да ће бити у равнотежи с нашим државним буџетом, који је сад толико повећан. Када се буду саградиле железнице, које су сада пројектоване, очекује се, с оправданим поуздањем, да ће у извозу јаче учествовати и крајеви, који до сад, услед недостатака комуниционих средстава, не могоше толико допринети повећању активе нашег трговинског биланса. Ускоро ћемо имати готових 600 километара почетих железница и пројектованих даљих 5—600 км. Представите себи, какво ће дејство овога бити на економски живот земље, док те артерије

прораде. Такође наша главна пруга, која је до сад служила поглавито међународном саобраћају, биће оспособљена да појача економски живот и створи већи напредак у самој земљи. Док се развије наша домаћа индустрија, извозићемо и индустријске производе у балканске земље. Можемо, дакле, бити потпуно задовољни са успесима, које смо постигли ове и прошле године.

„А какав би циљ имао балкански царински савез, о којем се ове године толико говорило?

„Његов би значај био главно у том, што би при склапању трговинских уговора са осталим државама излазило Балкан заједнички, као целина. Када би на пример Србија и Бугарска образовале једну царинску област, те дакле и консумну, природно је, да би те две државе могле далеко већих повластица задобити, рецимо при склапању трговинског уговора са Ауустро-Угарском, него кад такав уговор склапа свака од тих држава по наособ. Балканске државе налазе се сразмерно на истом ступњу економског развоја, те према томе немогу никако једна другој конкурисати. Такође у свима тим земљама појављују се тежње које желе економско јединство и на том се ради. У томе јединству не би ни Турска изостала, јер на-

послетку ће и она увидети, да се без њега не може ни она одбранити, при склапању трговинских уговора, од уцењивања.

„Те тако на целој линији почиње победу односити трговинско резонирање о свима интересима, којима је у највећој мери грозила опасност трагичном експлозијом при анексији Босне и Херцеговине.

Није се ни чудити. Наш положај био је у првом моменту очајан; сада је главна ствар, да аустро-угарска дипломатија не нарушава тај мирни развој Балкана, који започе са тако много повољнијих изгледа. Наш разговор прешао је после овога на друга битна питања изван оквира ове теме.

Погледи на будући трговински уговор Аустро-Угарске са Србијом.

Чешки публициста г. Ч. Слепанек разговарао је, док је боравио у Београду ради својих студија, са г. Костом Стојановићем, министром народне привреде на расположењу и народним послаником и питао га за мишљење о будућем уговору трговинском између Србије и Аустро-Угарске. Г. Слепанек вели:

Пошто је аустриски парламенат овластито бечку владу да може закључити трговински уговор са Србијом, сматрао сам за потребно, да упознам чешку јавност са мишљењем г. К. Стојановића о будућем уговору Аустро-Угарске са Србијом.

Свој интервју са г. Стојановићем објавио је чешки публициста у прашким новинама „Finanční Listy“ овим редом:

На моје питање, шта мисли о питању закључења трговинског уговора са Аустро-Угарском, добио сам од г. Стојановића овакав одговор:

„Садашњој влади српској веома је олакшан положај према Аустро-Угарској при закључивању трговинског уговора, јер је од године 1906., кад је настало неуговорно стање међу обема државама, протекло већ три и по године. Ово минуло време доказало је Аустро-Угарској како је била претерана у захтевима, кад је са трговинским уговором везивала државне набавке и условљавала је их, мимо тарифне ставове, и контингентовања извесних производа — заклане стоке, и уз то тражила, да се у трговински уговор унесу застареле конвенције из 1882. Данас није тако тешко наћи тржишта за пољопривредне земље, као што је тешко за земље индустријске.

При великој сувременој тражњи свакодневних намирница због увећаног становништва, а код знатног броја земаља неподесних за пољопривредну производњу, у Европи је мање крајева, који траже израђевине индустријске хиперпродукције великих европских средишта.

Није далеко доба, кад ће пропасти сва апсурдност начела заштите аграрних интереса, на којима су основани сви трговински уговори Немачке, државе густо насељене, индустријски развијене, — јер се не могу сложити интереси индустрије с великом надницом, која то постаје због скупоће животних намирница, нарочито мяса. Немачка, која се одважила на увођење велике минималне царине на жито, и забрану увоза стоке и сточних производа прохибицијом и тешким прописима аутономнога законодавства, скоро ће увести премије за увоз живе стоке. Аустро-Угарска није на истом ступњу индустријског развића као Немачка, али је хтела, пошто је примила трговински уговор, какав јој је наметнула Немачка, да пренесе све рђаве последице тога уговора на балканске земље. Аустро-угарски аграрци, кад виде штећење својих интереса у допуштању увоза земљоделских производа са Балкана, заборављају, да се

с нама не може закључивати уговор, нићи преговарати о њему, кад нам се одбацује роба с којом тргујемо, пошто ми немамо за Европу, ту треба рачунати и Аустро-Угарску, осим аграрних производа ништа друго, са чим би се могли погађати. Аустро-угарски аграрци требали би да се одрекну погрешних назора, ако хоће да се с њима закључи уговор на начелу; „Do ut des“.

Притисак Аустро-Угарске на балканске земље, на пољу трговинске политике, неуговорним стањем и економским ратовима, изазваће у нас још већу продуктивност, интимније везе и односе међу балканским земљама и најзад изазваће и реакцију, која ће учинити тежим положај Аустро-Угарске према Западу, где она нема приступа са својим фабрикатама у тој мери, у којој би имала на Балкану.

Појединости понуда српске владе за нови трговински уговор не могу претресати, али основа преговора за нови уговор биће у неколико садржана у провизорном уговору, који је важио неколико месеца, измењена с обзиром на садашње стање развитака наше трговине и младе индустрије. Закључење новог уговора Србије са Аустро-Угарском биће постиг-

нуто, ако се АустроУгарска постара, да се на томе пољу дође до споразума.

Код нас постоји уверење да аустроугарска влада не може, услед својих несређених парламентарних прилика, уставним путем озаконити закључени трговински уговор у својим парламентима. Разлог је за овако мишљење у томе, што знамо како је прошао први уговор. Ја мислим да ће наша влада са пуном смотреношћу радити на томе, да се са Аустро-Угарске стране не понови оно, што је већ било: да аустријска влада одбаци већ готов трговински уговор без разлога и узрока, као раније, кад није ни покушала да парламенту поднесе уговор на решавање.

Србија не тражи нарочитих повластица, које јој је давала суседна монархија раније, јер она хоће да плати уступке уступцима на трговинском пољу; имајући на уму, да би се уступци ценили и по множини робе, која и с једне и с друге стране долази на пијаци. За ово говори разноврсност нашега узајамног трговања. Обично су се са аустро-угарске стране трудили, да означе нарочито наш извоз сточних производа као особиту корист за нас, па су за то тражили са свим неоправдане концесије за своје индустријске интересе. Али на ово Србија неће пристати нипошто

јер такве концесија, које потичу из познатих мотива, нису корисне.

Аграрна земља мора се, хтела не хтела — ако би се њени производи одбили са некога тржишта, — окренути на друго поље, на поље индустрије, па у обезбеђењу своје индустрије потражити равнотежу, потребну за еквивалентност у уговору.

Са аустро-угарске стране учињени су кораци за уговор, и наша влада радо то прихвата с намером, да се уговор заиста закључи, али никако по сваку цену, као што је то било у раније доба, већ на начелу, на коме се граде уговори међу двама равноправним странама. Нисмо пријатељи трајних несређених односа са нашим суседом, а такође није наша кривица што је дошло до овог стања. Но, ако се са аустро-угарске стране покаже, осим изјављене жеље за уговор, још и довољно истинске тежње за његово остварење, може брзо бити обновљено нормално стање у нашој међусобној трговини.

За данас могу вам о основи за будући уговор са Аустро-Угарском саопштити само толико. У Скупштини и на разним састанцима изнео сам у појединим приликама начела наше будуће трговинске политике, и изјаснио се да уго-

ворима у будућности приписујем и дајем много подређенији значај, по што је то било у Србији пре 1906. год. Уговори су услов за заједничку сарадњу двеју земаља, које по њима тргују, и који не дају користи само једној страни. Но, ако се тражи да уговор донесе користи само једној држави, која закључује уговор, на штету друге, а у овом случају на штету привредне снаге Србије, не може се доћи до споразума и погодбе. У прошлости је у нас много полагано на уговоре, ништа се друго није предузимало, много се шта занемаривало, што је било корисно за нашу земљу, те смо с тога запали у велику економску стагнацију. Но ако се уговори поставе на основу коју и указују природни интереси, којима служе могу се лако, брзо и без' нарочитих жртава и остварити. Ако се све ово прихвати и схвати и у Аустро-Угарској, оставе ли се тамо погрешног мишљења, као да је само, тобож, нама уговор од користи, уговор може бити врло брзо обновљен“.

Овако мисли српски државник г. Коста Стојановић, — о будућем уговору Србије с Аустро-Угарском, и то што ми је саопштио, може се свести у ово: Србија жели трговински уговор са Аустро-Угарском на

чисто трговинској подмози, пошто се одбаце све политичке примесе и клаузуле, чега је било у првим двама великим периодима уговорним. У оба прва уговора главну су улогу играли моменти фискални и политичко-династички, а у прошлом провизориом уговору истиче се већ као утврђено поменуто начело, што је последица оснажена економског поуздања српског. Србија ће у будућем уговору бити још одлучнија. Она, истина, неће одрећи а ргіогі да дâ неке концесије индустријском извозу аустро-угарском, али ће тражити за то накнаду у концесијама за извоз својих аграрних производа. Мишљење г. Стојановића може се сматрати као израз мишљења меродавних кругова и фактора у Србији.

ОДГОВОР НОВОЈ СЛОБОДНОЈ ПРЕСИ

У броју од 26. марта по новом, „Нове Слободне Пресе.“ (Neue Freie Presse) у економском делу њеном, изашла је мала критика на једну главу из моје расправе о економском стању Србије, која носи наслов: О трговинским уговорима српско-аустро-угарским. Ова је критика потекла поводом прештампавања овог одељка из моје поменуте расправе у букурешком економском листу „Le Mouvement Economique“, а не поводом моје публикации, која је раније прештампана и на француском језику. Ово је последње било нужно напоменути, нарочито с тога, што критичар не би многе нелогичности нашао, да је пред собом имао и остале одељке моје књиге, у којима је изложено ради чега се морала и то чешће нагласити непотребност грађења уговора са Аустро-Угарском. Суседна монархија је у години 1906., када се је морало доћи до ненормалних односа трговинских, који

још данас трају, мешала много, по све диспаратне ствари, као што су набавке државне са уговором, и у неоспованом храбрењу својих економско-политичара, мислећи да ће Србија по сваку цену пристати на ма какав уговор, ишла је и сувише далеко у својим захтевима. Разлози за неграђење уговора, после одбаченог већ саграђеног уговора трговинског, који је провизорно трајао шест месеци, лежали су у томе, што се није имало вере, да ће га суседна монархија моћи спровести кроз своје парламенте због својих несређених унутарњих прилика и због тешкоћа од стране агараца у својој земљи. Починјати пак преговоре, и у земљи изазвати первозу од ишчекивања извесних промена у трговинским односима, а немати никаквих коначних изгледа на успех, више је по опасно, јер је неизвесност најопасније стање по трговину ма које земље.

Ми смо увек били за нормирање односа са свима земљама, па и са најближим нашим суседима. За ово је доказ, што је писац овога чланка био члан кабинета, који је последњи уговор закључио са Аустро-Угарском. Србија није огласила економски рат Аустро - Угарској; она је наметнуто стање примила и Богу хвала,

из овога четворогодишњег рата она је изашла, освежена, охрабрена и равнодушна према новом уговору са суседом својим, јер се уверила у ону данас опште познату истину, да се и без Пеште може живети. Успеси за последње четири године у извозној нашој трговини постигнути су поглавито с тога: што је Србија изашла на већи број пијаца, што је за своје продукте заинтересовала много више странце, но што је случај био од 1882—1906. године, и што је, приморана да иде на даља тржишта, прихватила моћно развиће оних индустрија земаљских, које су у првом реду прерађивале, сточне продукте. Да ли би Србија све ово показала да је остала везана само за Пешту, коју писац тако узноси, као корисну по интересе српске трговине, не треба данас много да се убеђујемо. Да Пешта није била много корисна нашој трговини за ово говори темпо по све слаб у развијању баш сточарства српског од 1882—1906 године, јер се шток српске стокe не само није повећавао, већ био у сталном опадању. Висина је целог извоза у поменутом периоду била такође у великој стагнацији и темпо је рапшћења био јачи од 1867. до 1882. но од 1882—1906 у режиму прошла два

наша трговинска уговорна периода, кад су вредиле тако зване ветеринарне конвенције. Помнићем писцу критике једну просту истину, један закон природни, да се човек не служи никад оном својом енергијом, којом може располагати, пре но што га прилике на то натерају. У овом последњем има објашњења зашто је Србија без аустро-угарских пијаца и Пеште показала боље резултате у своме извозу и зашто моме критичару изгледа неразумљиво, да се не би све то и боље постигло да смо и Пешту имали.

Србија је данас толико пробуђена да више не тражи онамо економске концесије, где их је некада тражила. Извоз живе стоке је за нас по све подређеног значаја. Но кад Аустро-Угарска Србији, на пољу извоза стоке, сточних продуката и пољопривредних, не може дати никаквих тарифских олакшица, онда смо и ми готови за те концесије, тражити њима еквивалент у заштити наше индустрије и постигнути еквивалентност потребну за реципрочну равноправност, која треба уговорима да је огарантована. Последње тражење од стране суседне монархије, да се преговори за уговоре отпочну, наша је влада прихватила и ја сам већ дао своје мишљење о томе повољно, што је

извесно и познато, јер је публиковано и у неким чешким новинама. Тражића пак, да се оних пет конвенција, које су се од 1882. г. уз уговор трговински спроводиле, и које су прошле године отказане, поново оживе, као услов за нове преговоре, најбољи је доказ да у Аустро-Угарској још нису добро пречишћени појмови о томе, да Србија хоће са њом да гради уговор, као са земљом себи равном. Неће Србија ништа, што ће мирисати на старе капитулације да прими да уђе у нов уговор и пристанак да се привремено умртвљене конвенције врате — само је један доказ више, да ми нисмо нерасположени и да желимо одазвати се позиву за уговор, уверени у напред да ће се само на онакав уговор пристати, који осигурава реципрочне користи.

Мој критичар помиње неке цифре за које вели да нису тачне. У моме чланку, поводом кога је писао критику, нема никаквих цифара, те су цифре изнете у другим одељцима моје расправе, што је доказ да је цела расправа писцу позната, и ако се он на њу не позива, можда и за то, да аргументира своје наводе, како је нашао нечега неразумљивог и необјашњивог у мом чланку, прескачући из моје расправе читаве главе, а из чланка, који

критикује, читаве пасусе. Моје су цифре тачне, а како су многе, нарочито оне, које се односе на наше трговинске односе са Босном, узете из званичних публикација суседне монархије, онда им вероватно писац неће спорити тачност. Не треба много говорити о тачности цифара нашег трговинског биланса последње четири године, поменућу писцу само то, да је Србија од 1906. до 1909. направила два зајма у висини 245 милиона дин. и за покриће њихових анuitета у 13 милиона, напла је извора у појачаним старим изворима својих прихода, не стварајући никакав нов намет. Буџет се Краљевине Србије од 1906 до 1909 попео за више од 30 милиона, а за толико раније, ни за период од 1882—1906 није скочио. Ово је последње у вези са економским јачањем Србије последње четири године, чега су мерило и цифре, које сам изнео, у које поштовани критичар сумња.

Завршујући свој одговор, захваљујем непознатом господину, што се позабавио мојим једним чланком и дао ми још једну прилику, да изнесем своје гледиште о нашим трговинским уговорима са Аустро-Угарском, и да га уверим да ја нисам противник трговинским уговорима, али да нисам ни за уговоре ма по коју цену то било.

Овоме одговору придодајем један пасус из чланка г. Фафла: о новом трговинском уговору Србије са Аустро-Угарском, из кога ће се најбоље видети како се је суседна монархија разочарала у очекивањима, да Србија, услед затварања границе, капитулира. Ово доносимо по „Самоуправи,“ која је у бр. 197-мом од ове године (1910) донела цео чланак поменутог писца. Тај пасус гласи:

„Биланс царинскога сукоба са Србијом имао је, дакле, за Аустро-Угарску рђаве последице. Штете, које подноси аустријска индустрија, увећале су се од 1908. год., и заиста је непојмљиво кад Матлековић, познати стручњак у аустријској царинској политици, може говорити у „П. Лојду“ (у броју од 20. пр. мес.), да је Србија морала поправити своје арогантно држање због анексије, пре но што је Аустро-Угарска могла отпочети преговоре, пошто је па провизорни уговор са Србијом, тек по приморању, пристала због тврдоглавости аустријског парламента, а мимо добре воље владине. Одуговлачење преговора за нов трговински уговор има се у неколико приписати узајамној хладноћи, а већ да се не говори о унутрашњим несређеним приликама аустријским.

И званично саопштење владе не види за сад у уговору ништа више, но само закључу-

чење мира, да би се омогућили даљи односи, па износи, да је новим уговором измењена ситуација у томе, што су ставови аустријскога провизорнога уговора узети у минималну тарифу српску. Ови ставови већином су повишени и стављени раније на располагање државама, које конкуришу Аустрији, те им је лако да претигну аустријски извоз, који је царинским сукобом већ био поткопан.

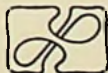
Чудноват утисак изазива успомена на прелиминарну конвенцију у 1878. г., која је требала да припреми царински савез са Србијом. До тога није истина дошло, али је уговором у 1881. г. Србија зајемчила Аустрији диференцијалну нижу царину на читав низ фабрика. Ову повластицу изгубила је Аустрија уговором у 1892. Тесна веза са Србијом, која беше још сачувана овим уговором, изгубила је сасвим Аустрија због последњих политичких догађаја. Аустријска велика политика, заборављајући да само тада може Аустрија играти прву улогу на Балкану, која би јој припадала по природи и историји, ако би знала задобити мале балканске државе и уверити их, да је у њиховом интересу што тешња веза с Аустријом. Место тога она је отуђила Србију, која се брзо оживила и свикнула с новим приликама, и са енергијом, која је за дивљење, тражила себи своје путеве, без обзира на старог расрђеног татора свога.

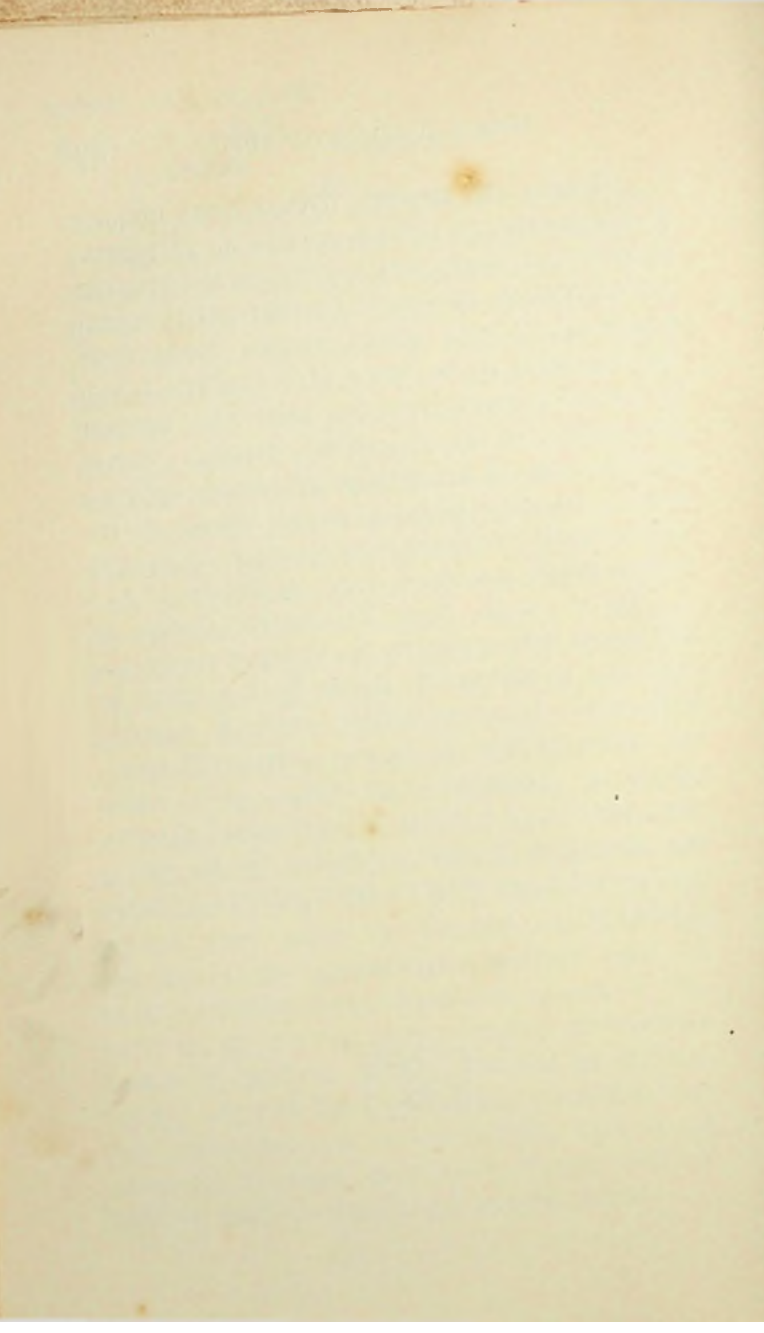

И тако ова штетна ¹пустоловина помогла је самосталности Србије, која је, по уверавању аустријских консулата, с нечувеном интензивношћу почела суделовати у светској трговини и постала у њој, према својим средствима, фактор, који се не може багателисати, и чија ће важност постајати све већа ако настави нини путем, којим је пошла. Изгледа читава пронија: ако су аустријски руководни кругови хтели помоћи Србији у њеној тежњи за самосталношћу и привредном ојачању, онда нису готово могли изабрати бољу политику.

Но не треба бити песимиста. Србија се већ више неће вратити на улогу у свему послушног малолетника према тотору, нити ће онет обути одбачену дечију обућницу, али ће, Бог дати, да пође за руком аустријској индустрији и трезвенијој политици, да у односима равнога с равним, и у утакмици са осталим државама попово задобије, ако не сав, а оно бар већи део старога привреднога утицаја у Србији“.

КРАЈ ПРВЕ СВЕСКЕ

С А Д Р Ж А Ј

	страда
Предговор	7
Увод — Привродни преглед Србије .	12
Јадранска Железница	39
Уговор са Аустро-Угарском	121
После свршених трговинских уговора .	171
Два интервјуа	300
Одговор Новој Слободној Преси . . .	315

ERRATA

страна	11 ред	22 одозго,	у место	5 ⁰ / ₀	треба	7 ⁰ / ₀
"	39	"	9	" " "	групе	" цру:о
"	74	"	12	" " "	8 ⁰ / ₀	" 7 ⁰ / ₀
"	58	"	25	" " "	8 ⁰ / ₀	" 7 ⁰ / ₀
"	77	"	26	" " "	страса	" траса
"	131	"	21	" " "	извесних	" павезених
"	132	"	17	" " "	могу	" може
"	224	"	28	" " "	за	" из
"	242	"	10	" " "	привред- нија о кијима	" привред- ним, о којима

Од истог су писца:

Атомистика Руђера Ј. Бошковића.

Радови Руђера Ј. Бошковића на пољу
песничком, философском и егзактним наукама.

О увозу и извозу Србије.

Физика и математика XIX-ог столећа.

Нова теорија о материји.

О математичкој физици — приступно пре
давање на Универзитету.

О основним принципима механике и њи-
ховој примени на физичке проблеме.

О анвелолама рефлектованих и рефракто-
ваних зракова.

Принципи нове геометрије (метагеоме-
трија).

Потенцијал отпора (Глас Академ. Наука).

О условима интегритета извесне ба-
листичке једначине (Глас Академије Наука).

О једној генерализацији Бертрановог про-
блема (Глас Академије Наука).

Обртање једног тела око утврђене тачке
у релативном кретању (Глас Академије Наука).

Генерализација Гринове теореме и Поа-
сонове једначине (Rad Jugoslov. Akademije).

После свршених трговинских уговора.

Економско стање Србије од окупације Босне и Херцеговине до анексије.

Etat économique de la Serbie depuis l'occupation de la Bosnie-Herzègovine jusqu'à l'annexion.

Упоредивање зајмова.

Основи теорије економских вредности (Издање Академије Наука).

Економско стање Србије од 1906 год. до данас (Реферат на Словенском Конгресу у Софији).

Тумачење физичких и социјалних појава (у штампи).

Основне једначине из теорије површина.

Экономическое положение Сербии — Рефератъ на всеславянскомъ съѣздѣ въ Софiи 24. iюня 1910 года.

КОСТА СТОЈАНОВИЋ

ГОВОРИ И РАСПРАВЕ

ПОЛИТИЧКО-ЕКОНОМСКЕ

СВЕСКА ТРЕЋА

БЕОГРАД

КЊИЖАРИЗДАВАЧГЕЦАКОН

1 КНЕЗ МИХАИЛОВА УЛИЦА 1

1914.

Цена 3,50 дин.

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ“

**Димитрија Гавриловића (пређе Аце Станојевића).
Књегине Љубице улица број 6.**

1914.

Мојим синовима

МИЛАНУ, ВЕЛИМИРУ

и

РАДМИЛУ

ЧЕТВРТА КЊИГА

Излазак Србије на Јадранско Море

THE NEW YORK

Public Library, Astor, Lenox and Tilden Foundations

ПРЕДГОВОР

У овој ћу књизи изнети већ публикована гледишта моја, у току 1912 и 1913 године, за време трајања Балканског Рата, на многа привредна питања, на значај њихов у проширеној Србији и на начине како се извесни од многих задатака привредних имају да реше. Књига има два дела, у једноме су изнета гледишта, да се јавност европска упозна са потребом изласка Србије на Јадранско Море, што нам је од северног суседа свим средствима оспоравано, а у другом су делу расправе и говори о привредном програму нашем у проширеној Србији.

Налазимо, да су резултати крајњи из рата Србији дали већину услова. да се њена економска независност може потпуније осигурати, но што је то случај био у прошлости. Велики напори српског народа, кад се је, у незгодним географским границама, имао борити са незгодама разним, које су долазиле поглавито из удаљености наше од мора, биће у неколико

сад умањени, и ако је главни идеал наше земље, излазак на Јадранско Море, остао неостварен и остављен покољењима будућим да до његовог остварења дођу. Привредно наше пристаниште на Јадранском Мору, и обећана службеност солунским пристаништем, као да је наше, јако ће олакшати саобраћавање наше са иностранством и оспособити рационално развиће проширене Србије.

Полазећи од стања какво је сад, морамо према њему подешавати наш рад на целокупној привреди и упутити земљу само оним путевима, који ће јој потпуно гарантовати њено ничим неограничено самоопредељивање. Ова је самосталност потребна и за снажење наше и за оспособљивање за задатке, који нас у будућности очекују.

Маја 1914.
у Београду.

К. Стојановић.

У В О Д

Извршени велики догађаји на Балкану, нестанак турске доминације, проширење независних балканских држава, стварање Албаније, последице су напора и усоеха ратних, и рада у прошлости у спремању да се нови догађаји дочекају и успешно реше. До савеза балканских хришћана могло се је доћи, кад се је између две словенске државе Србије и Бугарске, могло наћи колико толико додирних тачака у погледу Македоније. Најважније питање, које је уносило суревњивост, неповерење и терало до мржње међу државама балканским, била је Македонија, и подела њена у случају каквог стварног успеха балканских народа над Турцима. Претензије околних држава на Македонију биле су поглавито базиране на народносом принципу, али су уз њега ишли и принципи државни; економски и културни, који су такође имали оправдања, често јача од свих других разлога за проширење држава.

Кад је постигнут начелни споразум између Србије и Бугарске за заједничку акцију противу Турске, у уговор су ушли прилично неодређени детаљи о подели територије, што је и разумљиво, јер се о томе имало говорити после постигнутог успеха, што је тек имало доћи. Једном постигнут споразум између два највећа ривала око Македоније убрзао је делимичне споразуме између Србије и Бугарске с једне, Грчке и Црне Горе с друге стране. Догађаји се сувише брзо развијали у Европи. Анексија Босне и Херцеговине, Мароко, Триполис, Персија, младотурски режим, побуне последњих година у Албанији јасно су наговештавале да се Европа мирн са догађајима свршеним брзо, бежећи од могућих конфлигација у централној Европи; и да доведена Европа пред свршена факта, признаје их, ма они и не били по вољи извесним силама. Код нас је за све на Балкану било јасно да се ствари не смеју одуговлачити и да се акција има што пре да отпочне. Акција је дала сјајне резултате на бојном пољу, а статус ранији, за који се Европа толико залагала, није нашао одбране ни код кога. Већина се изјаснила за нов поредак.

Анексија Босне и Херцеговине наговестила је да се са Турском мора ликвидирати на Балкану у најкраћем року. Рат у Триполису упозорио је балканске државе да што

пре приступе савезу за заједничку акцију ради ослобођења хришћана балканских. Започети савези између Србије и Бугарске у почетку 1912-те године привођили се крају месеца августа, и делимични су споразуми утврђени између Бугарске и Грчке, Грчке и Србије, Србије и Црне Горе. Изјава Берхтолда, у времену побуна арнаутских месеца јуна и јула 1912 год., о принципу децентрализације, иза чега је била скривена идеја о оснивању аутономне Албаније поглавито, наговештавала је, да ће се и пре свршеног рата италијанско-турског отпочети нови догађаји у Турској, не како би ми на Балкану желели, но како би било по вољи оних, који се спремали да Турску у Европи наследе. Разлога је и сувише било да балкански савез ступи у акцију и он је то урядно почетком октобра. Успех савезничког оружја је неке у Европи збунио а неке пријатно изненадио. Формула *status quo*-а, која је истакнута за време мобилизације, брзо је замењена формулом незаинтересованости великих сила. Ова последња мисао није нашла одобравања само у Аустро-Угарској. На лондонској конференцији, која је почетком децембра 1912 почела заседавати, Аустрија је у тражењу независне Албаније, за тим у заштити легитимних и економских интереса својих, потражила компензације за разочарење, што јој се није дала прилика да се јави као

посредник између Турске и балканских држава, за које је извесно очекивала да ће бити у рату побеђени. У овој књизи посвећујем нарочиту главу жељама аустријских кругова, званичних и незваничних, да се још у току рата ради на ревизији трговинског уговора и осигурају економске концесије, које су у све неодређеној фокми тражене биле.

У првој периоди ратовања, кад је јасно било за цео свет да је Турска побеђена, Србија је имала посла највише, јер се њој оспоравала освојена територија на обали Јадранског Мора. Разлози, који су Србију одређивали на рат, били су национални и економски. Једини и други говорили су за наше море. Најзад се пристало, по предлогу Француске у лондонској конференцији, да нам се уступи на територији албанској пристаниште које би се везало железницом са Србијом, ради наше трговине. Србија се повукла са Јадранског мора по одлуци великих сила са уверењем да је оштећена у својим најбитнијим интересима животним. Ако је морала бити још једна држава више на Балкану, и ако за то није било никакве праве потребе, Србији се је морало дати море, јер је оно услов за мирно развијање наше економско и културно, чега нам је прошлост наша сведок. У разговорима и чланцима разним, који су публиковани у Француској, Енглеској, Италији, Немачкој и дру-

гим земљама, образложио сам потребе за слободном српском обалом на Јадранском Мору.

Неодређеност и неспремност Европе да стави вето у корист Турске, брзина којом су се догађаји свршили на бојном пољу, колико је користило савезницима у почетку, у толико је иста неодређеност штетна била по извесне савезнике, а нарочито по нас, што је у конференцији амбасадора у Лондону Аустрија имала неоспорно најзгоднији положај, и искористила га до крајњих мера противу наших претензија. Спречавање нашег изласка на море, стварање Албаније, повлачење наших западних граница било је не онако како су наши интереси захтевали и нашта смо ми имали права по ратним успесима и напорима, већ онако како је то Аустрија желела. Успех се је та могао постићи из горњег разлога, што није била Европа у таквом облику, да је извесан табор сила смео ићи до краја са својим гледиштем, а с друге стране је разлог био у јасном и приметноме слабљењу балканског савеза, одмах после првих успеха. Савез балкански није представљао целину, која се могла заложити за српско приморје и границе наше према Албанији, као што су савезу биле одрешене руке у заштити интереса савезничких код Једрена и граница Бугарске према Турској, Утицај са стране могао је уродити пло-

дом, што је с једне стране имао Европу, која је бегала од рата а с друге стране Бугарску, која је иначе, занесена својом мегаломанијом и успесима рата, очевидно у намери да буде на челу савеза, са улогом хегемонистичком, нашла за своје агресије на савезнике најбољу потпору у Аустро-Угарској политици.

Кад је питање ревизије уговора нашег са Бугарима избило на јавност и видело се да ће услед тога доћи до распада савеза, а можда и до конфликта оружаног, како је и било, Румунија је истакла принцип равнотеже балканске. Србија, која је разложно тражила ревизију уговора и због губитка услед аутономне Албаније и услед несразмерне кооперације у рату са Турском у Тракији, пристала је начелно на арбитражу, да би се само, у интересу будућности, одржао савез балкански и ако је он распламтелом мегаломанијом бугарском био већ угрожен. Румунија, која је, при сукобу нашем са Бугарима, била готово доведена у смешан положај изигравањем од стране Бугара и сувише је озбиљно схватила свој задатак за време нашег ратовања са Бугарима. Букурешки је мир установио једну равнотежу на Балкану и чување њено је поверено поглавито солидарности Србије, Грчке и Румуније, потребној за велике задатке који Балкан у будућности очекују. Бугарска, оштећена ратом, чије су амбиције хегемониј-

ске сузбијене, за будућност упућена је у спољној политици са свим супротном табору великих сила, камо Србија не може нићи. Њени покушаји, да одмах после рата окончаног са савезницима, ступи у савез са Турском и да изазове nerede на Балкану, показују јасно, да је она далеко од тога да схвати сву озбиљност створену новим размештајем држава на Балкану. Изгледни на сукоб између Грчке и Турске, упад албански на српску територију и ултиматум Србији од стране Аустро-Угарске остали су без последица, онако исто, као што је за тражење ревизије уговора букурешког остала усамљена Аустро-Угарска.

Право наше на тражене територије на југу и истоку, које су нам Бугари контестирали, нашло је симпатије код свих народа на Балкану сем Бугара, а и код већине великих сила у Европи. Румуни, који су били изиграни радом Бугара у Лондону и Петрограду, уложили су све своје силе да се принципи равнотеже балканске осигура. Пристанак наш на арбитражу у Петрограду базирао је на испчекивање праведног суда због оправданости наших захтева, који се тицали осигурања виталних наших интереса земаљских. На хоризонту је био нов савез балкански од првих дана кад је бугарска мегаломанија почела добијати форме јасне за цео свет, да она мисли

силом отети од Србије и Грчке целу Македонију са Солуном и прибрежјем Егејског Мора. Судар Бугарске са савезницима дао је доказа целом свету о надмоћности савезничкој над Бугарима, јер су у главном сви успеси постигнути у Букурешту, базирани на стварној нашој победи Бугара. Успех је појачан уз победа наших и грчких, активном војном интервенцијом Румуније и помоћи Немачке, која се придружила акцији тројног споразума, који је од првог дана био на страни балканског савеза. Овај последњи елеменат је потребан био да да дефинитивну форму букурешком миру, и да уништи акцију за ревизијом, која је почела налазити потпоре у раду две силе велике, из две разне групе сила европских.

Букурешки је мир показао две ствари од највеће вредности за поштовање у будућности. Прво је истакао да се нико за мир, напредак и потребну равнотежу на Балкану не може више заузети од балканских народа. Први и велики триумф балкански је, што су народи балкански, после једног великог међународног трвења и рата, сами решили свој спор, без значајних уплива са стране. Гаранција, да се створени статус очува, лежи у односу даљем држава балканских и њиховом савезу, што је омогућило и само решење о разграничавању добивених територија.

Како ће се савез Србије, Грчке, Црне Горе

и Румуније, које су као целина на једној страни били према Бугарској, у будућности, према новим питањима и задацима, држати, ствар је развијености народа који савез данашњи представљају. По природи задатака који се имају јавити, било из разлога чисто материјалног јачања држава балканских, или из разлога психичких: расних, реванша, нетолеранција, културности и другог, јасно је да ће антагонизам између створеног савеза и Бугарске наћи разлога за успешну акцију у првом реду у Аустро-Угарској. Зна се и то, да милитимности, сем суседске толеранције и коректности, не може бити између Аустро-Угарске и нас, Румуније и Италијана. Могу се савези у Европи ма како стварати, питања животна остаће иста, више мање, која ће одлучивати за наше опредељивање са ким ћемо и противу кога ћемо. Ривалства између нас: Срба, Грка, Румуна па чак и Албаније сведена су на свима пољима готово на нулу. Ривалитет између Бугара с једне стране и свих поменутих народа, а нарочито њиховог суседа Турске, јасан је и он ће упућивати све нас на заједничку акцију у интересу одржања данашњег стања. Србија треба бити свесна опасности које могу наћи и бити увек довољно паметна, да се на оне компромисе и савезе одлучује у којима ће само њени витални интереси бити обезбеђени и њено достојанство сачувано. Ни-

каква сентиметалност, нити болећивост, која би се изазвала каквим нејасним и специјалним осећајима не сме у нас забуну уносити, а веровање у нашу јачину, која је дала сјајне примере пожртвовања и самопрегоревања, треба да буде први извор за обезбеђивање лепше будућности.

Проширењем балканских држава отварају се нови, тешки и велики проблеми за све нас на Балкану. Посвршивати све послове тешко је и не може се постћи, да нас остави Европа са свим на миру, а тешкоће ће бити велике, ако ма какве интриге са стране нађу одзива код нас на Балкану. Желети је, да се одстрани утицаји са стране, који нам никада добра нису доносили, и да нас оставе на миру. Интереси заједнички, економски и културни, упућују нас све на Балкану да конфликти избегавамо и да заједнички радимо на препорођају привредном и просветном. Колико ћемо у томе успети зависи у првом реду од нас самих, од наше зрелости и увиђавности.

II.

Србија је пристала на арбитражу Руског Цара, да би се избегло крвопролиће, и што је очекивала правичан суд по својој ствари, која је довољно јасно изнета целом свету. Бугари су привидно дали пристанак на решење арбитражом, али су хтели, пре одласка у Пе-

троград, да са једним препадом, створе један свршен чин у заузимању области у Македонији од нас и Солуна од Грка. Јако су наивни били, да би се на арбитражу могло ићи после успешног њиховог напада. Србија би у друштву са Грчком учинила све жртве и напоре да обезбеди оно, што су наши савезнички интереси захтевали, па цео свет на нас устао.

Бугарска је бијена била на бојном пољу и угрожена јој била престоница од Румуније, која је прешла Дунав из два разлога: принципа равнотеже на Балкану и окупирања провинције, коју јој је хтела свим ориенталним махинацијама Бугарска да оспори. Бугарска је, изгубив све позиције на бојном пољу и у дипломатским ескамотеријама, молила за мир. Закључен мир у Букурешту је двојако важан за све нас. Прво што је њим устаљена равнотежа сила на Балкану и друго што је то дело свршено без учешћа Европе, а нарочито што је Аустро-Угарска одстрањена и што су сви њени покушаји, да она одмерава величине територије за равнотежу, од свију одбијени. Заснован нов поредак чуваће се од оних који су га створали. Пораз Бугара, изазват њиховом мегаломанијом и експанзијом у области етнографске других народа на Балкану, утицаће јако на сличне авантуре у будућности и кад им се по ново отворе апетити наћи ће нас, Грке и

Румуне спремне да их вратимо у границе, које су им у Букурешту додељене.

За Бугарску је проблем народног уједињења свршен и то на штету Србије и Грчке, чији се елементи налазе у Тракији и Западној Бугарској, у проширеној Бугарској у последњем савезничком рату са Турцима. Сваки даљи њихов покушај да се повећају правдао би се тежњом завојевања, моралом азијских освајања. Проблеми националног уједињења Србије, Румуније и Грчке тек се остварују. Пuteви су Срба и Румуна на исту страну и алијанција је међу нама природна, јер јој је подлога борба противу заједничког непријатеља. Потреба Грчке да очува тековине од Бугара упућују је на Србију и савез Србије, Грчке и Румуније, у који могу ући и Албанци, народ без аспирације и каквих експанзија, чинећи блок за чување услова снажења и јачања Балкана.

Блок балкански, у који улазе Срби, Грци, Румуни и Албанци, по заједници интереса нема ничега да у њ прими Бугаре и Турке, али не налази да за ове последње има услова за искреност у савезу. Наши интереси се од Бугара морају обезбеђивати, јер су њихове претензије да освоје од Румуна, Грка и Срба познате и биле повод последњем рату; а како су апетити у Бугара јако велики те угрожавају интегритет заостале Турске, то би Турска из својих сопствених побуда могла ући

у блок балкански, да му равнотежу чува од Бугара. Ојачани блок балкански, који са Турском у Европи, без Бугарске, може избацити преко 2,000.000 бајонета, јак је, да очува равнотежу и од непријатеља са стране и од Бугара у свако време.

Европа од сада у будућности нема потребе да се меша у ствари Балкана. Балкански народи, словенски и несловенски, које је историјска прошлост и заједница економско-културних интереса груписала, упућени су на заједнички рад за своје снажење и чување своје индивидуалности. Ако престану векови покоља, освајања и разних инвазија из прошлости и мир буде владао једно столеће, онда ће Балкан у густини своје популације, која ће бити јачине данашње Немачке, имати све елементе да буде велики и снажан, да игра ону улогу у светској историји, коју треба да играју народи особина наших. Народи, који су толико храбрости и пожртвовања показали у борби за своју независност, за ослобођењем своје браће, у славним творевинама националне поезије, кад их оставе на миру, даће Европи велике људе од којих ће и човечанство користити имати.

После кооперације за успехе у рату, на нама је да учинимо све што је потребно да од држава балканских, које је турска империја, својим поседима у Европи, као клином

поцепала била, постане целина за економско-културно напредовање. Путевн, мора, пијане, били ма које државе балканске, треба да се свима ставе на расположење. За везу са иностранством треба да општимо као једна целина. Само овако радећи идемо оним путевима који ће од Балкана начинити једну јаку федерацију, чија ће улога завидна у будућности бити.

III.

У проширеној Србији, и поред тога што смо изгубили обале Јадранскога Мора, наша близина обалама два мора, положај је географски и економски у многеме на боље изменила. Путевн, железнице, везе нове са Грчком и Јадранским Морем; плодност нових покрајина, увећана популација, разноврсност продукције, услови за бољу трансформацију производње — говори све у прилог бољих услова за напредовање наше. Разлике у погледима на уређеност нових крајева, које долази због великих тешкоћа које се имају савладати, биће брзо отклоњене и приватна иницијатива, уз снажно помагање од стране државе, даће неоспорне резултате. Главни је задатак да се разлике нивоске у привреди, просвети, саобраћају, у опште у култури, постигну између старе и нове Србије. Напори нашег народа, који је ратом дао доказа о својој виталној великој енергији, даће у кратком времену оне резултате,

који се од нас очекују и у Европи, а које с правом траже и наша ослобођена браћа. Режим слободе, под којима се Србија развијала до сада, и могла да спреми да сврши дело ослобођења Старе Србије и Македоније, тај режим, који ће унети уверење у све слојеве, о правди и законитости, загарантовати приватну својину, личну и имовну безбедност осигурати, довољно је средство да се нови крајеви препороде у најкраћем времену.

Турска је владавина, за пет векова, од негдашњих насељених крајева направила пустиње. Услед насилног, апсолутистичког режима свет се из ослобођених крајева раселио и остале су само оазе, које су вегетирале. Заклоњена места удаљена од друмова, куда је турска војска вековима пролазила ради освајања и чувања освојених области, имала су насеља, која су далеко била од културе. Немање могућности да се све силе јаве и изставе у покрет, које савремени живот тражи, чинило је да је и продукција и консум нових крајева био примитиван. У слободном, правом демократском режиму, брзо ће се латентне силе ослободити и дати онај рад, који ће уз услове природних богатава, земљи обезбедити оне изворе, које једна културна држава тражи.

Прошлост је дала разне религије, унела је поред вереке и националну нетолеранцију, са тиранијом физичком ишло је морално по-

нижавање, које је страховите резултате давало по менталитет и отпорну моћ дотичних средина. До ослобођења ових крајева, нове су области биле најнесигурније у Европи. Није се смело путовати по Македонији и Албанији и страни су путници, спровођени војском и полицијом турском, сматрали своје походе тамо као ствар велике одвајности и људске куражи. Младотурски режим унео је по форми принцип правде и једнакости; у младотурака се јавила жеља за исламизацијом покраина хришћанских. Обавезно служење у војсци и обавезни турски језик по школама хришћанским није се дало правдати ничим. Служба обавезна хришћана у војсци, да се одржи режим турски, који се заснивао на старим, феудалним, насилним и освајачким правима, био је апсурд, као што је наметање језика турског хришћанима било тортура. Ослобођење балканских народа спречило је догађаје немиле и нереди који су неминувано морали наступити од драстичких и некултурних мера, које је турска за Балкан спремала. Грозничава спрема војна, којој се посветио младотурски режим, ставила би балканске државе, да се је конфликт са Турском одложио, пред тежим отпором и жртве би рата биле ужасније и веће.

Са Турском и Румунијом данас на Балкану има седам држава, рачунајући ту и нову државу албанску. Мора се признати да се на

мањем простору земље није могло више држава образовати но што је случај на Балкану. Ово је резултат историјског развијања и сметања у развићу разних народа балканских. Времена довољно у прошлости није било за јаче консолидовање и етничко асимиловање. Кад је држава српска у половини XIV-ог века била у највећој експанзији и на прагу да постане најјача држава, заустављен је процес напредовањем и завојевањем турским. Борбе вођене вековима потлачених народа балканских са Турском, успораване испреплетаним интересима Европе на Балкану, много су снаге нашег народа утрошиле и много је времена прошло док се је до данашње државе дошло. У тој вековној борби наш је народ потискиван са територије старе државе из средњег века, губио је насилно веру и језик и процес природни етнички његове експанзије губио је у својој интензивности и просторности. Но, поред свих тих губитака у борби вечитој и његови успеси су полако течени и дали нашем племену издржљивост и виталност, која носи у себи све што је потребно да накнадимо оно, што нам је у прошлости спречено да дамо. Хегемонија ће бити осигурана на Балкану оном народу и племену, који резултатима културним неоспорно докажу своју надмоћност над другим. Народ, који је дао појезицу епску, која се са најбољом поредити може; који је

дао велике научаре и уметнике; који је показао легендарне примере пожртвовања и јунаштва — нема се чега бојати у борби за хегемонијом. Тај ће народ бити у стању савладати све покушаје да му се хегемонија завојевањима, по типу азијских завојевања, наметне. Ратови балкански су нама у проширењу данашњем осигурали боље услове напредовања, а у тим условима видимо све нужне елементе да се спремимо за нове велике догађаје, који наш народ и племе очекују, у великој утакмици културној и у довршењу велике идеје, која је претке наше и нашу генерацију упућивали на посао.

IV.

Прво питање, и најважније и најтеже, које нас после рата очекује, то је уређивање нових крајева и унапређивање културно и економско целе наше земље. Овде је најважнији задатак да решавањем свих безбројних питања, дигнемо ниво нових крајева на висину нивоску на којој се налази стара Србија, и да изједначујући нивое уложимо све силе да се висина тог нивоа изједначи са напретком великих и просвећених народа у Европи. Имајући пред очима тај велики задатак увек ћемо се лако сагласити о начинима, а њих је много, којим ће се најбрже до успеха доћи. Не треба да нас непотребна дискусија о методима

и проблемима занесе и да изгубимо више времена но што је потребно за наше снажење. Почело се уносити забуне са разних страна. Велика територија, услед немања довољно снага спремних за многе задатке, почела је у иначе сређених мозгова уносити забуне и правити им од обичних питања несавладљиве проблеме а од тешких проблема обична питања.

Питање које највише забуне може унети то је буџетирање нових крајева. Страх од могућих дефицита буџетских као да ће највеће забуне да унесе. Ако се извесне установе, као привредне, просветне и саобраћајне сведу на најнужније буџете да само животаре, и чека се на њихово снажење, док се нове области ојачају, онда се могу обновити фазе из прошлог столећа, кроз које је наша земља пролазила. Имајући у виду да су горње установе: привредне и просветне, неопходне, не због прихода, које одмах могу дати, већ због прихода посредних које економски јака и просвећено моћна средина народна даје једној држави и друштву, онда не може бити пометње у трошењу на ове гране. Ко штеди на привреди и просвети убија своју рођену државу, јер јој не ствара средства ни за физички ни за културни отпор у борби са другим народима.

За овако просте аксиоме, какве су горње

не треба студија. Студије нису дубоке потребне за безброј питања, која се имају решавати у новим територијама. Искуство наше, искуство које је унето у најобичнији систем за управљање државама и којим располаже Србија у довољној мери, треба да нас упути одмах на стваран и интензиван посао. Размислио сам се са министром финансија* код буџета за нове крајеве за последња четири месеца 1913 год. Ттражио сам да створим најнужније и најпотребније, чисто административне установе привредне, са којих би после у 1914 години, даље радећи и увећавао инвестиције и разграђивао мрежу привредних установа. Овде је свака студија била непотребна и рад комисијски за елементарне ствари апсурд је један. Где у једној земљи треба унети плугове, семе, приплодна грла, наставу професионалну, створити кредит хипотекарни и друго; где нема путева, железница, уређених вароши; где су хигијенски услови живота примитивни; где нема правде судске и гаранције за најелементарнију безбедност личну и имовну, — ту све треба одмах и паралелно развијати. Не треба се губити из страха због дефицита буџетских од неколико милиона, па стављати једне установе над другим, и бежећи од малих дефи-

* Био сам у кабинету г. Пашића министар привреде од краја августа 1912 до 17-ог августа 1913, за време рата са Турцима и Бугарима.

цита западати у велике и хроничне дефиците, који се лако не могу никаквим зајмом у кратком времену санирати. Земља, која мора имати више од пола милиона војника; која треба тежити европској сигурности за шта се тражи јака полиција; која мора имати све просветне установе и судство модерних држава, — мора очекивати у кратком времену, према величини територије садање, буџет два и три пута већи од буџета старе Србије. За такве буџете економска моћ нашег народа данас је недовољна. Да се оспособимо за велике издатке државне, за велике издатке народне, треба привреду, коју ће држава прихватити, ојачати. Не може се дозволити да се привреда сама од себе развија, јер то није имало значења ни за времена средњег века. Огромни буџети европски, које савремене потребе држава и друштава траже, почивају на јакој и снажној привреди народној. У оваквом једном кардиналном питању разишао сам се са колегама у кабинету и иступио не хотећи да сносим последице од једне скроз погрешне привредне политике. Надам се, да ће и моји другови променити своје мишљење и ићи путем најприроднијим, којим се ваља ићи.

Оно, у чему сам се са извесном господом разишао, није се тичало ни програма привредног, ни нарочитих студија извесних тежних питања, већ је дошло поглавито из разлога, што

су они мислили да на привреду бар пет година не треба дати ништа да се не би дефицит у буџету јавно. Код оваквих гледишта био је сав посао око употребе једног система или другог за подизање привреде излишан. Привреда се не диже беседама и молитвама већ јаким материјалним средствима, ко мисли да се она може и каквим год другојачијим начином да усаврши, нека сам покуша употребу тих метода, али сумњам да би за такве системе нашао и једног присталицу код разборних људи.

Употреба некаквих комисија за штудију прилика привредних у новим крајевима један је апсурд. Кад се тиче организације чисто административне у привреди, онда пре сваке студије мора се поћи од извесних установа и извесног кадра особа привредних, са ким се у везу могу довести и комисије доцније које ће се боље и лакше у својим пословима ориентисати. Поверавати комисији послове штудија, за питања која никакве штудије не требају, или их послати да извесна питања проучавају, зашто су комисије и неспремне и гломазни апарат, само је губљење времена. Комисије се обично, у размерама како су у нас за привреду предвиђене, предлажу често да се ствар одуговлачи, или за то, што многи улазе са неким страхом у нове крајеве. Мисли се да је то крај, у коме нема баш ничега, да по свему личи

на најпримитивнију земљу. Заборавља се, и ако је било све под Турском, да у тим крајевима живе народи, који су много шта задржали из времена, кад су ти крајеви били најкултурнији у Европи, и да има многих установа, које треба одржати, многе прихватити да савршније буду, поред нових, које из основа створити ваља.

Кад се основне ствари, које савремена привреда тражи, тамо заведу, по принципу привредног уређења старе наше отаџбине, онда се може једровремено радити на усавршавању привредном целе земље. Питања су привредна и многобројна и тешка. Знати шта је главно питање, шта пак споредно, шта ваља студирати а шта створити од установа на основу већ проучених и практични корисних установа, и не губити време у проучавању већ познатих ствари, треба да је задатак главни наш у сређивању привредних прилика у новим крајевима. Грехота је губити време у лутању и од страха да се не учини једна грешка улазити у сплетове и системе грешака. Полазна тачка треба да је изједначавање привредних стања у новим и старим областима, па за тим радити на даљем усавршавању привредних прилика. Овде ћу изнети само нацрт буџета за основне установе привредне за четири месеца у години 1913-ој, на коме сам се са колегама у кабинету разишао. Из буџета

се може у главном да види програм почетка мог рада, али како ни са њим нисам могао проћи, није било ни мислити да сам са пројектом буџета за 1914-ту, који је већ, могао успети. Налазећи, да је за успешни рад у појединим гранама потребно било више узајамног поверења међу колегама једног кабинета, изашао сам кад тога није било, решен да са своје стране и даље чиним све што је потребно да се потпомогну сви покушаји и рационалне мере, које иду на снажно привредно јачање наше земље, па то долазило ма од кога. Уверен, да ће се наћи добри путеви, и ако где и буде лутања, пошто у новим границама имамо све услове за снажно развијање, немамо се чега бојати за нашу будућност.

ПРВИ ДЕО

Услови економске независности Србије и Јадранско Море.

ПРИВРЕДНА БУДУЋНОСТ СРБИЈЕ

Један поглед на привредну будућност Србије¹

I

Данашње привредно стање Србије резултат је, у првом реду, постигнутих успеха у борби економској са Аустро-Угарском, у борби која је трајала од 1906 до краја 1910 године. Будућност се привредног развића нашег одржава на основу вере и убеђења: да Србија може бити и без пијаца Беча и Пеште, и да јој се приступ ка тржиштима Западне Европе може осигурати и другим путевима, који не иду преко територије суседне монархије. Шта измена у осећајима једнога народа може допринети, да се економска снага и економија развија у будућности, кад се убију фантоми, који су као нека мора и чамотиња притискивали нашу земљу кроз читаво једно столеће, најбоље показује полет по свима гранама при-

¹ Горњи чланак изашао је у „Narodni Listy“ у преводу г. Ч. Слепанека, и прештампан у „Словенском Југу“ 12. фебруара 1912 год.

вредним у нашој земљи, који је данас узео такве размере, каквих у прошлости никада није било.

Додир непосредни Србије са трговцима Италије, Египта, Француске, Белгије и Енглеске, који су посећивали нашу земљу ради куповања стоке, сточних и пољопривредних артикала са којима Србија тргује, створило је нове перспективе и дао нова средства привредном јачању Србије. Услед директног, не посредничког познавања наше робе, постигнуте су боље цене за наше извозне артикле а и кредит је земљи ојачан, и побољшан, што се може јасно да види по природи последњих зајмова наших за наоружање и железнице, чији је износ 245 милиона, а курс је бољи но што је икада Србија у стању била постићи. Услед непосредног додире наше и стране трговине, односи су се кредита развили између Србије и иностранства неособично јако и основано је више новчаних завода страних приватном иницијативом, не тражећи за то никаквих концесија ни државних гаранција. Док је у прошлости Србија долазила до страног новца само путем државних зајмова, дотле се сада стран, нарочито француски новац, директно позајмљује српској трговини, без бојазни, која је раније сугерирана намерно од наших непријатаља капиталу европском. Поред великих сума новаца, које се директно

пружају нама за савлађивање промета, под најповољнијим условима, који се добијају кад се свако посредништво уклони, новац је француски у износу преко 60 милиона за непуне три године преко наше Управе Фондова пласиран у хипотекарне зајмове. Промена погледа и расположења незаинтересоване Европе за политичке експанзије на Балкан, пружила је Србији необично јаке мере за привредно јачање, дала средства за стварање потребних установа за трговину и промет, јевтине капитале и отворила нове перспективе за преображај целокупног привредног живота нашег.

Рационално инвестирање зајмова последњих у железнице, пристаништа и тргове пружиле нашој земљи нове унутарње везе, за спајање земаљских тргова и могућности за излаз робе наше новим правцима из наше земље. Довршена мрежа железничка, која је два пута већа но што је старија била, која је само у два правца ишла, везала нас је са свима суседним земљама, са којима морамо бити у тешким економским релацијама, што у првом реду изискује суседство а у другом реду природе артикала трговинских, са којима се можемо размењивати.

Индустрија, која је пре нових трговинских ставова, који су врло ниски били, животарила, у цеуговорноме стању, у режиму аутономне наше тарифе, добила је прве побуде за своје

јачање. Довољне данашње заштите, пружене олакшице, јевтин страни капитал, прилично велика област интерна за потрошњу многих артикала, какви су: кожа, шећер, стакло и др., дали су услове да се у нас многе нове индустрије подигну, које се успешно већ неколико година развијају. Боље цене за наш извоз, смањивање увоза извесних продуката а нарочито артикала, које даје нова индустрија, која наше земаљске сировине прерађује, одазива се и на квалитет и на количину наше продукције. Отпаци индустрије, којих раније није било у нас, даће агрикултури оно, што је потребно, да се њен ниво дигне и да она изађе из оне прве фазе примитивне, у којој је била кроз цео XIX век. Само у вези индустрије и привреде може се лако прећи са екстензивне земљорадње на интензивну, само се тим начином уложеним напорима нашег привредног становништва може доћи до оних прихода, које једна савремена држава и друштво културно тражи. Индустријализирањем земље ће се дићи ниво и економски и културни нашег варошког становништва, које је кроз толике године животарило, сензалишући у трговини и живећи од занатства, које је увозом артикала фабричких са стране, последње дане своје таворило у нас.

Материјално ојачапо сеоско и варошко становништво имаће могућности да необичном

брзином, преко данашњих многих корпорација, савлада у будућности све тешкоће за наш културни препорођај. Земљорадничке Задруге, коморе разне, професионалне школе, конгреси и повремена предавања, не само што ће све привредне чиниоце зближити и упутити на заједничку сарадњу за привредно јачање, већ ће им поред воље дати и могућност за обраду и успешно решавање привредних питања. Подела иницијативе између државе и привредних установа никада није на бољем путу но што је данас.

Висина данашњег буџета (130 милиона) државног, буџета народног, који бруто износи преко 800 милиона, вредност земље за обраду, која достиже 6000 динара по хектару, а ретко се спушта испод 500 динара, јачина извоза земаљског, који пралази 100 милиона, — подаци су да се Србија економски снажи. Могућност подношења терета државних и скупоће, која је резултат стицаја и у Европи економских чинилаца, који на цене утичу, правда се ојачаном привредном моћи нашег народа, као и прогресивним његовим напредовањем. Увећање рубрика извозних артикала у нас говори да се квалитативна продукција у нас диференцира, што је поред других услова, важан елеменат наше привредне независности. Избацивање многих производа из наше међународне трговине, који су само баласт били,

те нас слабили и тешкоће стварали у прошлости, утицаће на брзину нашег снажења и на јачање активитета у нашем међународном промету. Ово последње, поред распореда нашег извоза на већи број тржишта и на више држава, које су консумативне области наших продуката, јако ће утицати у будућности да се до бољих погодаба за трговинске уговоре дође.

II

Одавно је рађено на зближењу између нас и Бугара и данас је изабрат терен најзгоднији да се то зближење и у дело приведе. Велики покрет словенски, који је у толико махова до сада манифестирао потребу велике солидарности између свих Словена, на последњем своме конгресу у Софији изнео је био неколико конкретних питања, која би се имала да реше у интересу бољег живљења између нас и Бугарске. Потреба царинског јединства између Србије и Бугарске није од скора. Покушај, да се званично у дело приведе мисао о уједињењу наше и бугарске територије у једну царинску област, пошто су истоветне привредне области, и ако су политички одвојене, нашла је стварно решење у оснивању комитета „Српско-Бугарског“. Програм је новог друштва обрада свих питања привредних да се дође до новог стања за узајамни промет

између нас и Бугара и до заједничког рада на пољу трговине према ма коме трећем уговорачу. Оправдане наде да ће се овај рад проширити и на остале балканске земље и државе, пошто су свих интереси исти, даће ново стање и за привредно јачање балканских држава и за достојанственије третирање не само економских већ и политичких питања између Балкана и ма које државе европске.

Велики покрети у словенским срединама, обрти које је економска политика узела последњих деценија у Европи, наговештаји нових и постојећих струја политичких, које погодно могу дејствовати на јачање не само наше земље, већ и осталих земаља балканских, одржавају нас у вери и убеђењу, да ћемо и брже и успешније у будућности напредовати, но што је у прошлости било. Све ово говори, да данас у слободним балканским словенским земљама препорођај економски и културни, који се радосно прати не само у словенском свету, већ и оним државама Европе, које налазе гаранције за мир општи, у јаким и сређеним државама на Балкану — иде новим путевима, оним метама и циљевима, који ће Балкану прибавити ону вредност и важност, коју је имао пре толико векова међу европским великим државама. Код нас је било застоја услед тешких политичких времена у прошлости, било је прекидања у

развијању, али она латентна снага, која је под разним притисцима тињала, није изумрла и у повољним приликама, уверени смо, да ће виталитет наш достићи оне размере и форме, које треба да да народ, који се челичио кроз толике векове у борби са разним струјама и незгодама.

ИЗЛАЗАК СРБИЈЕ НА ЈАДРАНСКО МОРЕ

Фазе кроз које је пролазило наше питање о пристаништу на Јадранском Мору.

I

На десет дана по преласку границе српско-турске нашом војском, после славне победе на Куманову и заузећу Скопља, и после заузећа готово две трећине Санџака, дошао је усмени протест Аустро-Угарске, преко њеног министра у Београду, да се Србији забрањује излаз на Јадранско Море, и да Србија не сме улазити у области албанске, које се имају резервисати за аутономну Албанију. На принципу националности захтевала је Аустро-Угарска постанак једне нове државе, коју нису тражили ни савезници балкански ни Албанци, и спречавала је излаз Србије на море, наводећи повреду својих легитимних интереса. Србија је одговорила, да је излазак њене војске за сада на море ствар војних операција. Србија види у захтеву Аустро-Угарске за аутономију Албаније, сузбијање нашег излажења на море, јер тражити аутономију за народ који се борио са Турцима противу нас, и образло-

живати све принципом националности, по коме су савезничке државе постале у прошлом столећу, кад се најмање тај принцип поштовао од суседне монархије, нема оправдања; неприродно је што тај захтев и не долази од Албанаца, нити је Албанија област јасна, омеђена, традицијама јака, нити сличним тежњама ка истој будућности образложена. Баш да се стане на гледиште Аустро-Угарске о аутономној Албанији, границе њене не би смеле ни у ком случају захватити оне територије, које су Срби освојили, кад се зна да су биле наше у средњем веку, и да је наш живаљ у њима последњих сто година проређен насиљима арнаутским. Излаз на море тражи Србија да јој се обезбеди, јер јој то поред жртава великих, које је у рату поднела да изиђе на приморје и њени витални интереси налажу.

Србија је образложила, и јасно изнела своје гледиште за пристаниште на српској територији у приморју јадранском пред целим светом. То је изнето у разговорима са дописницима свих чувених светских листова, кроз брошуре и чланке и може се рећи, да је у борби аргумената и разлога Србија победила. На основу полемике у новинама, Европа је сва у питању аутономије албанске стала на принципи аустро-угарски, али је у питању изласка Србије на Јадранско Море била већим делом на нашој страни. Поред штампе тројног

споразума, сва готово штампа Италије, већина листова немачких, а многи и аустро-угарски налазили су да нема конфликта између наших и аустријских интереса, ако се Србији загарантује излазак на Јадранско Море. За све време ове кампање је званична Аустрија, видећи да се може победити у питању српског мора, наредила мобилизацију; а од говора Б. Холвега, где је он интонирао потпомагање свог савезника Аустро-Угарске у захтевима њеним да се води рачун о њеним легитимним интересима, почело се мењати расположење о том питању и у званичним круговима нама пријатељског тројног споразума. Могућност европског конфликта, а нарочито недовршен рат савеза балканског са Турском, после усвојеног предлога турског за примирје и изгледа тепких да се дође са њом до мира у Лондону, утицали су, те се са свију страна наваљивало да Србија не буде одсудна у својим захтевима. Србија је морала, и ако није променила своје мишљење у погледу Јадранског Мора, оставити његово решење великим силама, поглавито из разлога, што су јој услуге савезничке биле немогуће у још не свршеном рату, и што је хтела задржати симпатије целог тројног савеза за своју будућност. Чувајући и савез балкански и савез пријатељских великих сила, Србија је хтела још једну велику учинити жртву, какву је и анексијом принела,

за одржање европског мира. Губитке материјалне, тешкоће географског положаја, које су требала бити нашим излазом на море откљоњене, она је накнадила за сада тим, што је јасно, убедљиво и достојанствено изнела целоце свету, шта она губи са њемањем свога мора, и какве је жртве принела у корист мира и европске цивилизације.

II.

Од дана протеста аустро-угарског, наше је питање о изласку на Јадранско Море јасно постављено у широкој јавности целе Европе. Видело се је, као што смо и изнели, да се у полуваничним преговорима са истакнутим политичарима суседне монархије, није могла добити база, да се пристаниште осигура на нашој територији. Од стране великих сила, које су нам симпатисале, саветовало се, да се ово питање повери великим силама и да се на тај начин избегне двоје: и могући сукоб са Аустро-Угарском и директно преговарање са суседном монархијом, које ни до каквих резултата не би могло довести.

Конференција великих сила, која је наредо радила у Лондону са конференцијом балканских делегата за мир, успела је, на предлог Италије, да склони Аустро-Угарску да дође на конференцију и да пристане да се у овој решава и спор српско-аустријски о изласку

на море. Знајући пак Аустрија да ће предлог о нашем економском пристаништу на туђој територији бити примљен, она је пристала. Предлог о решењу овога питања изнела је Француска и он је гласно: да се Србији уступи пристаниште, где Србија нађе да јој је згодно од Драча до Љеша; пристаниште ће бити на неутралној територији и слободно, како за увоз тако и извоз српски, рачунајући ту и ратни материјал потребан Србији. Србија се ослободила свих такса и царина. Железница, која ће везивати то пристаниште са српском пругом биће неутрална а надзор над њом ће бити поверен међународној жандармерији. Ближе су одредбе остале о употреби ове неутралне територије и пристаништа да се доцније одреде, као што је конференција амбасадора оставила да о границама Албаније сврши ствар после божићних празника 1912-те год.

На овај је начин скинуто с дневног реда питање српског конфликта са Аустријом. Остаје да се са Турцима сврши мир и да се доцније извесне несвршене ствари око разграничења сврше међу савезницима.

И ако је српска војска изашла на море, нису задовољена наша оправдана очекивања и наши су животни интереси у овој прилици претрпели оштету, али се надамо, да ће нам обезбеде дате за трговину у будућности осигурати пут, који Србију има да веже са Ја-

дранским Морем. На нама је да у првом реду саградимо јадранску железницу, што скорије, преко наше територије, пошто нема никаквих сада тешкоћа за њу, и да је вежемо са нај-згоднијим пристаништем за трговину.

Догађаји се тако брзо и непредвиђено развијали, да ни крај 1913-те године није окончао дефинитивно: ни границе Албаније, ниги јасно формулисао права наша у тако званом економском пристаништу српском на Јадранском Мору. Услед упада Албанских, у месецу септембру 1913-те на нашу територију, Србија је, не својом кривицом, доведена пред ултиматум аустро-угарски. Желећи дати доказа о чистим побудама самоодбране свог достојанства и интереса животних, понова смо дали доказа Европи, да Србија не долази у категорију држава, које намерно изазивају заплете и повода дају за ма какве конфлагацаје. Нова држава албанска, која се вештачки ствара, многа ће питања, која су из балканског рата произишла и требала већ бити ликвидирана, одложити на неодређено време, а услед оваквог одлагања, наши интереси, како економски, тако и политички највише трпе.

Излазак Србије на Јадранско Море¹

I

Потреба да Србија има своје луке, и то баш на јадранском приморју, није од данас, већ од дана постанка њеног као независне државе. Области српске, које су пре ослобођења и постанка полунезависне Србије, били саставни део турске империје, нарочито су својим продуктима излазили на светске пијаци преко пристаништа Јадранског Приморја. Данашња Србија, у почетку XIX-ог века у данима свог стварања, још ненасељена и привредно слаба, била је у тесним везама са свим српским областима, које су излазиле на Јадранско Море. Пuteви из Србије у Босну, из Старе Србије и Македоније у Србију, као из Албаније преко Старе Србије за ондашњу кнежевину, били су саобраћајна средства за јак промет и за извоз српских сировина и увоз фабриката поглавито преко пристаништа на

¹ Овај је чланак штампан у „Економисту“ 15 новембра 1912, преведен је на француски а изашао је и у листу *Esplorazione Commerciale* — Milano.

Јадранском Мору. Та су пристаништа била: Авлона, Драч, Љеш, Дубровник, Сплет и друга. Пропашћу Млетака и Дубровника, трговина из Европе, нарочито после успостављених веза железничких у централној Европи, почела је упућивати, како извоз тако и увоз за Балкан па и за Србију, путевима ка Солуну и Цариграду, и значај се смањивао западне обале Балканског Полуострва и њихових веза са Србијом. Од Берлинског Конгреса, стварањем нових држава на Балкану, нарочито се ишло на то да се трговини средње Европе да значај већих веза са Балканом и Азијом преко Цариграда и Солуна. Али су догађаји на пољу светског саобраћаја, у племенитој утакмици путева и тарифа, почели давати Средоземном Мору све већи значај и оно место, које је оно у старо доба, а нарочито у средњем веку имало. Ово, што вреди за Средоземно Море, нарочито је од вредности било за Црно Море, а за тим и за Јадранско Море. Веза ових мора са Европом и Америком, нарочито од прокопаног Суеца, изазвала је јаку утакмицу између сувоземних путева средње Европе и поморских путева, чиме се појачао промет између Истока и Западне Европе, и почели се стварати јачи услови за напредовање балканских држава.

У свима овим менама, кроз које је пролазила саобраћајна политика, најгоре је на

Балкану пролазила Србија, као земља, која се преко свог мора, није директно могла везати ни са којом земљом у Европи. Зависност њена економска због ових незгода очевидна је и све тешкоће, које је због овога имала у својој трговинској политици, све до данас, познате су не само Србији, већ и нашим суседима и осталом свету, који је са нама у трговини имао посла.

II

Из политичких и трговинско тарифских разлога, Србија је од 1880 до 1906 године била сасвим искључена у трговању од свих балканских држава, и цела је њена трговина извозна и увозна била везана са Аустро-Угарском, која је имала до преко 90% увоза српског и извоза нашег у својим рукама. Овакав се начин рада одазивао и на природу артикала српских у трговини, и услед тога опажа се колосална стагнација. Наша је пољска привреда остала по све примитивна. Ова се примитивност нарочито фаворизирала немањем никакве индустрије, које није ни могло бити због ниских тарифа за увоз индустријских артикала из Аустро-Угарске. Тек од момента, кад је заштита аграрних интереса из Немачке наша одзива и у Аустро-Угарској, настала је нова ера у нас, јер су наши кроз аграрни производи: цереалије, стока и воће били изба-

чени сасвим или делимично, са пијаца суседне монархије. У борби економској, вођеној између нас и Аустро-Угарске, од 1906—1908 године, принуђени на нова тржишта и путеве, видели смо, да је важност српског мора један од најбитнијих услова за наш опстанак и економску независност, а са чим је у вези и услов за државно наше напредовање. Нови трговински уговори, на бази заштите наше индустрије, као контра концесији признатој од Европе, због препрека које су се чиниле нашим продуктима, створили су и повољне услове за квалитативно напредовање наше пољске привреде. Намах је у нас почела индустрија прераде меса преко кланица, продукција воћа, брашна, прерада воћа и друго, чега раније није било у нашој извозној трговини, или је било у сасвим малим количинама. Услед ових прилика дигао се и квалитет нашег извоза, број се артикала повећао, а у вези са овим и количина извоза почела је јачати. Разноврсност артикала, извоз за разне пијаце, утицао је на нове везе Србије са старим тржиштима и новим, и то већим делом новим путевима, јер су нам транзитне радње преко Аустро-Угарске јако отежане биле за извоз меса и сточних продуката, који трећину нашег извоза земаљског чине. Нова мера, коју наш последњи уговор са Аустро-Угарском има, а која лежи у контингентирању стоке клане,

упутила нас је да онај велики број стоке клане или живе, који је избачен из промета са тржишта суседне монархије, прицремимо за друге земље: Италију, Шпанију, Француску, Белгију, Немачку, Енглеску, Мисир и друге земље, у којима нема никаквих забрана ни тарифа, или су тако незнатне увозне тарифе и лаки услови за увоз, да је рад Србије са тим земљама и рентабилан и могућ. Кад се све ово има у виду, онда се јасно, пошто је долазак до горњих земаља једино могућ и најрентабилнији морем, да је море битни услов нашег опстака. Све ово вреди и за српска жита, које извозимо у јачини 40—50 милиона, дина. Јер и она су избачена из Аустро-Угарске прохибитивним царинама. За њих је потребно у првом реду море, јер се минималне количине извозе за Немачку Дунавом у правцу Регенсбурга.

Кад све ово стоји за Србију у погледу вредности мора у границама Србије, пре почетка балканског рата, онда је тим јаче од вредности за нашу независност економску, имати море за проширену област Србије. Проширена Србија, кад на море не би изашла, морала би са продуктима из нових области Србије, који се до мора пружају, изаћи преко сасвим неприродних извозничких центра у промет, и артикле и продукте из непосредне близине Јадранског Мора упућивати преко Солуна

и Београда за Европу. Ова је незгода и сувинше очевидна. Да ће пак, Србија, кад би јој се спречно излаз на море, бити у много незгоднијим приликама но што је случај данас, јасно је с тога, што ће од сада имати да води рачуна о већем извозу по квантитету, и кад су тешкоће биле за мање количине, онда су тек готово несавладљиве за дупли извоз.

Да овде сведемо разлоге за море. Користи новог извоза, природа наших артикала, тржишта Западне Европе, већ побројана, која су најближа ако се иде преко Јадранског Мора, говоре за излаз наш на море, и ко не жели видети једну земљу у приликама тешким, да себи створи најосновније услове за живот, тај неће имати куражи да се нашем изласку на море одупире. Кад је Србија због мора почела рат, јасно је за све нас било да су са њим у вези наши најбитнији интереси, а што ове разлоге износим не чиним да нас у Србији убедим, већ да их доставим до знања целоме свету, коме су можда нејасне наше жеље и напори које смо чинили мора ради.

III

Говорило се да је за Србију боље Егејско него Јадранско Море. О овоме не може бити говора код људи, који знају како се Србија пружа и коме је мору ближа. Србија ће се служити свима морима балканским: Црним

Морем, Јеџејским и Јадранским, према артиклима са којим ради и земљама са којима тргује. За рад извесним путевима главни су услови: тарифе. Тарифе се мењају са дужином путева, и удешава се данас да тарифе буду ниже ако су путеви дужи, како би се употребиле и руте, које на први поглед изгледају неприродне и непрактичне. Све ово вреди, кад су у питању артикли, који не трпе квара и уштрба од дужине трајања транспорта, какав је случај готово са свим индустријским артиклима. Кад је реч о извозу људских намирница, које траже најкраће време да дођу до пијаце потрошачке, онда тарифа игра по све споредну вредност и краткоћа је пута најважнија и најпресуднија. Последњи је случај за извоз стоке, сточних продуката и воћа, чим Србија највише тргује, што тражи кратак пут. Како су пијаце за ове артикле: Италија, Француска, Шпанија, Енглеска, Белгија и друге земље Западне Европе, то је јасно као дан, да је извоз горњих продуката, не само рентабилан, него и једино могућ преко Јадранског Мора, и да је за извоз тих артикала Јеџејско Море са свим неподесно. За извоз живе стоке на пијаце Средоземног Мора, изузев Мисира, једини је пут преко Јадранског Мора. Велико калирање (губљење у тежини код живе стоке), кад се стока извози преко Солуна за Напољ, Ђенову, Палермо и Милано, може се спречити

само кратким рутама, а оне иду само преко Јадранског Мора. Извозили смо и знамо да пут од Србије до Ђенове некада траје и 27 дана, док се у Ђенову преко Јадранског Мора, ако се италијанска железница искористи, може стићи за 5—8 дана. Пут из Србије у Напољ, преко Јадранског Мора, краћи је три пута од истог пута преко Солуна. Све ово вреди за тачке извозне из данашње Србије, ако се пак у рачун узму области нове Србије, које се налањају на Јадранско Море, или су у непосредној близини његовој, онда је горња разлика о раду преко Солуна или Јадранског Мора, још много већа.

Ако се све везе железничке створе у новој и старој Србији, које ће Србију везати са суседним областима и морима, нарочито са Јадранским Морем, онда ће тек бити готово немогуће живети без нашег пристаништа на Јадранском Мору. Железничке везе појачавају промет, дижу циљу економски, јачају продуктивну и консумтивну моћ нових области српских, — и без дебушеа (излаза) на Јадранско Море, овај се промет рационално не може савладати. Ако се стари сувоземни путеви поправе, нови створе и безброј вароши трговачких у западном делу Полуострва Балканског дигне из данашње учмалости, те се стара трговина васпостави излазом нашим на море, Јадранско Море добиће значај, а са њим већу

рведност и сва пристаништа на италијанској и аустријској обали. Како је тенденција у светској утакмици и промету да се све створи што доноси културу, што олакшава да се до бољих и јефтинијих средстава за живот дође, да везе међу народима буду интимније, мислим да неће бити ни једног културног човека, који ће сузбијати оправдане жеље српске, које су хуманитарне, културне и по нас животне.

Црно Море ће и на даље остати за наше цереалије најважније. Русија, Румунија и Бугарска као извозници жита прикупили су бродове целог света, који жито као баласт из горњих крајева вуку за запад европски, одакле се лађе са фабрикатама враћају на исток европски, за Малу Азију. Овакав стицај услова з јевтине цене утицао је повољно на извоз ржег жита Дунавом преко Црнога Мора за пристаништа западне Европе и земље Средоземног Мора. Ово ће и на даље остати. Извоз наше стоке за Египат остаће и на даље преко Солуна, као што ће Солун остати једна од важних тачака за увоз фабриката из Европе за Балкан. Дунавом и преко Црног Мора могу се и други производи извозити, који као жито не трпе ништа од другачијих путева, ако има других услова, нарочито подесних транспортних средстава, као што је случај данас за цереалије. Један део наших продуката: цереалије и мала количина живе стоке ићи ће другим

морима на тржишта, док сав остали извоз из Србије као и увоз за Србију, најприродније ће прелазити преко наших пристаништа на Јадранском Мору.

IV

Човек мора све разлоге побити, кад се тиче нашег излаза на Јадранско Море, па и овај најслабији: да се Србија задовољи огарантованом неутралном зоном, која би нас извела на Јадране. Да је Србија далеко од Јадранског Мора, као Румунија; да Србија не жели да дође у своја пристаништа одакле је најездом Турака избачена; да Србија не жели задржати оно што је крвљу најбоље деце своје задобила; да Србија има пред собом само амбиције а не питање независности економске и политичке са изласком на Јадранско Море, — зар би и могло бити говора о некаквим неутралним зонама. О неутралним зонама за трговину може бити говора још само у колонијама и то slabим, и довољно неразвијеним. Неутралних зона данас нигде нема у Европи, пошто и слободна пристаништа готово су нестала. Сваки је пут, ишао преко ма чије територије, слободан; свако је пристаниште слободно за трговину и зна се на који се начин до тих слобода долази. Принципи реципроцитета вреде за уговоре којима се трговина и пристаништа стављају у службу промету светском, кад је

реч о трговини међу европским државама. Како је Србија, као и све остале балканске земље, земља европска, културна и независна, то ће и она регулисати своје односе са суседима и са Европом на принципу реципроцитета. Нико у Србији и не помишља, јер би то било на штету наших сопствених интереса, да отежава саобраћај Србије ни са ким, а најмање са Аустро-Угарском; да прави сметње транзиту европском, који би преко Србије ишао ка Солуну или Јадранском Мору кад све то није у нашем сопственом интересу, — онда је тражење неутралних зона преко Србије са свим апсурдна ствар, за коју није вредно речи трошити. Недајући никоме неутралне зоне преко Србије, Србија не жели неутралне зоне ни преко чије територије, већ тражи своју територију за излаз на море и грађење својих транспортних средстава, који ће и Србију за море везати, и везати Србију са свима суседним земљама.

V

Тенденција је целе Европе да на пољу светског промета, у недалекој будућности, стави сва средства трговини на расположење, да у утакмници светској добије највеће могуће користи од привреде светске. Једнога дана неће бити ни царинских области у Европи, нити свих могућих баријера промету и саобраћају, али да то време што скорије може бити, мо-

рају се нивои привредни свих области у Европи више мање изједначити. Од свих крајева Европе, Балкан је на најнижем нивоу привредном, и у државама се његовим још много мора радити да се стигне степен напредних културних народа западне Европе. Ове провинције балканских земаља, које је Србија сад заузела, а нарочито области поред Јадранског Мора, које су до пре сто година биле најцветније, са свим су запуштене. За читаво последње столеће, у тим областима културе није ни било. Све што још културно постоји, остаци су средње вековне српске културе, која се гасила најездом османском; и кад Србија ослобођивањем ових крајева доноси уз слободу све што је потребно да се ниво економски и културни ових маса дигне, онда се ови напори Србије морају поштовати и ценити. Ко противу нашега рада устаје, устаје противу културе. Ако се погледа на напредак Србије, ако се њен ниво културни сравни са нивоом нових области турских, које су биле под доминацијом турском, видеће се да су разлике огромне, и да ће нам интензивног рада требати много и неколико деценија, да ове нивоске разлике уједначимо. Уједначавањем нивоа привредних и културних између данашње и проширене Србије, вршимо једну дужност велику и у корист свога

племена и у корист европске културе, једно
немо спремнији стићи за моменат, кад Бал-
кан без опасности може ући у заједницу европ-
ских држава, кад ће оне на пољу трговине,
саобраћаја и опште културе чинити једну
целину.

ИНТЕРВЈУИ

Интервјуи са страним дописницима

У овом одељку износим своје разговоре са страним дописницима о догађајима важним из 1912 и 1913 и то по хронолошком реду. Важна питања, као што су: излаз Србије на Јадранско Море, границе српско-албанске, услови будућег напредовања привредног наше земље и др., што се је у поменутом периоду великих и бурних догађаја јављало и дискутовало код нас и на страни, налазим да је најбоље изнети оним редом, којим су се та питања и низала. Своје интервјуе нисам ни мењао ни допуњавао, према променама које су се збиле и услед чега су извесна питања на други начин решена, но што смо ми желели или у стању били предвидети права њихова решења. Хтели смо, да се из разговора, које овде износимо виде фазе кроз које су пролазила гледишта на ствари и догађаје, који су нас највише интересовали. Мислим, да је погрешно, кад се заврши извесан циклус догађаја, да у синтези њиховој буду изостав-

љене етапе и путеви којим смо ишли, и ако ти путеви нису довели до оних резултата, које смо од њих очекивали. Човек ради и предвиђа догађаје по циљевима које има постићи и по подацима, којима располаже у својим информацијама; а резултати се пак постижу по стицају прилика и моћи нашој да прибавимо важност својим убеђењима и оправданости разлога и интереса. Много је непредвиђеног било у балканским догађајима и то непредвиђено дало је више успеха и резултата но што су могли дати методи и системи, којим смо се служили, имајући у виду више прошлост но стварност садашњости.

Ради оправданости горњих навода навешћу неколико примера. Аутономна Албанија могла је бити предвиђена по уговорима, о којима се раније говорило, између Италије и Аустро-Угарске; а могла се је очекивати услед толиких, и ако не организованих, а оно учестаних побуна албанских последње три године. Пре почетка балканског рата она није улазила ни у какве могућности ни у калкулације за заједничку савезничку акцију. Балкански се савез рађао пред очима Турске, Румуније и целе Европе и о њему се ништа није слутило. Његова појава је једне забринула а друге пријатно изненадила. Резултат војне акције савезничке био је неочекиван за Европу, као што су и његови крајњи резул-

тати. Савез, са којим се ушло у рат, замењен је при крају рата другим савезом, у који је на место Бугарске дошла Румунија. Конфликт између савезника при деоби територије освојене био је неизбежан: услед утицаја спољних и незгода унутарњих, које су резултат традиција етничких на Балкану. Резултат је био како се није очекивао од оних којима савез балкански није требао, на место слабијег дошао је јачи савез, који у себи све услове има да данашњи статус на Балкану брани и чува.

Данашње је стање солидније од срушеног стања. Оно у себи има, поред незгода услед ривалитета између Бугарске и осталих народа балканских, више услова да пређе у конфедерацију балканску, но што је то раније био случај. Сметње развићу привредном, финансијском, етничком, па и достојанству народа балканских, који су се развијали, узгред су отклањане од ових или оних сила европских, које су на Балкан гледале неједнако у разним временима и одазивале се по могућности нашим жељама и потребама. У будућности наћиће се у савезу балканском прави извори за силе, којима се сви отпори нашем развићу могу савладати, и заједничко дејство свих нас биће ефикасније, но што је сепаратистичко било у прошлости.

Намере савезника¹

Ја сам имао интересантан, ниже изложен, разговор, са Министром Народне Привреде г. Костом Стојановићем и чланом Главног Одбора Старијих Радикала:

На питање о посредовању, он ми је рекао:

„Нама не треба никакво посредовање, неопходно је потребно, да се Турска, ако жели мир, обрати нама директно. Турски су државници пре три недеље били веома горди, они нису хтели чак ни да одговоре на наше ноте и ако смо ми тражили само извршење онога, што је било предвиђено одредбама берлинског уговора. Ми смо данас у сасвим другим приликама, наш положај је много надмоћнији, status-quo је уништен на бојном пољу у исто време као и наши ранији захтеви.

У будуће ми ћемо радити увек у споразуму са нашим савезницима; у сваком случају ми ћемо продужити кретање; нико сада на Балкану неће допустити ни једној великој

¹ Разговор са г. Пигашем, београдским дописником „Темпс-а“ 26 октобра (8 новембра) 1912 год.

сили, да добије друге повластице: трговинске или економске, до оних, које се дају и које постоје између великих сила европских, и које се предвиђају међународним уговорима на основу једнакости“.

— „Шта мислите Ви, Господине Министре, о могућности једног споразума са Аустријом?“

— „Ево једна ствар, која је за све нас непојмљива. Одакле долазе захтеви Аустро-Угарске за наше будуће одношаје са њоме? Никакав разлог, никакав мотив у прошлости не дају Аустрији право, да нам тражи, да се њени економски интереси нарочито осигурају на особити начин. Принципи узајамности може увек у будућности, као и у садашњости и прошлости да уреди одношаје између Србије и Аустро-Угарске, као што је случај између Аустро-Угарске и Румуније.

Пред објавом рата одрицано нам је чак право изласка на море; угрожаван је чак наш опстанак. Ми смо сада осигурали са нашом сопственом снагом и једино помоћу наших савезника све оно, што је потребно за независан економски развитак наше земље. Ми не бранимо ни нашим суседима, нити пак икоме, да се њихова трговина користи путевима, који кроз нашу територију воде на море, под условом узајамности, у колико њихови путеви и границе буду отворени за извоз наших про-

извода. Грађење железничких мрежа, које ће везати нашу земљу са Адријом, даће могућности европској трговини, да од Средоземног Мора иде до Русије. Спајање српских железница, рачунајући ту и линију митровачку, са босанским користиће аустријској трговини, као и трговини Средње Европе у правцу Солуна и Јеџејског Мора. Ми не разумемо, шта друго може да тражи од нас Аустрија? У опште ми нећемо пристати да дискутујемо и нећемо дискутовати ако нам се тражи нешто друго, а не оно што две суседне земље узајамно могу дати једна другој, преговарајући на основици реципроцитета.

Поводом овога могу Вам рећи, да је предлог о незаинтересованости сила Поенкаре-а тачно тумачење погледа и жеља четири савезних краљевина; ова формула садржи све идеје, које сам Вам ја сад изнео, Аустрија ће у њој наћи мишљење свију хришћанских народа балканских“.

— „Можете ли ми Ви, Господине Министре, рећи о будућој подели заузетих територија?

— „Сувише је рано говорити о подели територија Европске Турске. Рећи ћу Вам толико: да је подела у главним потезима већ обележена.“

— „Можете ли ми што год рећи о будућој конфедерацији Балканској?“

— „Ми смо увек желели конфедерацију балканских народа за одбрану наших политичких и економских интереса; ми ћемо учинити све што је могуће, да савез, који већ постоји и који је запечаћен проливеном крвљу, не престане да дејствује на узајамну корист наших земаља. Само се продужењем овога савеза може потпуно осигурати мир на Балкану и полуострво неће више бити извор могућег европског пожара, као што је било тако дуго под турском владавином. Садашњи савез прошириће се; битни интереси балканских држава налажу им у првом реду образовање царинског савеза, што је етапа за праву конфедерацију.

О сукобу Србије са Аустро-Угарском због изласка нашег на Јадранско Море.¹

— Како цените, господине министре, данас ситуацију на Балкану?

— Ја верујем да се ми приближујемо крају рата. По паду Битоља, скоро се цео западни део Турске налази у нашим рукама. Ми смо извршили брзо, и смео рећи, бриљантно задатак који нам је био обележен. Битка код Битоља трајала је четири дана и четири ноћи; цени се да су Турци имали око 20.000 мртвих и рањених; ми смо запленили све њихове топове, велику количину пушака и муниције и знатан број заробљеника.

— А даље ка западу, према Јадранском Мору?

— Као што знате и у том правцу наши су успеси задовољавајући: наше трупе, удружене са црногорским, изашле су на море; при њиховом пролазу Арбанаси су их свуда дочекивали пријатељски; они нису хтели ни да

¹ Разговор са г. Пигашем, београдским дописником „Temps-a“, новембра 1912.

приме новац за храну нашој војсци. Ми плаћамо све у готовом; реквизиција у нас не постоји као систем а ретко је у опште примењивана. При пролазу кроз Албанију Срби нису долазили у сукоб с Арнаутима, који нису били нарочито наоружани против нас, као што је то био случај у почетку рата с Арнаутима који станују поред српске границе.

— А конфликт аустријско-српски? Да ли би ми о овом могли дати каквих нових обавештења?

— Ми мислимо да Аустрија ни у једној од наших радњи није нашла макакав узрок за незадовољство. Ми смо увек мишљења да је потребно, пошто смо њени најближи суседи и пошто ћемо и даље живети у њеном суседству, да се створе и одржавају везе које су корисне за обе стране.

„У говорима држаним у Делегацијама од стране политичара свију народности није формулисан ниједан солидан и од вредности разлог, из ког би излазило да би аустријски економски интереси били угрожени нашим изласком на Јадранско Море. На против, многи су чувени посланици у Делегацијама показали, да би наш излазак на Јадранско Море створио баш главну погодбу за закључење аустријско-српског трговинског уговора у будућности, под повољним условима. Излагања у талијанској штампи исто су тако повољна по нашу

ствар. Иста расположења срећемо такође у великом делу немачке штампе.

— А шта мислите о стварању аутономне и независне Албаније?

— Што се тиче питања о Албанији ви већ имате значајне изјаве господина Пашинџа. Идеја о аутономији поникла је за време рата; пре тога није на њу нико помишљао ни у у Европи ни на Балкану. Треба оставити заинтересованим странама времена да о томе размисле; међутим, у колико би наши интереси били угрожени овом аутономијом, ми ћемо учинити све што је могуће да то спречимо. Ми смо се тукли и пре сто година са Турцима да би обезбедили све оно што је потребно за развијање српског народа на Балкану, па и данас ћемо све урадити што је потребно за његову слободу и независност.

— Аустријанци примећују, Господине Министре, да Србија може изаћи на Јадранско Море само кроз Црну Гору, преко територије која је насељена Србима?

— На против, територија, кроз коју ми пролазимо да би изашли на море, насељена је највећим делом Србима. Ми то можемо да докажемо и историјски и географски и етнички. У току последњих векова арнаутска су племена, потиснута са југа на север, истребила и разјуррила Србе, који су некада ту били и ми за то имамо доказ у именима племена,

река, вароши и села, која су српског порекла, а и данас скоро цело становништво говори српски.

— Ви продужујете, дакле, да се надате у мирно решење аустријско-српског спора?

— Ми се увек надамо да ће Аустрија и њени савезници водити рачуна о овим разлозима и да ће, желећи да сачувају мир, учинити са своје стране све могуће концесије ради тога. А ми смо, што се нас тиче, у најбољем расположењу да очувамо трајан мир на Балкану.

Аустрија и Србија¹

Питање о добрим суседним односима између аустро-угарске монархије и Балкана, нарочито Краљевине Србије, јесте доиста жеља свију зрелих политичких чинилаца обеју страна, и сваки искрени рад у томе смислу јесте заслуга. Зато се нећемо устезати, да овде изнесемо изјаву познатог српског политичара и националног економа, о коме смо уверени, да му је искрено стало до тога, да се однос између Србије и Аустро-Угарске што пре претвори у однос добрих суседа.

С бојништа сам се навратио у Београд и данас сам на првом месту посетио свога одличног познаника, садашњег Министра Народне Привреде Господина Косту Стојановића. Наш разговор првобитно није био намењен новинама. А ја сам већ претходно у шали нагласио, да нисам дошао „за интервју“. Али се из скромних почетака развила жива ди-

¹ Разговор са г. Слепанеком, дописником „Narodni Listy“ од 16. новембра по новом 1912 год.

скупија, чим смо се дотакли најтугаљивијег питања: о односу Аустро-Угарске према Србији у даном тренутку.

Још неколико уводних речи. Министар Г. К. Стојановић припада људима владајуће старо-радикалне странке, отуда и с правом заузима место у „јаком кабинету“, како се назива садашња влада. Његов је утицај на правац привредне политике земље значајан. Његова је доследност у томе смислу историјска. Када је предузео портфељ Министра Народне Привреде у време царинског рата с монархијом, дао је привредном животу земље конкретан израз и тенденцију.

Кад је напустио министарски положај, радио је литерарно истим правцем, тако да сада просто практички следује путевима, којим је ишао теориски од оног часа, када се је одрекао министарског портфеља.

Његова је маркантна способност скренула пажњу и у иностранству.

И садашњи официјални представници наше монархије виде у њему личност, преко чије се главе не може прећи на дневни ред.

Министар је говорио доста јетко о досадашњој политици монархије према Србији.

„Не видимо, како да разумемо такву политику, која нам кроз уста својих заступника жели све најбоље, али се с њима сретамо на

сваком кораку, где хоће да нам онемогуће *самостални развитак Србије*.

Суседна монархија, доиста, у датом тренутку општега узбуђења народа не би требала да не води рачуна о његовом расположењу. Цео се народ у нас пита: „Шта управо хоће Аустро-Угарска од Србије?“

Држимо да је дошао прави историски тренутак, — а можда се више неће ни вратити, — који пружа последњу прилику, да се створи промена у њеној досадашњој политици како према Србији, тако и у опште према Балкану. Задржали та политика и овога пута исти колосек, онда је не може изненадити, ако у срцима свију и свакога становника Србије усклија семе мржње које она сеје“.

„Својом је досадашњом политиком. А.-Угарска претрпела огромне привредне штете на Балкану. Њеним је одличним позицијама завладала пре свега Немачка. *Хоће ли се можда Аустро-Угарска одрећи поједино балканског трга и уступајући га другима?* С радошћу констатујемо, да представници, заступници свију народности у Аустро-Угарској без разлике желе пријатељски живот с нама. Молим, да нагласите, да је Србија свима тим представницима без разлике народности подједнако захвална на *изјави добре воље*, али ће нам бити жао, ако будемо услед ненаклоњене нам политике монархије принуђени, да

обуставимо привредне све односе с народима аустро-угарске монархије, с којима иначе желимо да живимо у најтепшијим привредно-пријатељским односима.

Досадашња *политика* суседне монархије сеје у опште неповерење и непотребну мржњу код балканских народа, заборављајући, да би балкански народи, задовољени у својим животним политичким потребама, били много бољи потрошачи израђевина суседне монархије после рата него ли до сада.

Аустро-Угарска у опште намеће Србији сто ствари, које ми нећемо, ми хоћемо свега само једну једину: *да призна, да је наше оно, што је заузела наша војска*. Уверен сам, да ће А.-Угарска са својим досадашњим гледиштем остати усамљена. С Европом је потребно већ једном проговорити отворено. Балкански савез није створен *за то, да се крв његових храбрих војника пролева залуду*. Неке државе још сада изјављују, да у балканском питању нису заинтересоване. *Француска*, која је преко *пет милијарди* инвестирала на Балкану, којој балкански савез мора бити благодаран за *одлично наоружање своје војске*, којој смо благодарни за наш привредни напредак, за добре државне финансије, за развој железничке мреже и т. д. та Француска изјављује, да у балканском питању неће тражити обезбеђивање нарочитих интереса. А

Аустро-Угарска, која код нас није ништа инвестирала, која *ничим није допринела за наш развѣтак*, а њену смо робу ипак највише куповали, не приступа том становништву у балканском питању.

Неће да нам допусти излаз на Јадранско Море, јер су му обале настањене Албанцима. Аустро-Угарска је изашла на Јадранско Море преко Срба и Италијана. Ми треба да дамо Албанији аутономију!? Међутим цео свет зна, да Албанци нису културан живаљ, да је то полудивљи народ, који нема ни појма о цивилизацији. Видели сте и сами, како тај живаљ изгледа. Видели сте крајеве, праву пустињу, која потсећа на Средњу Африку. Србија ће морати да *ради најмање педесет година* у тим крајевима, па да их подигне на ступањ, на коме су данас Србија и Бугарска. Нашли смо их пусте, без железница, без путева, без телеграфа, без школе, без вере...

Колико ће тек бити потребно уложити енергије и капитала, да се све то дотера. Србија за то мора себи у тим крајевима осигурати мир. Аутономна Албанија не би била ништа друго до *огњиште нових смутња* и прибежиште разбојника, одакле би наш рад могао бити свагда порушен.

Ми морамо имати излаз на Јадранско Море. Ми га не тражимо параде ради, већ због тога, што без њега нема за Србију праве са-

мосталности политичке. Нећемо излаз на Је-гејско Море, јер то припада свери бугарских и грчких интереса. Ми хоћемо *тјамо, где смо већ били*. Пут к Драчу засејан је историским споменицима великог српског царства и српскога живота. Као што је познато, потребом излаза на море прожет је цео народ, и ми смо готови, да за ту животну неопходност *пролијемо и своју крв*.

Ако Аустро-Угарска жели с нама добре привредне односе — први нам је услов излаз на море. Приликом свију трговинских уговора са Србијом А.-Угарска је наводила, да с обзиром *на угарске аграрце, не може наше извозне интересе како треба задовољити*. Дунавско-јадранском железницом моћићемо на другу страну извозити оне производе, за које у суседној монархији нема потрошача, и онда можемо очекивати повољан трговински уговор.

Беспредметна је бојазан, да иза наших захтева за приступ к мору стоји неко други. Србија ради потпуно самостално, добро оцењујући своје интересе. Бојазни, да би наше пристаниште у споразуму с Италијом могло постати ратно пристаниште, морају се у Италији смејати. Нап је трговински додир с Италијом веома лабилан.

Италија и Србија¹

Угледни талијански лист „Коријере дела Сера“ доноси разговор свога ратног дописника из Београда, г. Душана Синобада, са Г. Костом Стојановићем, министром народне привреде, о арбанашком питању и о излазу Србије на море. Ево шта је Г. Стојановић казао:

„Као што већ знате, на Балкану су биле две инвазије: прва је била римска, а друга турска. Прва је донела цивилизацију и културу, чији се трагови и данас налазе по овим земљама, а друга је донела варварство, реакцију и мрачњаштво и зауставила природан ток стварања балканских држава у 13. и 14. веку, док у томе времену никакве сметње није било у Европи да се западне државе развијају у своме напредовању.

Данашњи дакле покрет и рат на Балкану против Турске морао је доћи као неизбежна последица за ослобођење потлачених народа

¹ Разговор са г. Синобадом, дописником „Corriere della Sera“ 16. новембра 1912 год.

и обезбеђивање животних интереса балканских држава.

Кроз цео средњи век Италија и Србија, налазећи се обе на Јадранском Мору, имале су узајамне трговинске интересе, који су тада међу њима у велико цвету; а то би и од сада могло бити.

У економском рату с Аустријом године 1906—1908. највеће су нам тешкоће биле што нисмо имали никакве непосредне везе између Србије и мора, пошто се јадранска железница није могла привести у дело ни за 35 година, због турске немарности. Како међутим није било везе са италијанским тржиштима: Напуљом, Ђеновом, Палермом и другим, морали смо се служити Јеђејским Морем преко Солуна — што је веома дуго трајало. Тај је пут нама користио само за Египат.

Главни српски аграрни производи и стока морају се превозити преко Јадранског Мора за западна тржишта, и стога држимо да ће нас Италија моћи разумети боље него ико други. Италија је за време поменуте кризе изишла Србији на сусрет више него и једна друга држава, примајући нашу стоку и пољопривредне производе, стављајући нам у исто време на расположење своје бродове, да би нам олакшала превоз, чега се ми са захвалношћу сећамо.

Србија не тражи излаз на Јадранско Море

из неких неразумљивих амбиција, него искључиво из животних интереса земаљских. Када Србија изађе на Јадранско Море и нађе нове пијаце за своје аграрне продукте, те не буде морала извозити на аустро-угарска тржишта, конкуришући тако аустријским аграрцима, престаће тада тешкоће за закључење бољег трговинског уговора. Пошто Аустро-Угарска искрено жели да дође у тешње економске везе са Србијом, она мора баш за то пустити Србију да изађе на море. А дискусија Бертолова у делегацијама са најкомпетентнијим економистима и политичарима и своди се на то, да се Србији осигурају сви они услови, који су потребни за боље трговинске односе између Србије и Аустро-Угарске. И нико од њих не само што не оспорава Србији излаз на море, него још налазе да је то апсолутно потребно и право.

Србија пред Европом нема да брани овај њен спор, јер сви: Русија, Енглеска, Француска и савезне балканске државе, разумеју њене животне интересе, за које је она пролила и пролива своју крв.

Да би се спречиле оправдане потребе Србије за излаз на Јадранско Море, изнете су комбинације о аутономији Албаније. Свест о аутономији Албаније није поникла у арбанашком народу, него у главама претенданата и људи који нису ради да Балкан буде на миру.

Србија је у борби с Турском имала против себе Арбанасе, и они су се борили да би сачували не своју аутономију, које нису свесни, него да би сачували свој изузетан положај према другим хришћанима у Турској, који су имали од дана када су примили ислам. Тај изузетан положај био је у томе: што је свакоме Арнаутину било допуштено да пљачка и убија, не одговарајући никоме за то. Таквом побрђеном народу на бојном пољу, кога су назови пријатељи пет векова равнодушно гледали без аутономије, сад су се ти пријатељи нашли побуђени да се за њега заузимају, да се боре за његова права која, ни он сам не тражи. Када Арбанаси у уставним државама, Србији и Грчкој, буду изједначени с осталим грађанима у свима правима и дужностима, од њих ће бити добар и солидан елеменат, какав је био кроз цео средњи век у Србији и Грчкој, јер му тада нико неће дати изузетних права, а чуваће му се све стичке особине.

Стварање арбанашке државе, која није никада ни постојала, не долази из културних или човечанских побуда, него из разлога оне старе, неразумљиве средњовековне политике, која се оснивала на антагонистичким принципима. Балкански савез створен је да се прекине са несрећном турском владавином у Европи; он ће тежити и да чува ново-створено стање, које је залога мира за Балкан, а

преко Балкана и за Европу. Све, што је на-
перено против интереса ма које од држава
балканског савеза, морају и остале осетити,
и савезници ће увек бити готови да бране
ону државу, чији се интереси политички и
економски крће, уверени да, бранећи инте-
ресе појединих савезника, бране и своје. А и
велике силе, које желе мир у Европи, браниће
— уверен сам — интересе савезних балкан-
ских држава од сваког страначког насртаја.

Европа и балкански савез¹

— Шта мислите, господине министре, о садањој ситуацији, о расположењу јавнога мњења и европских влада према балканским државама?

— Ми Срби и балкански народи врло смо срећни што видимо да нашу ствар брани не само већина листова Тројног Споразума, већ и извесни органи земаља Тројног Савеза. Пријатељи мира дошли су на ту мисао да локализују рат на Балкану. Ми смо сигурни да ће њихов пледоаје имати одјека у свима званичним круговима.

„Ако Европа озбиљно жели да избегне рат, она ће у томе успети, јер нема ниједног питања које се може решити а да не додирује интересе великих европских држава. Балкански народи су готови да респектују морална и економска права великих сила на Балкану. Они су за то материјално способни и они су доспели до доста високог моралног

¹ Разговор са г. Пагашем, дописником Temps-а 6-19. децембра 1912.

и интелектуалнот развића, да могу дати задовољења силама, које су још пре рата биле ангажоване на полуострву.

Наши повериоци цене нас као поштене потрошаче, који умеју тачно одговарати својим обавезама.

„Верска толеранција народности наших земаља не да се порицати, са те стране не може бити никакве бојазни за какве тешкоће.

„Ми од Европе не тражимо друго ништа, до респект наших легитимних и виталних права. Инспиришући се тим истинама, балкански народи и велике силе неће имати муке да се разумеју.

У пркос категоричним демантима у неким престоницама, продужују се прорицања да ће се ускоро растурити савез четири краљевина.

— Прорицање је ово вероватно заинтересовано, али је лажно. Далеко од тога да прекинемо наш савез, ми хоћемо да га проширимо и појачамо.

„Када би са нама била Румунија, ми би имали све елементе снаге, потребне да бранимо интересе Балкана. Ми држимо, да ће брига за великим националним интересима њихове земље учинити да румунски државници промене политику и да ће разумети потребу да се придруже нашем савезу. Бугари, најближни суседи Румуније, раде сада на једној основици зближења.

Румунија нема никаквог интереса да остане одвојена од нас. Ове друге балканске државе помоћиће то дело и неће жалити ништа да би се успело. Са Румунијом би савез био потпун. Наша би конфедерација тада одиста представљала једну нову велику силу, са чијим би интересима Европа морала да рачуна, јер се онда европска равнотежа више не би могла утврђивати простим издвајањем те нове велике силе.

„Балкански народи, јаки у свом савезу, неће онда у Европи више ни од једне државе тражити помоћ за одбрану својих сопствених интереса, као што су морале чинити до данашњег дана, кад их је Европа понекад третирала те балканске молиоце као безобразне просјаке. Велике државе отпочеле су мењати своје мишљење о нама од тријумфа нашег оружја, али би га морале потпуно променити ако би се наш савез појачао приступом Румуније.

— Имају ли савезници намере да још развију своју војну снагу?

— Да, наравно. Ми сувише добро знамо да Европа поштује само снагу. И ми ћемо стално повећавати број наших топова и пушака.

„Има данас у Европи сила које не цене жртве које су балканске државе учиниле за напредак и мир на Балкану, следствено и за европски мир, и које траже да ограниче територијална повећања балканских држава, да

би фаворизали једну варварску државу и спречили природно развиће младих држава, довољно напредних, да у многим погледу ривализују са старим европским народима. То нас, понављам, обавезује да појачамо садањи савез и да се пред Европом представимо са оним што она највише цени: импозантном војном снагом.

„Ми нисмо ратовали рата ради, већ зато што је то био једини начин да се створе неопходни услови за нашу независну егзистенцију. Ако нам се остави све што смо повратили, ми ћемо у будуће бити најбољи браниоци мира. Кажу, да са својим захтевима хоћемо да изазовемо европски рат. Ми смо далеко од тога. Нико на свету не зна боље од нас страшне последице рата. Ми смо, тако рећи, у перманентном ратном стању већ пет векова. Ако се велике силе покажу правичне, нећемо ми бити опасност по мир. Али је потребно да Европа увиди одакле у овом часу долазе претње с ратом и да интервенише тамо где треба.“

Србија и Италија¹

Улога италијанске владе, која се изјаснила солидарном са Аустро-Угарском у противљењу да се Србији да приступ на Јадране, јако се осуђује у београдским политичким круговима. Незадовољство против Италије је веома велико. Много ће времена проћи док Италијани поврате симпатије код српског народа и на Балкану, које су они изгубили. Сама хитња од стране римског кабинета да се користи ратом између балканских савезника и Турске да закључи италијанско-турски мир изгледала је сумњива многим политичарима савезних краљевина; данас се чуде, што виде Италију у споразуму с Аустријом, и што изјављује: да се излазак Срба на обалу Адрије не слаже са интересима италијанским на овоме мору и да показује исти страх, као и Аустрија од словенског избијања на јадранске обале, и да ће срп-

¹ Разговор са г. Пигашем, дописником „Temps-a“ 2/15 децембра 1912 год.

ско пристаниште у ствари бити руско пристаниште.

Овде су свесни да Италија не ради слободно, јер има обавеза према Аустро-Угарској. И ако није позната садржина уговора, којим су одређени одношаји Аустро-Угарске, држање званичне Италије у толико је више за жаљење, што судећи према говорима држаним у римском парламенту, већина политичара италијанских нису противни жељи Србије да добије једно пристаниште на Јадрану и да је само питање о аутономији албанској, које интересује поглавито Италију.

„Дакле, ми смо готови, ми и цео балкански савез, рекао ми је један члан београдског кабинета, да пристајемо на аутономну или независну Албанију, али само под условом, да она не обухвати територију потребну за наш излазак на Јадране, који ће нам стварно осигурати економску и политичку независност. У ствари је ово борба за поседање трговачких путева, који воде у центар полуострва. Аустријанци и Италијани неће да ови путеви буду у другим до у њиховим рукама. Ми мислимо, да су Италијани јако заинтересовани да дођу у директни контакт с нама, јер се Аустрија увек стара да их замени, као што је и до сада био случај. Док је Италија помагала грађење железнице Дунав—Адрија, Аустрија је стварала хиљаду тешкоћа, да

онемогући остварење тога. Тако ће бити и у будуће.

Ми сажаљевамо штетно држање владе италијанске, али смо сигурни, да ће се Италија у будућности ориентисати према правим економским потребама заједничког рада са Србијом“.

Србија и Аустрија¹

Г. Ч. Слепанек, београдски дописник „Народних Листи“, интервјуисао је министра народне привреде о трговинско-политичким односима Србије и Аустрије и ми тај интервју доносимо :

„Изјаве истакнутих личности у Аустро-Угарској у погледу ревизије трговинско-политичког програма монархије на Балкану, а нарочито у Србији, подстрекле су ме, да разговарам о тим питањима са министром народне привреде г. Костом Стојановићем, који ме је овластио да његове изјаве публикујем.

Г. Министар на првом месту додирнуо је актуалан политички момент, рекавши, да Србија, која је већ тиме много изгубила, што није ишла на Јадранско Море као што је желела, не може трпети, да буде још више оштећена у погледу разграничавања Албаније на штету своје здраве економске експанзије. О будућим трговинско-политичким односима Србије према

¹ Разговор са г. Слепанеком, дописником Narodni Listy фебруара 1913.

иностранству и Аустрији у овоме тренутку не може се конкретно дискутовати. За то је потребно да се ратне прилике ликвидирају, да би се сазнало, шта је сваки изгубио, а шта је постигао и да се на тај начин сазна, шта треба унети у трговинске преговоре и шта треба изменити, а шта изоставити и то у сагласности са измењеним привредним односима у земљи. Солунска и јадранска пристаништа, којима ће се користити балканске земље и Србија као комунационим средствима, дају старијим путевима српске трговине савим нов коефицијент вредности. Од начина решења ових питања зависиће и вредност праваца, којима ће се у будућности српска трговина упутити. Исто тако ново трговачко економско стање, које ће настати у бившим турским областима а које имају да припадну Балканском Савезу, измениће из основа трговинско-политички положај балканских земаља према целој Европи. Да би се констатовао овај факат, треба свакако причекати, док се среде узајамни односи балканских земаља, јер ће само тада бити јасно, какав је њихов однос према Европи.

Не сме се такође заборавити, да је за балканске земље важна како ревизија уговора исто тако и потреба, да се нађу средства за железнице, сређивање финансија, уређење економског живота у опште и за све остало,

што је ипак у нераздвојној вези са трговинским уговором. Балканске земље могле су већ приступити решењу ових питања, да није Европа у току овога рата одложила на дуже време свршетак рата, умешавши у ово чисто балканско питање друга споредна. Зато се са свију стране треба свим силама да поради да се убрза развитак балканских ствари, да би на Балкану што пре наступио правни поредак и да би балканске земље могле што пре средити своје узајамне односе и свој однос према Европи. Убеђени смо, да ће Европа имати од ових трајно сређених прилика на Балкану несразмерно много већу корист, јер ће имати посла са културним земљама, него што је имала у режиму капитулација под Турском.

Новим режимом биће сасвим осигуран мир и развитак на Балкану. Крајеви, до сада напуштени, биће у будућности густо насељени. И младим балканским државама, којима предстоји велика будућност, биће потребно суделовање Европе; као и до сада и даље тражићемо њену помоћ у интересу успеха свога рада; и од узајамног рада Балкана са Европом може се у будућности, у току времена, развити интензивнија и кориснија веза, него што их је могла имати Европа са старом Турском.

Балканске државе примају се решења безбројних културних, економских задаћа, које

су Турци били занемарили, и од Европе само тражили помоћ за наоружање.

Прелазећи у разговор на односе Србије према Аустро-Угарској, г. министар је изјавио следеће :

Од европских држава најживљи интерес требала би да има за препоруџај Балкана Аустро-Угарска, која је највише заинтересована као најближи наш сусед. Србија, која има од свих балканских држава најдужу пограничну линију са монархијом, потрудиће се и са своје стране, да би узајамност Балкана са Аустро-Угарском добила солидне и трајне основе.

Србија се неће противити железничкој вези са суседним земљама монархије, јер ће њој отворити сасвим нов приступ ка тржиштима у унутрашњости Балкана. Међутим и она очекује, да се њој неће сметати у железничким пројектима, којима буде хтела пробудити запуштену економску снагу својих нових крајева. Железнице су као нерви, без којих нема живота. Србија види главни узрок занемарености западног дела полуострва у недостатку комуникација са Јадранским Морем. Србија, дакле, у свима железничким везама види средства културе и напретка и, остављајући у томе погледу слободу другима, тражи само, да се у њене железничке планове, који

треба да подигну економски и културни ниво њене земље, што не мисли.

Г. министар поздравља преокрет у гледиштима компетентних аустро-угарских кругова у погледу будућих економских односа са балканским земљама, а нарочито са Србијом.

Пратимо ове појаве пажљиво. Гледишта која су изнели Бернрајтер, Векерле и други државници могу бити примљени са извесним коректурама. Међутим технички је данас сасвим немогуће, док рат није свршен, преговарати о тим стварима. Има неких ствари, које господа Бернрајтер и Векерле означавају као концесије за Србију, док међутим ми за сада нисмо у стању, да их тако оценимо. Има и других ствари, које су раније важиле као концесије, међутим по приликама, ратом измењеним, престају да као такве важе. На пример питање извоза живе рогате стоке добиће сасвим подређени значај, јер се ратом стање наше рогате стоке умањило и ослабило тако, да ће бити потребне привремене мере за ограничење извоза живе стоке. Такође „Mahlverk“ не може бити за нас концесија.

За дискусију о концесијама и контра-концесијама биће дакле потребно доста конкретног материјала, који се у овом ратном стању не може набавити и средити.

Србија, у осталом, неће ни тражити неке

нарочите концесије. Трговинским уговором треба да се огарантују само принципи реци-процитета. Али и тада, државе блиског суседства, услед велих тарифских олакшица, имаће на нашем тржишту искључиво погодан положај.

По свршетку рата и успешном решењу свих ликвидованих питања, морају сви напори балканских држава са ослоном на Европу, на њене капитале, на њена морална и културна средства, бити сконцентрисани на чисто хумане и културне радове.

Балканске државе имају пред собом велике и опште циљеве у будућности. Ови циљеви неминовно диктују, да се не само сачувају досадашње основе Балканског Савеза, него да се он још ојача приступом осталих балканских народа. То захтева ствар мира и цивилизације не само на Балкану него и у Европи. То захтева и сопствена корист балканских народа. Европа би требала да поздрави, кад би у савез њених држава ушао цео Балкан као равноправна јединица, јер би се тиме ојачао снажно органски део великог европског живота, кад би нестало Турске, која је била само под туторством Европе. Велика се и неизмерна корист предсказује тиме европској народној економији, кад њени интереси и права на Балкану буду загарантована слободним, зрелим и потпуно правним балканским народима,

---

Трговачке традиције Италије у Србији¹

— „У средњем веку и до нашег устанка постојали су још многобројни и добри путеви у Босни, Херцеговини, Ново-Пазарском Санџаку и Албанији. У свима овим пределима, а нарочито у Старој Србији живе беху успомене и традиције, које су тамо оставиле републике венецијанска и дубровачка. Готово у свима варошима територије, сад освојене од Турака, могу се видети овде онде трагови њихове старе и јаке трговине, а за то су примери стари базари, као скопски, који још и сад постоји. Нису била ретка ни имена, која нам напомињу трговачко надирање венецијанско у овим земљама, као што дан данас, Венецијано-Градско на линији Скопље—Солун служи као доказ срећног и корисног негдашњег трговачког надирања краљице Адрије. И трговачки путеви користили су много италијанској трговини, која је чак за време декаденције остала на достојној висини њене прошлости.

¹ *Esplorazione Commerciale Fasc. IV. Marzo 1913. Разговор са Dr. E. L. Aschieri.*

Разни су били ови путеви и у одличном стању, као на пример *Via Ignatia*, који је пре једнога века још одлично служио за снабдевање робом пределе кроз које је пролазио. Од Драча до Битоља ка Солуну; од Љеша, Сан-Ђовани Ди-Медуа, Бара и Дубровника спуштали су се путеви за Скопље, ка Нишу и Ћустендилу до Пловдива. Дакле, једна цела мрежа комуникација, довољно удобних путева и у добром стању давали су земљама, кроз које су пролазили, могућности да без великих тешкоћа одржавају сталне и јаке везе са западном обалом Адрије и са главним трговачким европским центрима.

После пада, под Наполеоном, венецијанске и дубровачке републике, а нарочито пошто су саграђене железнице на северу Европе, сви ови сувоземни путеви пали су у жалосно стање и престали су да служе за пренос италијанске робе и робе осталих земаља Средоземнога Мора, завршујући тако, готово са свим за Италију, период њене велике трговине са Балканом, уништене конкуренцијом са севера; а њој је нанесен смртни удар и на другим местима, и ако је отварањем Суецког Канала, повраћен значај Средоземном Мору.

Будим-Пешта, Беч и остале вароши северне и јужне Европе промениле су правац увозу и извозу за Балкан, остављајући потпуно западне путеве, дуж којих су почели да пропа-

дају многи и знатни градови, који су од трговине живели. Оно неколико употребљивих путева у Босни и Херцеговини, пошто су ове две земље дошле под управу аустро-угарску, постали су неупотребљиви и трговина је од једном обустављена. Трговина је престала, јер Аустро-Угарска не само да није осећала дужност, да реши проблем трговачких путева, већујући босанске путеве са Митровицом, него је чинила све да их онемогући, и успела је у томе. Радила је све да осујети остварење пројекта линије Јадранске Железнице, у нарочитој намери да одузме Србији њену економску слободу, ради чега се Србија старала да створи везе са Италијом и са осталом Европом у чему је и успела, али сувише доцкан.

Шта ће учинити Србија да оживи ове традиције?

Пошто је Србија показала, да је њен препорођај једно свето право и пошто је утјетач Турчин отеран са прадедовских српских земаља; пошто најближа будућност упућује наш народ ка његовој давно очекиваној судбини, наша ће брига бити да се радосно повратимо ранијим традицијама. Да гајимо нарочито у овоме делу, који представља већи животни интерес земље: развитак наше трговине. Учинити се све могуће сада, да се олакшају везе између два народа: италијанског и српског

који су везани са толико традиција литерарних, економских и културних. На првом месту приступиће се грађењу оних путева колских и железничких, који су потребни новој територији, да би се добили природни излази ка западу Балканског Полуострва, који ће бити од користи не само Србији већ и новој Албанији, ако ова жели да буде продуктивна земља.

Помоћне линије ићи ће од Битоља за Драч и Валону и преко Венецијана — Грацка за Скопље. Такође од Ниша имаћемо једну линију преко Мердара до Јадранског Мора. И тако, у место да имамо један излаз за море, који је везан за Босну и Херцеговину, ми ће мо имати више, који ће бити од користи и за извоз и за увоз балканских земаља. У том погледу ови излази, а нарочито главни, имаће велику међународну вредност. Не вели се узалуд, да је Србија капија Леванта.

После берлинског конгреса, до царинског рата Србије са Аустро-Угарском, Србија се налазила у погледу своје трговине са Европом у зависности од Аустро-Угарске. Било је веома тешко за нас да се извучемо из овог мучног положаја, јер није било других путева, до оних, који су пролазили кроз Аустро-Угарску. Остале балканске државе тек су се почињале полако развијати; наш промет са Бугарском и Румунијом није био од велике вредности,

узимајући у обзир економско стање ових земаља, које им није допуштало велику размену добара и пошто су оне, као земљорадничке државе, имале потребу за извоз својих производа у Европу. После кризе од 1906 г. ми смо се постарали да нађемо нашим производима тржишта у Египту, Италији и пролазећи кроз Гибралтар ићи до Белгије и Енглеске. Пuteви су до душе били доста тешки и дуги, али су били једини, који су нам стајали на расположењу и који су дали нашем економском животу тако јак импулс. Поред ових путева ми ћемо додати, или боље рећи заменићемо делом путевима краћим, лакшим за употребу, са многим и великим олакшицама, према разним потребама промета. Који ће бити ови путеви и где ће проћи не може се сада тачно одредити. Кад престане рат и кад се поврати нормални живот, Србија ће проучавати нове проблеме, који се на трговину и саобраћај односе, и кроз кратко време користиће се овим студијама. Али ипак има разних пројеката, који су начињени у овом погледу и на чије се остварење у залуд полагало пре неколико месеци. Ови су пројекти били пачињени од стране саме отоманске владе, у намери да једном линијом, која би пролазила кроз Призрен и долину дримску, подигне вредност великим пределима између Феризовића и Скадра и Сан-Ђовани ди Медуга.

Било је то 1875—78 год. кад је једна ко-

мисија завршила своје студије и као резултат студирања јавља се један такав пројекат. Од Феризовића до Солуна растојање не прелази 300 км., а долином Дрима до Сан-Ћовани ди Медуа 200 км. Узимајући у обзир ове дистанције, лако је оценити колико су оне у стању да скрате путеве промета. Бар је удаљен од Сан-Ћовани ди Медуа свега 120 км., док је растојање од Солуна 750 миља. И други су пројекти били начињени увек у истој целии као и први и они су остали неостварени услед турског рата и остали су само пројекти.

Господин Луји Жаре, који је скоро публиковао једну књигу: „Albanie incensee“, говори са великом јасноћом о свему ономе што је било предложено за решење питања о везивању позадине Балкана са Средоземним Морем. У критици, коју он чини над овим пројектима, потврђује срећно идеално решење питања, констатујући да би са његовим извршењем била саграђена заиста централна линија полуострва, која би одговарала разноврсним потребама промета.

Спајање европског запада са Јадраном било би осигурано истим пројектима: на северу са линијом скадарском, у центру са драчком линијом и на југу с албанском линијом, док би спајање двају мора, Јадранског и Јеџејског, било такође извршено побочним линијама: продужењем линије од Драча на Охрид,

од Охрида за Битољ и Солун. Пошто се променила у кратком времену судбина Балканског Полуострва, Србија је дужна да оствари пропале покушаје, тежећи, као пијонер напретка, да постигне што већи бољитак, предајући се светој дужности, која јој је пала у део, да поправи судбину својих старих предела, који су више од 500 година били парализовани у њиховим најбољим енергијама. Пошто се саграде наше жељезнице ка Италији и за друге земље Средоземног Мора, ми ћемо подићи нашу извозну трговину, која ће расти у пропорцији са олакшицама и удобношћу путева. Са новим железницама у Старој Србији, затим Македонији и Албанији имаћемо једно одлично средство за помагање производње наше земље и средство за задовољење потребе наше потрошње. Италија има потребу за говедима и сировином за своју индустрију и производима за исхрану, а нова средства за транспорт олакшаће квантитативно и квалитативно наш будући узајамни економско-трговачки рад.

— Хоће ли Србија да се упусти при тако повољним приликама у трговачко-поморска предузећа?

Србија још није поморска земља; она је изгубила на Јадрацу територије, које су јој принадале у средњем веку; али велике силе, ценећи аспирације наше земље, признале су

јој право на једну неутралну територију на обали Јадранског Мора. Први српски напори биће, дакле, инспирисани намером да извуку што већу економску корист од ове нове тековине и тежиће, нема сумње, да се образује једно српско трговачко друштво за пловидбу. Лако је схватити значај једног таквог предузећа, које ће одговарати све више и више потребама наше трговине. За остварње таквог предузећа, што ће бити историјски дан у нашем развиту, Србија ће се обратити Италији са којом толико ради, и радиће још више у будућности. Наравно, пре него што се сагради пристаниште на Јадранском Мору и железнице које ће га везати, Србија ће доћи у везу са Италијом преко Солуна и пароброди италијански учиниће нам огромне услуге. Такође ћемо створити више трговачких агенција. Било би угодно, ако не и неопходно, да и Италија, учини исто и не изостане да дође и да се информише о укусу и о разним потребама нашег потрошача за оно, што наша земља још не производи. Турин, Милано, Ђенова, Фиренца, а такође и Неапољ и Палермо наћи ће у Србији тржиште доста повољно за њихове производе.

— Кроз неколико година истиче трговински уговор између Србије и Италије, које ће бити опште идеје, којима ће бити инспирисани нови уговори од стране Србије?

Србија ће закључити трговинске уговоре са свима на основици узајамности. Она ће, без сумње, заштитити тарифама своју индустрију, која се тек рађа, која има потребе за потпору и заштиту, али за све остале артикле, који се не производе и фабрикују код нас, она ће предложити тарифе на основи истих принципа узајамности. Истина је да велике силе у погледу трговине уживаху у европској Турској извесне привилегије, благодарећи капитулацијама, и ове наравно не могу остати ни једној држави. Али у накнаду за то, Европа ће имати користи од јаче продуктивне моћи Нове Србије, која ће после рата бити много живља и много јача, јер ће потрошња порасти несразмерно јако. У таквом ће случају за велике силе у трговини бити много више користи и несравњено повољнији положај, благодарећи тражњи једне земље у пуном јеку развоја. Могао бих да вам цитирам податке о увозу и извозу за балканске земље и европску Турску пре рата. Они би били довољно јасни и показали би очигледно, да предели, који су онда још били окупирани од стране Турске, неизбежно су трпели утицај једне цивилизације која успављује дух и чија је особина да парализује најплеменитије и најкорисније енергије човекове. Довољно је сада проћи жељезницом поља Европске Турске па да се констатује у каквом се напуштеном

стању налази агркултура, са каквим је примитивним средствима рађено и са каквом индиферентношћу и немарношћу вароши проводе своје дуге и сањалачке дане. Противно овој очајној слици, колико живота, колико напора победоносно завршених, колико тешкоћа побеђених за навек, колико богаства, колико послова већ извршених за неколико година борбеног живота, колико сигурности и нада заснованих на најближој будућности код ових нових, независних, балканских држава.

Сада, у новим земљама, заузетим у име националног права, у име цивилизације, од онога који је једно свето право газно, потребно је да се отворе очи примером и наставом једном народу, који припада једној радној раси, која има велике историјске традиције. Потребно је кренути га на пут прогреса, упутити га на старање за побољшање његовог садањег стања, понова га привезати за земљу, коју из страха није смео обрађивати. Ми ћемо све ово учинити и осигураћемо будућност светској трговини у нашим пределима, а нарочито трговачку експанзију оних земаља Европе, које су нам ближе и које, благодарем своме карактеру и традицијама, уживају наше симпатије.

Италија се налази међу овим земљама. Увећавајући везе са нашом земљом, она ће добити један нов престиж између осталих по-

беда, које ји однела њена индустрија на другим тржиштима. Италијани, који желе да установе тешње везе са Балканским Полуострвом, неће заборавити да се користе главним средством, да дођу у додир са нашим потрошачем, уверени у успех: познавањем српског језика. Српски језик, не треба заборавити, говори се не само у Србији, него такође у Црној Гори, Македонији, на грчкој граници, у Солуну као и у Цариграду. Као словенски језик Бугари га лако разумеју, а и Руси и у опште југо-словенски народи. Ми, који смо схватили праву важност потребе, да установимо тешње везе са Италијом, увели смо италијански језик у Држ. Трговачкој Академији. Мој цењени колега, Министар Просвете, Њ. Е. Љуба Јовановић учинио је то исто за београдске гимназије и реалку, а тако исто и за наш универзитет. Не би дакле било рђаво, кад би се такође у Италији, нарочито у трговачким школама, у приморју јадранском неколико младих људи специјализирало за наше полуострво на коме много милиони људи, рецимо боље, потрошача и произвођача говоре скоро једним истим језиком.

— За развитак Србије потребни ће бити нема сумње велики капитал; које ће место припасти Италији у таквом случају?

Без сумње, Србија, ради свог будућег и јачег развитка имаће потребу за великим ка-

питалима. Грађење пристаништа, колеских путева, железница, експлоатисање рудника и шума, подизање зграда захтеваће да страни капитал буду поверљивији и њихово пласирање у Србији обилније. Затим: канализација, кацдрмисање и поправљање санитарних прилика вароши, експлоатација осталих природних богастава, као минералних вода, минерала, и т. д. биће један огроман посао, који треба извршити. Али то није све, треба подићи пољопривреду. За ово су потребне огромне суме које ће Србија моћи да исплати кроз 20—30 година са великом добити за пласирање капитала. Треба додати још и оно што Французи зову капитал *goulant* — обртни за трговину и онда ће се добити једна приближна идеја о потребама српског финансијског тржишта. Хоће ли Италија доћи тамо где страни капитал брзо надире, хоћу рећи, нестрпљиво. Што се српске публике тиче, она је већ почела да се упознаје са обичајима и системама трговине италијанске. Кредит је наравно потребан: за њега вреде закони економски и Аустро-Угарска, која преовлађује на нашим тржиштима, вршила је своју конкуренцију помоћу банака распростирући и умножавајући ове установе, тако да је саградила једну мрежу доста густу, кроз коју је тешко могао да прође један наш трговац, а да не буде при-

мећен. Овај је пример, један одличан пример за онога, који хоће да се њиме користи.

— „Његова Екселенција споменула је о будућим везама између Србије и Албаније, били хтела да ми каже што детаљније о будућим везама српско-албанским?

— „Да. Овим ми се даје прилика да уклоним неспоразуме и да разјасним ситуацију, коју је неки злонамерно оцртао црним бојама и по коме ми немамо намере да поштујемо идеале овог народа, са којим смо у далекој прошлости имали великих веза и то пријатељских веза. Србија ће учинити све што од ње зависи, да установи и одржи добре односе нарочито културне и трговачке са Албанијом. Србија цени јако карактер Албанеза и гаји симпатије према овоме народу, са којим у току средњег века није имала никаквих нарочитих судара. Пошто је престао турски режим, који је увек дражно Албанезе муслимане противу хришћана. Албанези сами, благодарени њиховој природној интелигенцији, схватиће од коликог је интереса по њих, да са нама одржавају добре суседске везе. Сем тога, под утицајем прогреса, они ће почети да цене значај рада. Преставши да живе као варвари од грабежи и насиља, постаће одлични елементи цивилизације. Било је Албанеза који су се одликовали у политици и на другим пољима, али је потребно само да у том кул-

турном покрету узме својевољно учешћа цео народ. Народ јак и здрав даће цивилизацији једну масу одличних раденика, како за земљу, тако, у своје време и за индустрију. Ми, дакле, верујемо пошто се умире узбуђени духови и агитатори и пошто се реши праведна ствар балканских народа, по праву и по правди, да ће такође и за њих почети нова ера рада и прогреса. Сад је време да Европа може примити једну хомогену, бар по тенденцији, масу народа вредних, који теже успешној, мирној и узвишеној будућности.

После сукоба са Бугарима¹

Имао сам част да будем примљен јутрос од стране Косте Стојановића, Министра Нар. Привреде, који ми је учинио следеће изјаве о миру као и о будућности Србије и њеним будућим везама, политичким и економским са осталим балканским државама и Европом.

— „Има скоро годину дана како је плануо рат на Балкану, рече ми он. Три савезника желе брз повратак мира. И овом се жељом објашњава њихова тежња, ако је могуће да закључе директно мир без страног мешања, јер питања која решавају шест великих сила и сувише се одуговлаче“.

„Бугарска нема никаквог разлога да продужи рат без наде, јер су већ две трећине њене војске парализоване. Она је, дакле, заинтересована да почне са нама преговоре о прелиминарима за мир и они не би трајали више од два до три дана.

„Уговор о миру могао би за тим бити дн-

¹ 15. јула 1913 год. — Делеша нарочитог дописника *Matin*-а.

скутован дуже у једној страниј вароши, у Петрограду на пример или на другом ком месту.

„Ми смо желели да мирно решимо сва питања чије нас је решење делило. Жеља Бугарске да осигура себи хегемонију, омела нас је у томе. Она је хтела да замени Турску и да господари на Балкану. Ми смо пак хтели да осигурамо равнотежу балканску и колективна сарадња четири балканских држава биће база за једну нову конфедерацију или савез, који би омогућио на полуострву наш економски развитак који је и сувише задоцнио“.

— „Мислите ли Ви, да ће се моћи брзо успоставити добри одношаји са Бугарском?“

— „Обнављање добрих односа са Бугарском биће отежано, више сећањем на зверства, која су Бугари починили, него ли због самога рата. Бугари су пљачкали, убијали, силовали, доказујући тиме, колико су нижи од нас. Нико код нас не воли Бугаре услед њихових и сувише неточњачких поступака.

„Ми ћемо у будуће бити заштићени од опасности сличних поступака, јер ако је Бугарска остала јача него ма која балканска држава, две балканске државе сједињене биће јаче него она сама.

„На нашем полуострву, где се ми налазимо петнаест векова, има народа који су пореклом Словени и који нису Словени. Ми то

нећемо заборавити; али у будуће ми ћемо морати, при одређивању наших економских и трговачких одношаја, водити рачуна више о нашим битним садашњим интересима, него о сродности и ствараћемо саобразно њима разне савезе са балканским народима.

То се и догодило у овоме рату, јер он није само рат који је почињао на начелу народности, него и на начелу равнотеже, која је била угрожена од стране Бугара и сувише егзалтираних шовинистичком пропагандом.

Србија после Букурешког мира¹

Букурешки уговор, чији резултати превазилазе резултате амбасадорске конференције, која се руководила обзирима, који нису имали ничег општег са интересима балканских народа, остаће, осигуравајући мир, главно јемство за развитак земаља полуострва.

У новој Србији, увеличаној најнапреднијим делом полуострва, има место за све здраве комбинације, за сва озбиљна трговачка, индустријска и финансијска предузећа; велики број нових тржишта, отвара се француској делатности.

Господин Стојановић, Министар Нар. Привреде, чије ће министарство у будуће без сумње имати најважнији посао изволео ми је за читаоце *Journal*-а изнети будући рад свог министарства у главним потезима.

— „Пре свега потребно нам је, рекао нам је он, за остварење наших пројеката, да добијемо велике зајмове. Редовни приходи на-

¹ Деша париског нарочитог дописника *Le Journal*-а H. Barby-а од 22-ог августа 1913.

штега буџета биће недовољни да се радови изврше са жељеном брзином. Тако на пр. грађење нових жељезничких мрежа не може се одложити до момента кад наш буџет буде допустио, да се предузме грађење. Без овога зајма, који је потребан за грађење путева и железница, сви наши напори за убрзавање напретка биће узалудни.

„Једна линија поћи ће из Скопља, и проћи ће преко Тетова и Дебра, да се споји са другом линијом, која ће бити продужење оне од Солуна до Битоља и ићи на обале Јадрана у Драч преко Елбасана. Трећа линија, тако исто потребна, везаће Велес и Битољ. Четврта, полазећи од Мердара на нашој старој граници, проћи ће преко Митровице и Призрена, да избије такође на Јадране, или преко дримске долине или једном другом трасом, која ће се удаљавати од Призрена. И најзад пета, која ће везати Нови-Пазар са Митровицом преко Рашке.* Ове су линије неопходно потребне да олакшају извоз наших производа. Један део Санџака, Старе Србије и Србије, користиће се поглавито линијама, које ће ићи на обалу Јадрана. Остали предели служиће се више линијама, које избијају на Егејско Море преко Солуна, природан излаз Македоније и Старе Србије преко моравске и вар-

* Део, који се налази на старој српској територији од Крагујевца до Рашке, дат је Франц. Срп. Друштву.

дарске долине. Сва су наша права за наш увоз и извоз овим путем осигурана.

„Уговор између нас и Грчке допустиће нам, да се Солуном користимо као српским пристаништем“.

Аграрно питање.

После питања о комуникационим средствима неопходних с обзиром на нове потребе Србије Г. Стојановић је прешао на аграрно питање.

— „То је најтеже питање за решење, рекао ми је он, јер односи, који су постојали између сопственика и сељака у бившим турским пределима били су још пре рата чисто феудални.

„Ово аграрно питање врло је деликатно и у вези је са тешким радом око извршења катастра, који је, нарочито, и сувише замршен.

„Дајући личну слободу свима становницима и примењујући законе о својини, који владају у Србији, приватна ће нас иницијатива у многome помоћи и, додао је Г. Министар, ми ћемо применити не само законе који гарантују својину, него и оне, који дају општинску самоуправу.

Пољопривреда, извоз и увоз.

„Да би осигурали сељацима обртни капитал, који им је потребан за набавку машина

и сирава, задруге, које постоје у Србији на основици Рајфхајзена*, имаће филијале у свима општинама, оне ће сјединити њихове напоре са напорима министарства, сеоских задруга и других сличних установа, као што је пољопривредно друштво, које ради у Србији већ 40 година и тако за 10 год. Србија ће достићи до ступња данашње привреде у Румунији.

— „Три главне гране, које чине главни део српског извоза су: цереалије, воће и стока, рече ми Г. Стојановић.

„Ново-Пазарски Санџак је одличан за гајење рогате марве. Сви остали делови нових територија погодни су за гајење остале стоке: оваца, свиња итд. и за културу воћа.

„Долина Дрима, висоравни Новог Пазара чувени су од увек квалитетом, богатством и каквоћом њиховог воћа (јабуке, крушке, шљиве и т. д.)

Извоз свежег и сувог воћа из Србије достигао је пре рата цифру од 30,000.000 дин. Ми мислимо, да ће се ова цифра попети кроз 3 године, благодарећи увећању територије на 80,000.000 динара.

Кад је извоз наше стоке био отежан трговинским уговорима, и кад је број тржишта

* Ово су задруге, чији чланови могу добити кредит на колективно јемство осталих чланова који са њиме обрађују сеоску задругу. То је кредит, који ничег заједничког нема са хипотекарним кредитом.

био ограничен, ми смо годишње извозили до 140.000 свиња. Ми се надамо, да ћемо од сада извозити 10 пута више, благодарећи погодним условима за гајење, нашим кланицама и транспорту живих свиња, који ће бити олакшан путевима на Јадране и Солун.

„Услед рата ми трпимо сада доста велике губитке у извозу рогате марве, коју ми употребљавамо као теглећу животињу, али ћемо кроз три до четири године моћи да спремимо годишње за извоз 100—120.000 грла говедн, а пре рата извозили смо 70.000 годишње.

„Напоследку, нови путеви преко Јадрана и Солуна постаће тако исто нови правци за увоз, који је до сада ишао искључиво преко Београда. Овај увоз морским путем олакшаће у исто време наш извоз на сва тржишта земаља Средоземног Мора, која буду отворена нашим производима“.

— „Али се овде Србија налази пред једним деликатним питањем које има да реши: она нема чиновника. Она мора створити школе, аз обуку трговаца, занатлија и пољопривредника, како у Старој Србији, тако и у Македонији.

— „Одмах по алексији ми ћемо почети да отварамо такве школе, одговорио ми је Г. Стојановић, али ми немамо професора и ту ћемо се морати обратити за помоћ странцима“.

Руде и индустрија.

У стара времена под Грцима и Римљанима и у средњем веку под српским владарима Македонија и Стара Србија биле су чувене са њиховим рудним богатством и поред примитивне експлоатације.

— „Пре турске владавине, рече ми Г. Стојановић, ове земље давале су знатан део сребра и бакра, који су трошени у Европи а нарочито у Италији. Ми ћемо понова отворити поменуте руднике и ја мислим већ да одредим три инспектора, који ће имати за задатак да врше инспекцију нових рудништа. Сем ових метала, земљиште наших нових територија а и Србије садржи изобиље угља и гвожђа; водени су падови многобројни, индустрија се може, дакле, лако и брзо развити.

Да би могла завршити овај програм, Србији је потребан новац, њени буџетски приходи биће недовољни за то.

— „Ако Француска жели напредак балкански и наш, она ће нас потпомоћи и то ће бити и у њеном сопственом интересу.

„Ми ћемо се користити не само француским новцем но и француским искуством за све: железнице, пристаништа, индустрију итд. Французи ће увек наћи на добар пријем код нас“.

Будућност Србије¹

Г. Стојановић је човек коме се у Србији можда највише обраћају за интервјуе. То му може чинити много части, али му се нема сумње и смета у раду, ако би он сваки час на своме столу налазио посетницу каквог новинара.

Био сам се унапред осигурао да ће радо примити сарадника нашег листа. И збиља дочекао ме је врло срдечно, понудивши ми, једним скроз демократским гестом, да запишем оно што ми буде казао.

Ако желите да се обавестите о духовном расположењу и аспирацијама једног народа у потпуној синтези, потребно је испети се до његових највиших представника, ваља отићи до извора његове интелигенције, његове активности, његовог карактера, он зна, боље него ико други, да је будућност Србије у земљоради, његово је чврсто убеђење да је потребан један пространи програм који би имао за циљ амелиорацију земљорадње у новим кра-

¹ „Il Piccolo della Sera“, октобра 1913. г.

Јевима; најзад ради остваривања тога тражио је потребне кредите који му нису дати: и онда нашто даље остати у влади, кад још није дошао тренутак за рад? Због тога је и дао оставку, али народ ће му ускоро понова поверити портфељ, јер увиђа у његовом раду рад једнога мислиоца.

— Човека такве способности вреди интервјуисати, и то не ради расправљања финних политичких питања, ма како ова важна била, већ ради тога да би добио чисте појмове о једном кратком и јасном програму о економској будућности земље.

Тежње ка мору.

Појмићете, отпоче он, да пошто смо постали двојиним већи по становништву и по површини, и да сад кад смо, после толиких наших аспирација, близу два мора, и наш је задатак тако исто постао двогубо већи. Није остварен до душе цео сан, али ипак највећи део, те је потребно огромно много рада уложити. Ја држим да би се за тај задатак могли само тако спремити и остварити га, ако се отворе оне артерије социјалне, које дају кисеоника цлућима, потребног за живот свакога народа, а то су путеви државни, окружни и железнице. У томе је наш програм и он је јасан. Железнице без путева остају без важности, јер је потребно да роба и путници са

пијаца у унутрашњости могу доћи до појединих станица железничких. Локомотива која пролази кроз пусте брегове и долине, хукће кроз царство смрти. Међутим нама је потребно да хуктање железница буде најачи доказ напона живота.

— Јсгејско и Јадранско Море, пре но што су нове покрајине завојеване, била су сувише далеко од Србије. Данас пак, помоћу пројектованих пруга, намера је да се за дан и по може стићи у Атину, и да се за неколико сати буде у Италији, кад будемо стигли у Драч преко Елбасана. Осим тога, код Прахова на Дунаву има се саградити једно велико пристаниште, које ће бити центар трговачки и који ће нас спојити са Румунијом, тако да ће Србија моћи вршити размену својих продуката по целом балканском полуострву, а нарочито са Западом, чиме ће се еманциповати од суседне монархије.

— Источна обала Јадранског Мора, настави г. Стојановић — одавна је била без поле значајнијег пристаништа, док је важила као најлепша обала античког доба. Извесне вароши, као Дубровник, у последње време служиле су само унутрашњој трговини, али никад нису биле од међународног значаја. Потребно је, дакле, да с једне стране Србија, а с друге стране они народи који су заинтересовани у трговини с нама, увиде потребу да

се на обалама Јадранског Мора мора створити једно пристаниште првога реда, да би се омогућила веза са Балканским Полуострвом и земљама Средоземнога Мора. Солун, као најприроднији излаз српске Македоније, биће то и у будуће; али ако се само баци поглед на железничку мрежу у унутрашњости Србије, биће јасно свакоме да ће Солун изгубити нешто од своје важности као морско пристаниште за промет Европе са Србијом, кад се пристаниште на Јадранском Мору подигне, које ће у највећој мери користити Србији.

*Нове железнице, мере за унапређење
земљорадње.*

Пошто је тако одредио непосредни задатак нове Србије, министар ми је говорио о новим пругама које се имају саградити. — Велес—Битољ; Приштина—Нови Пазар—Рашка; Јадранско Море преко Митровице и Призрена и друге споредне, које све изискују велике издатке, али у питању је подизање целе земље и зато је потребно да народ и земља учине потребне жртве. Ове пруге, са онима које се већ граде и то: Крагујевац—Рашка, која везује центар Србије са старом јужном границом, и цругом Ниш—Мердаре, образоваће густу мрежу која ће везивати све крајеве Србије, чиме ће јој бити осигуран, увођењем још и новог

демократског режима, огроман успех у трговини.

Трговина ће бити, настави министар, потпомагана одасвуд. У осталом, како би се и могло појмити продирање до близине обала и даље, без ових саобраћајних путева? Турци су градили само стратегијске путеве, а трговина се служила старим римским друмовима и путевима, грађеним још у средињем веку, у доба кад цветаху Ђенова и Венеција. На тај ће се начин повећати и наша популација чија је насељеност ретка у сразмери задобијених територија. Чим се достигне потребан број становника у повој Србији, уз примену демократског режима, којим се не само осигуравају слободе етичко-политичке, већ се обезбеђују и права сопствености, сасвим ће се уништити и последњи трагови феудалног режима, жалосног наслеђа мухамеданског апсолутизма, у колико га има и земља ће имати најнужније услове за своје благостање. Земљораднички кредит, који је за последњих десет година доста добро развијен, захваљујући земљорадничким Рајфајzenовим задругама, којих има на хиљаду, биће у стању да учини нове напретке. Тиме ће бити олакшан прогрес у земљорадњи, а особито набавком земљорадничких справа, вештачког ђубрета и семена нарочито пробраног. Задругарска идеја, која је иначе укореена у

српском народу, постаће ваљан фактор на-
претка његовог. Повећавајући експлоатацију
у новим крајевима, биће у многоме олакшано
решење појединих тако тешких питања као
што је аграрно и друго.

— Ове године, рекао ми је још г. Стоја-
новић, једно због ратног стања које ће тра-
јати док потпуно не демобилишемо, а друго
због великих киша, нисмо имали тако добру
жетву, јер ако не рачунамо кукуруз, други су
усеви слабо понели. Али, не стоји да народ
преживљује какву озбиљну кризу, јер, с обзиром
на економску структуру Србије, и свих балкан-
ских Земаља, које су превасходно агркул-
турне, последице рата не могу бити такве да
ће упропастити те земље. Наравно да би са-
вим другаче стајали кад би наша земља била
индустријска, све и да смо остали победници.

— За сада ће се потпомагати она инду-
стрија, којој је циљ опште побољшање и уна-
пређивање земљорадње. Целокупну пажњу
ваља обратити на продуктивну енергију земље.
Тако схваћена нова економска тенденција на-
говештава постепеност у индустријализирању,
јер неби било ни лако, ни паметно, да из
једног земљорадничког статуса, у коме се
налазимо, учинимо један нагао скок у инду-
стрију. Индустрије, које данас имамо, мало-
бројне су, али цветају: мауфактура тканина,
циглане, стругаре, пиваре, кланице итд., раз-

вијају се нема сумње нарочито узевши у обзир припраштај популације. Неће бити пропуштено, разуме се, да се искористи и рудно благо Србије. Ту има да се развије читав један рационалан програм, јер су многобројна рудишта угља, бакра, сребра, гвожђа па и злата; али не треба крити да овај програм, више пада у део страном капиталу, који ће потпомагати нашу активност у циљу истраживања и експлоатације.

— Програм са циљем унапређења шумарства у толикој се мери садржи у земљорадничком програму једне земље да он у ствари сачињава са овим један заједнички. Ми ћемо са задовољством да видимо како се подижу стругаре у вези са модерним радионицама фабрике хартије и друга индустријска предузећа, која ће од дрвета створити предмет будућности Србије, а све ће бити у хармонији, ако се рационалним подшумљивањем накнаде сировине потребне индустрији дрвета и другим потребама земаљским.

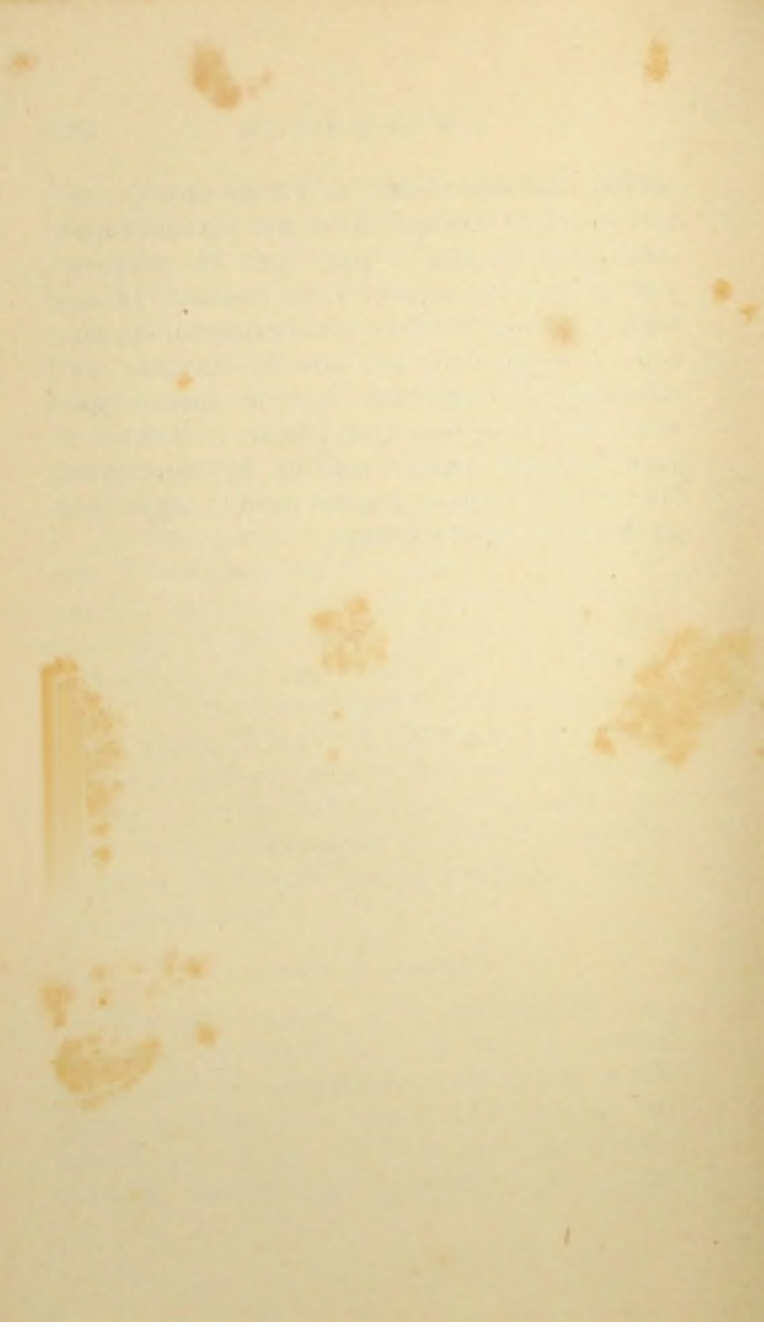
Албански немири.

Као што видите, рече завршујући бив. министар, ми имамо воље за рад, и српски народ, који је последњим својим држањем дао доказа одмерености, осећа само потребу да се развије у миру. Што се тиче албанских граница, зависи сада од народа који су ди-

ректно заинтересовани да учине што је потребно да ти немири престану, јер наш народ има право на мир и рад. Али га искуство учи да буде на опрези увек, те свата да његова будућност зависи од снаге његовог оружја, које ће онако исто, као што је савладао муслимански апсолутизам, који је толико времена стезао његову душу, моћи и сада као и увек угушити нереде, који су му наметнути. Ми од своје стране нећемо никад допринети да се нови сукоби створе.

ДРУГИ ДЕО

Привредни односи Србије према суседним
земљама

СРБИЈА И АУСТРО-УГАРСКА

Србија и Аустро-Угарска у преговорима за ревизију трговинског уговора

— I —

У независним државицама балканским, од њиховог постанка до данас, виде се две тенденције у политици: једна је да се дође до јачих веза политичких и економских међу малим државицама балканским, а друга је тежња за савезом са Аустро-Угарском како политичким тако и економским. Ово последње вреди за прошлост држава балканских, рачунајући ту и Румунију, која се налази на северу Балкана; док се идеја о савезу свих држава на Балкану јавља од скоро и свакога дана све више и више присталица добија. На жалост, с погледом на резултате услед горњих струја, морамо констатовати, да је неприродна тежња савеза са Аустро-Угарском, — неприродном је називам, јер се тражи веза са државом, чији су интереси по све антагонистички интересима јачања и независности балканских народа — имала знатних

успеха у прошлости и завршила се не само-стеченим аустро-угарским великим повластитама економским и задобијањем изузетних положаја на Балкану, већ и завојевањем територијалним једног великог дела, неколико великих области, које ни по чему нису требале доћи у састав те монархије. Идеја је о савезу балканских народа, или за то што је идеално-сувише схваћена, као једна политичка заједница, а поглавито услед слабости држава независних да се одупру тежњама противничким, још у фази рађања и није у стварном решењу ниједног конкретног проблема из области опште или економске политике још до сада нашла одзива. Тај досадањи неуспех не сме да буде разлог за нас да се ова идеја скине с дневног реда и да се ради на остварењу оних снова абсурдних о уједињењу народа балканских под странаčким скиптром, већ сам неуспех треба да нас упути на методе нове, којима ћемо све тешкоће уклонити с пута, како би извојевали потребне услове за победу идеје о независности Балкана, враћајући му и оне области, које су му отете, јер су те области његов део, потребне за његово снажење. За очекивање успеха у раду на савезу балканских народа нека нам буде подстицај успех савезничке акције против Турске. Опомена нека нам је увек активност суседне

монархије да се овај савез сруши и поквари, што је донекле и успела.

У току 1912 и 1913 године врло се често чула реч о ревизији нашег уговора трговинског и тражењу економских концесија. Економске концесије су нов назив раније траженог царинског савеза од стране Аустро-Угарске, што је у једно време било остварено кроз стари наш уговор у великом пограничном саобраћају. Сви разлози говоре противу царинског савеза и јасно је, да је здрава само она борба, да су оправдани и јаки само они разлози и напори, који ће тежити у проширењу данашњих царинских области међу државама балканским; јер налазимо да данашње привредно стање свих балканских држава, више мање, представља један ниво, те о каквој нашој експлоатацији говора не може ни бити. Проширење граница царинских на границе политичке Балкана даће једну привредну област: јаку за продукцију и потрошњу, те ће у размени добара између нас и каквог трећег, у првом реду између нас и Аустро-Угарске, положај нове целине бити много јачи и бољи но данас, те ће се и еквивалентности стећи веће у обезбеди узајамних трговинских и политичких права и интереса у будућности. Јаче снажење привредно ће дати могућности за културно боље јачање, јер се ово развиће може постићи, ако се створе услови за морално

јачање и неговање независно и ничим неспутано националних и хуманих идеала, што се никад не постиже у областима страначких доминација. Ко уради ма шта, да се у макакав савез увуче Аустро-Угарска на Балкан, тај поткопава основе не само наше физичке моћи, већ основе поносу и моралу нападеног Балкана, и жели повратак једног бедног ропства под протекторатом назови културних народа. Положај бедни у моралном погледу Словена у Аустро-Угарској и Немачкој нека је пример за нас и разлог да се туђину свим силама мора спречити свака конкуренција нелојална код нас.

— II —

По закључењу примирја на Чаталци, могло се очекивати да неће нићи лако са миром. Услед утицаја страног, са непобеђеним Турцима тешко је водити преговоре о миру; са људима, који живе у надама, да ће какав заплет искрснути и спасти им отете провинције; са онима, код којих фаталност претеже над свима државним резонима и који су у одуговлачење, лукавство неразвијених и простих људи сав метод рада сасредили, није лако изићи на крај. После страшнога фантома и уверења да ће изгубити Цариград, после пораза код Лили-Бургаса, Турци су молили за примирје, али им је мало времена требало,

да са привремено слабијег положаја противниковог, одмах изведу и закључак, да ће им се срећа окренути и од преговора за мир су направили оперетске лудорије.

Европе није било ни кад је букнуо рат на Балкану, и за дуго, за читави месец и по дана од почетних преговора, није знала шта хоће. У очекивању да ће и Цариград пасти, пред необичним резултатом савезничке акције, прво се јавила Аустро-Угарска са легитимним интересима и стављањем вето-а за излаз Србије на море. Европа се брзо, и поред јасних наших аргумената, око тог питања средила и стала на страну Аустрије, признавајући и наше виталне интересе и конференција је амбасадора у првој својој седници усвојила формулу Поенкареа, да се Србији обезбеди излаз на Јадранско Море, на неутралној зони и неутралном земљишту. Аустро-Угарска се као и Турска почела куражити после почетка преговора за мир и стала јаче истипцати, кроз своју штампу и званично, да има и других интереса, поред изнетих да Србија не изађе својом територијом на море. Почела је говорити о Санџаку, Ловћену, о границама Велике Албаније, изузетним концесијама економским, неутралним железницама преко Србије ка Солуну и у сплету разноврсних, разумљивих и неразумљивих питања, Европу још несређену, ставила је у положај незгодан и

пред изглед на већи конфликт од балканског. Европа је од првог дана, и ако неспремна за догађаје, који су се развијали, разумела сва листом потребу да се рат локализује. Мобилизација пак Аустро-Угарске изазвала је мобилизацију у Русији и нагнала Румунију на мобилизацију, а остале велике силе у Европи стајале су пред новим догађајима, који би могли искрснути, ако се ветом аустријским дирне јон у какав било интерес савеза балканског. Крајња мера аустријска, мобилизација, није суседној монархији донела користи, које је она од ње ишчекивала, напротив Европу је несложну сложила да заједнички брани мир и да се стварно заложи за локализовање рата. Савезници: Италија и Немачка пришли су тројном споразуму у питању граница Албаније и заједно су почели вршити пресију на Турску да мир закључи. Аустро-Угарска је и овога пута свом силом ударила на Србију, сматрајући да се она последњим проширењем са свим измиче из свере њених утицаја. Штете су осетне Србији нанете, али свакако ће држање Аустро-Угарске оставити последице на доцније односе узајамне напие и резултати ће бити слични последицама штета, које је Србија претрпела анексијом Босне и Херцеговине. Има губитака, који значајније утичу на експанзију народа од стварних тековина и у ред таких губитака долазе и штете, које је

Србија после свих победа својих и пожртвовања морала претрпети, услед агресија аустро-угарских.

После свих ових фаза кроз које је пролазило питање о нашем мору, Аустрија покушава да у најгорем расположењу створеном у нас, ради на задобијању економских концесија.

— III —

Одмах после вербалног протеста аустро-угарског о нашем изласку на Јадранско Море развила се јака полемика у нашој и иностраној штампи. Наше се гледиште може видети из мојих интервјуа, које у овој свесци износим, али је важно изнети и покушај да се са полузваничним круговима суседне монархије споразумемо. Кроз аустријску штампу, која је инспирисана од званичних лица, тражене су изузетне концесије економске, облика концесија које је Аустрија имала у своја два прва трговинска уговора са нама. Одбијена категорички са тих захтева, упућена да питање о нашем мору третира са великим силама, чинила је све да сепаратно са нама, и ако не званично, оно полузванично третира извесна питања. Ми смо примили ову дискусију, али се у напред знало, да се њеним захтевима не може изићи на сусрет, јер се тицало све пи-

тања, која дирују у нашу независност економску.

Велика је историја и значајна односа између Балкана и Аустрије. Нарочито су значајни односи њени према Србији и много је заблуда било о томе у каквим се границама има обични, суседски, сношљив поредак да заснује. Интимности између нас и Аустрије не може бити, али коректности може увек бити, и на то нас упућују реципрочни интереси суседства. Ако се у будућности створи сношљиво стање и избегну трзавице узалудне и непотребне из неоправданих захтева нашег суседа, онда се и са наше стране неће никакве анимозности уносити у разна свакодневна питања, које живот ствара између два суседа. Нека се не заборави да Србија ради свог снажења и јачања има потребе за добре односе са целим светом, и да се је са наше стране увек чинило и да ће се увек све чинити, што ће осигурати сређено стање на принципу реципроцитета. Пребацивало нам се експонирање за идеје, питања и проблеме ове или оне силе, а заборављало се да се једна држава, ма која то била, ако води своју политику, може експонирати само за своја питања а никада за туђа. Ма каква била заједница: верска, расна, крвна никада не може бити апсолутног конкордирања интереса у свима правцима између две државе, да се

једна може назвати пијониrom друге. Стварати пак фаме и заблуде по свету и фантоме из каквих малих покрета, које диктира симпатија оправдана према извесном народу или држави, ствар је или смишљеног плана или једне обичне заблуде, које се треба лечити. Нема политике, која се за сталну водилу може обежити ни за неколико деценија а камо ли за векове. Савези данашњи у Европи су темпорерни. Видимо у заједници државе, чији су најелементарнији интереси антагонистички. Пример је за ово Италија у савезу где је Аустрија. Енглеска је сада са Русијом, противу које је вековима радила. Где ће која сила сутра бити, коме ћемо ми мали са Балкана гравитирати, ствар је претежности интереса већих над мањима, који ће и нове савезе формирати и нове односе балканских држава засновати са Европом.

Шта се у ком моменту сме и може чему жртвовати ствар је оцене дотичног времена. Хоће ли се и колико погрешити при одлучивању зависи од тога, шта се за важније од чега има да сматра. Свуда може бити грешака, али је важно гледати да се са што мање грешака прође, у колико је то могуће. Код великих, доминантних интереса, јасних целога свету, компромис не може и не сме никакву улогу никада играти, мањи се интереси могу употребити за погађање и на њиховом

се жртвовању могу заснивати снопљиви односи.

Беренрајтер, бивши министар трговине у Бечу, још раније је одмах после анексије Босне, кроз чланке у своме часопису и говорима у делегацијама оштро критиковао политику Голуховског и Ерентала и јасно тврдио да је та политика упутила Србију на друга тржишта и одвојила је од потчињеног положаја у свери аустријских интереса. Жално је јако што су пропали планови политике принца Евгенија, и веровао да се та политика може вратити излажењем на сусрет српским жељама, наводећи увек да Аустрија треба да даје концесије а да их не тражи. Са гледишта психолошког, излажењем на сусрет жељама каквог народа, нарочито у погледу економских концесија, изазива се недовољна експанзија сила у тог народа, и он се не налази спреман довољно у историјским моментима да брани праве виталне интересе своје. Довести овакву теорију у склад за заштитом легалних интереса, неразумљивих народима Аустро-Угарске, што је сасвим фикс идеја извесних меродавних кругова у монархији, било је немогуће, и судар ова два гледишта утицао је на развиће последњих догађаја.

Неославизам је тражио да се конфликти између Балкана и Аустро-Угарске, нарочито између словенских елемената, избегну. Ово је

нашло одзива у новим струјама чији је представник Беренрајтер и покушаји су зближавања између нас отпочели, и ако смо унапред знали да међу нама не може бити помирења. Прихватили смо дискусију, из разлога што нам се је пребацивало да смо упорни и носиоци идеје панславистичке, чији је извор у Русији, да више водимо рачуна о утопијама а не о стварним приликама.

После изјаве трговачке коморе у Бечу и захтева да влада води рачуна о интересима индустрије и трговине, при решавању о нестанку Турске на Балкану, наша је трговачка комора изјавила жељу да се објасни са представницима трговине и индустрије у Бечу, Г. К. Ризнић, као председник трговачке коморе и г. Милорад Павловић као председник трговачког удружења отишли су одмах Беч. Тамо су били лепо примљени у комори, од Беренрајтера, Бека, Најрата и других личности и сви су их уверавали, ако Србија изађе на сусрет оправданим жељама Аустрије, да јој се обезбеде интереси економски, да ће наши захтеви о пристаништу бити добро гледани од њихове владе. На крају се све сводило: на диференцијалне тарифе за трговину и промет, на уговор типа царинске уније и на захтеве који су по све апсурдни и које Србија ни у коме случају не може примити.

После овога нису даље чињени никакви кораци у нас.

— IV —

На неколико недеља су предузети кораци од Аустрије да се нађе база у полузваничним преговорима и ми смо и ово прихватили и рекли, да може бити говора само у том случају, ако се Аустрија не успротиви нашем пристаништу на нашој територији, а са своје стране ми дајемо све што се може дати, да не буде на штету наших интереса, достојанства и што не може изазвати протесте ни других великих сила, услед повластица, које би њихове интересе оштетиле. Вођени су разговори са виђе-нијим представницима политике у суседној монархији али су свега резултати били негативни.

Рад илустрације ових фаза, кроз које је наш рад на задобивању пристаништа на Јадранском Мору пролазио, изнећу преписку коју смо имали са једним повереником из важнијих политичких кругова суседне монархије. Преписка је била у месецу децембру 1912. г.

На прво писмо упућена мени од г. Н... у коме је тражено обавештења на извесне ствари, које су биле предмет већ спорова у јавности, послат му је одговор, преко мог начелника г. Др. Б. Марковића.

Поштовани господине,

Његова Екселенпија Г, Мин. Народне Привреде примио је ваше писмо од 7. дец. у коме тражите обавештење у питању практичног значаја Драча и Сан-Ђовани ди Медуа с једне стране и Валоне с друге стране. Ма да нас у истини чуди такво питање, када је познато гледиште Србије у питању Валоне, ми вам по налогу Г. министра одговарамо на ваше писмо и шаљемо следеће објашњење као наше субјективно мишљење у овим питањима.

Историјски развитак нашег трговинског саобраћаја данас нам императивно налаже да српској трговини осигурамо слободан излаз на светска тржишта. Почетак остварења ове тежње Србијине налази се у њеном напору за стварање Јадранске Железнице. Према овоме, мисас о томе, да српска трговина потражи везе са европским тржиштима везом преко Јадранског Мора, није сада поникла.

При овоме раду Србија неби могла акцептирати другу солуцију овога питања, а најмање ону да добије излаз на Јадранско Море на туђем или преко туђег земљишта, што би се евентуално могло регулисати међусобним уговором, јер јој је врло добро позната сталност оваквих уговора, који се граде између великих и малих. Многи примери, па и ови из најскорије прошлости, потврђују ово моје мишљење. Сви

знају да Србија своје разне и многе потребе, које су потребе природна последица сваке слободне државе, није могла, као што је то било могуће Бугарској или Турској, увозити најкраћим и нормалним путем, јер је тај пут био онемогућен, већ је морала ићи преко Солуна. У најкритичнијем моменту њој је огроман материјал узапћен онда, када га је највише требала. Таква је судбина свих уговора закључених између слабих и јаких.

Према овоме, пристаниште на Јадранском Мору мора бити само и једино на српском земљишту. Из ових разлога, не само Валона, већ и сва друга пристаништа, која су у последње време изношена као компензација за излазак Србије на Јадранско Море, за њу су потпуно и апсолутно индиферентна, и то баш из тога разлога, што се не би налазила на српској територији. Ко хоће, пак, објективно да суди о могућности да се воспостави сигурна железничка веза између произвођачких крајева Србије и извозних тачака њених на Јадранском Мору, тај ће лако доћи до закључка да је та веза једино обезбеђена, ако се територија кроз коју ће пролазити та веза, налази под српском влашћу. Тај разлог је у толико јачи, када се узме у обзир да ће се у непосредној близини и те везе и тих пристаништа налазити посве некултурал и дивљаљ елемент, као што је албански народ. При-

станишта, које замисља Србија, неводећи при томе рачуна о ономе које ви спомињете у вашем писму, употребљива су, с тим додатком, што она захтевају, да би се на њима омогућно трговачки саобраћај, великих жртава у капиталима. Али, те велике жртве које Србија има да поднесе за остварење и уређење ових пристаништа на Јадранском Мору, за потребе њене трговине, доказују само и једино колико је велики животни интерес Србије у питању излаза њене трговине на Јадранско Море. Ту је основа да се Србија у будућности привредно развија под несравњено повољнијим условима, те да у истини рапидно повећа и своју произвођачку и своју потрошачку моћ. У овој је тачци тежиште српског трговинског проблема, и он неће бити решен, и његово ће коначно решење бити одлагано све док захтев Србије за излазак на Јадранско Море не буде усвојен овако како сам Вам за сада изложно. Крајње последице оваквог решења нашег трговинског проблема несумњиво неће бити од користи само за Србију већ и за све оне, који буду у будућности са Србијом имали привредне везе; а међу њима ће их несумњиво имати највеће суседи краљевине Србије. С тога сматрам за потребно и Вама као стручњаку скренути на ту околност пажњу, да проблем српске трговине није опортуно посматрати у овој тачци једнострано, већ га

треба посматрати са свима његовим ужим и ширим привредним последицама, које ће несумњиво и врло брзо наступити и у границама Србије и ван тих граница, а нарочито у односима са суседима њеним. Решавајући свој трговински проблем, Србија чини велике услуге привредним интересима својих суседа. Ко то не увиђа, па то било из ма којих разлога, тај чини врло рђаве услуге својој земљи и свакако, ма и несвесно, ради на штету њених привредних интереса.

Међутим мене као стручњака, и у немогућности да себи објасним ту појаву, интересовало би питање: где су и како су повређени животни и витални интереси Аустро-Угарске тиме, што ће Србија изаћи на Јадранско Море. За данас никоме, ни у Србији, ни ван њених граница, није јасно ово питање. Његово расветљење било би у истини од интереса и за мене као стручњака, а и за нашу економску дисциплину коју гајимо. С тога бих Вас молио, да имате доброту да изнесете Ваше и Ваших пријатеља гледиште у овоме питању.

Примите уверење . . . . .

. . . . .

Много поштовани Господине Началниче,

Примите моју дубоку захвалност за Ваше љубазно и опширно писмо, чијом ћу се садр-

жином ја, приликом, у ма којој форми, моћи по дозволи да послужим. Овде се интересујемо вазда да будемо обавештени о гледиштима која се код Вас заступају.

Као што знате, редакција „Der Oesterreichische Volkswirt“, од самог почетка није комбатирала Србијину жељу да добије јадранско пристаниште, и она ни данас нема разлога да то чини.

Ви ме питате при крају Вашег писма, који су економски разлози, који се у Аустро-Угарској износе, против јадранског пристаништа. Колико сам ја обавештен, не постоје битни економски приговори против јадранског пристаништа. План, који је фон Бернрајтер развио ближе у делегацијама да се Србији прибави осигуран излаз на Јадранско Море, колако ја знам, није наишао на знатнији отпор из економских разлога. Чује се истина покаткад, да личности, које стоје близу владајућих кругова, придају вредност самосталној Албанији и због тога, што жељезничка линија: Далмација—Дебар—Битољ—Лариса—Пиреј, — односно Битољ—Солун, у том случају не би пролазила преко српске територије; — али и овај економски моменат уступа у владајућим круговима испред политичких момената. Политички моменти, који су највећим делом изложени у чланку који је Albanicus публиковао у „Volkswirt“-у, ови су:

Албанија, национално изолована, садржи у себи у приличној мери становништво, које је словенским државама: Црној Гори, Србији и Бугарској у главном непријатељски расположена и према којима представља, у свима случајевима, противтежу. Аустро-Угарска и Италија предпостављају, изгледа, да Албанци, у случајевима конфликта, не би стали на страну Србије.

Интересовање Аустро-Угарске за Албанију заснива се и на томе, што су северна племена римокатоличке вере, и према томе Србима мало наклоњена. Што су и владајући кругови у монархији католичке вере није у овом случају без значаја.

Осим тога, сматра се, да би Србија, имајући јадранску обалу, развила живу анти-аустријску пропаганду у Далмацији и Истрији.

Најзад, и антагонизам према Русији игра велику улогу. Аустро-Угарска прати са великим неповерењем свако наклањање Србије на ову државу, и угледала би у сваком успеху Србије успех Русије. Да је Србија мање лирана са Русијом, можда би се влада у монархији мало другојаче држала.

Многи би кругови у Аустро-Угарској сматрали напуштање Арбанаса као врсту издајства, јер су ова племена ступила у ближе односе са Аустро-Угарском и Италијом, и по ономе што се зна, опходе се са великим повере-

њем са консулима и осталим представницима Аустро-Угарске.

Сурово поступање са српске стране према Албанцима који нису борци, а нарочито не безначајан број убијених Албанаца некомбатаната, изазвао је овде, па и у умеренијим круговима извесно узбуђење, које се само незнатним делом смањује опсервацијом, да су и Срби, у Старој Србији, за време турске владавине, од стране Албанаца имали много да претрпе.

Често се чује, да би се Аустро-Угарска, код свију који имају у њу поверења, учинила немогућом, кад би сад жртвовала Арбанасе, који делом у Аустрији и Италији гледају своје заштитнике.

То су најважнији аргументи, које сам дознао од политички трезвених људи, а који се делимиче приближују и званичном схватању. Уз то долазе и појединачне евунцијације, по којима се Србија никако не сме потпомагати, зато, што несумњиво има намеру да у згодној прилици анектира Босну, Далмацију и Хрватску. Целисходно је спречити непомирљивог непријатеља што више у његовом политичком јачању, — мисли које се код неких удружују са немачко-националним идејама. Представници овог правца гледају у Албанији могућност за сузбијање словенства. Они себи ништа не обезбеђују од предусретљивости према

Србији и верују, да се у најповољнијем случају, тек са идућом српском генерацијом могу створити пријатељски одношаји.

То су од прилике погледи у којима сам се ја могао оријентисати, а поред којих изгледа да постоје, више споредно, и други циљеви, о којима се чују само нејасни наговештаји. Изгледа, да су главни економски интереси, које управљачи наше монархије хоће да обезбеде. Извесно су то ти често спомињани „леgitимни интереси“ и „гарантије“, чија садржина и овде ширим круговима није позната.

Што се тиче гледишта оних кругова, који су према Србији више пријатељски расположени, оно би се овако дало формулисати:

Политичке супротности нису ништа вечито, и како се Бугарска већ данас одмиче од Русије и приближује очигледно западним силама, тако се и Србија може једном више на запад наслањати. У осталом и културни и економски развитак приближује Србију и Бугарску западу.

Да би се смањила опасност југословенске пропаганде, морају се у Босни, Далмацији, Хрватској и т. д. спровести широке политичке реформе. Аустро-Угарској пошло је за руком да од Пољака начини добре Аустријанце; Хрвати су то били до скора; зашто и Срби не би могли то исто да буду, ако се остави слободан мах њиховом културном развићу. Тад

не би било искључено да се ступи у тешњи однос са Србијом, која не би имала разлога бити незадовољна. Наравно да би се за тај циљ морала целокупна политика монархије, а нарочито њен аграрни део, да реформише.

И ако ови кругови нису за то, да сви Арбанаси дођу под српску власт, ипак би се они помирили са аутономијом северних племена под српским протекторатом (*oberhoheit*), чиме би и пут за Јадрацко Море био омогућен, које ови кругови Србији радо уступају.

Свакојачко, да су ови кругови начисто с тиме, да се на пријатељским односима између Србије и Аустро-Угарске требало радити још од прилике пре седам година. Али, у истини нема смисла у политици потрзати стално прошлост, него садашњост треба увек као нешто ново третирати, при чему се мора нарочито истаћи, да са српске стране нису биле предузимане никакве мере, које би биле погодне за побољшање односа према Аустро-Угарској. Напротив, изгледа да је владајућа радикална странка по којој пут баш намерно заоштравала супротности са Аустро-Угарском, и док се тежиња сваке националне државе, да стекне своју самосталност и моћ, мора признати као оправдана, не сме се губити из вида, да су се ствари делимиче развијале тако, да односи који могу бити добри нису били неговани.

Ја сам лично наилазио у Србији на нај-

љубазнију предусретљивост и увек ћу то радо истаћи, али никако не могу да се отресем утиска, да у српској штампи нема људи, који би нашли неколико лепих речи за контакт са монархијом, док се с друге стране не може порећи, да овде код нас има неколико људи, који су се вазда, без ограђивања, и не водећи рачуна о променљивима расположењима, изјашњавали за добре односе са Србијом. Понашање Србије, н. пр. у Прохаскиној афери, природно да је овако држање знатно отежавало. И у круговима, који су били уверени, да се консулу није ништа догодило, замерало се Србији јако, што је прекинула везу са аустријским министарством. Али то су већ чисто политичка разматрања.

Овде би нас веома интересовало да се чује штогод о савршеним пријатељским егунцијацијама у Србији, које би биле погодне за стварање бољих односа према Аустро-Угарској.

Ми сви патимо због догађаја у прошлости, али појединци бар теже да се опросте успомена и мисле на будућност. Затегнутост, која постоји између обе државе, не може вечито да траје, а и рат не би био ни за једну ни за другу страну од користи. И како монархија хоће од Албаније да начини самосталну политичку јединицу, то би било целесходно да се размотри, да ли би се под даним околностима могло ипак нешто трајно да створи.

У колико допиру моје информације, потпуно је искључено, да ће влада монархије одустати од свог захтева за аутономном Албанијом. За нас пак Аустријанце, који не придајемо велику важност Албанији и који пледирамо за добре односе са Србијом, потребно је да се помпримо са даном ситуацијом и да размислимо, на који би се начин искрено потпомогао развитак Србије у економском погледу.

Ја бих Вам био веома захвалан кад би ме известили које додирне тачке постоје моментано у Србији, које би омогућиле добре односе са монархијом. Јер и појмљиво нерасположење не може да одагна помисао, шта ће бити у будућности.

Поштовани Господине,

На Ваше писмо од 1. о. м. хитам да Вам дам одговора. У последњем Вашем писму Ви сте у истини покренули неколика питања, која су од велике важности и која би се могла дискутовати.

Аутономна Албанија, створена с оваквим племеном, неће имати услова за живот због различности вере. У осталом, Арбанаси су под турском владавином имали потпуну аутономију, и то *de facto*, а не номинално. Сасвим се по себи разуме да Србија цема могућности

да се успротиви пристанку Европе да се створи Албанија, али је она већ данас убеђена, да ће са својим гледиштем у овоме питању бити она у праву. Ако се погледа на аустро-угарске везе с Албанијом, за време турске владавине, онда, када је ова у истини уживала аутономију, види се да је, како трговина, тако и просвета била сасвим примитивна. И стога нас чуди зашто у то исто време, Аустро-Угарска није створила путеве о којима Ви говорите и који треба да иду преко Дебра, Битоља за Ларису и Пиреј, јер би она тада још дигла у њој културни ниво. А када су изгледил да Србија дигне те путеве, онда Аустро-Угарска верује да ће она бити спречена у трговини с Албанијом. Путеви преко Србије и до сада су били отворени, а и у будућности Србија не само што неће да спречава саобраћај него ће чинити све могуће услуге свима средствима, не само Аустро-Угарској већ и целој Европи. Из прошлости се не може цитирати ни један случај да је спречен кроз Србију транзит Аустро-Угарској, а ми, напротив, можемо цитирати масу примера, кад је Србији био спречен транзит, То је са свим, уосталом, природна ствар, јер само постоје у рукама великих држава ове репресалије. Према овоме, оправдана би била бојазан за спречавање трговине, да је овде у питању нека мала сила.

Што је овакав развитак догађаја међу словенским племенима, лежи кривица до Аустро-Угарске, а не до Србије. Онога дана кад Аустро-Угарска буде приступила да подједнако поступа према свима, гравитација Србије, која је изазвана застарелим системом *divide et impera* престаће. Србија онога момента када је помислила да буде већа, ни једног часа није смела сума да своје интересе доведе у склад с интересима својих суседа. О Аустро-Угарској водила је много више рачуна него Грчка и Бугарска, које су далеко од Аустро-Угарске. Да је одишта водила рачуна, показује се у томе, што је све употребила да изађе на море, како би за свагда престала, да у погађањима за трговински уговор има оних артикала, који су због конкуренције аграраца вечно били повод за моментана разилажења при склапању трговинских уговора. Природа артикала трговинских, пак, најбоље показује којима државама Србија гравитира, Русији или Западној Европи. Аустро-Угарска је била, према овоме, у могућности на помолу нових догађаја, да је прихватила српске захтеве, где су и њени интереси били заштићени, да промени расположење Срба и у монархији и у проширеној Србији. Међутим, не из привредних интереса, већ из неразумљивих легитимних интереса, лансирана је идеја аутономне Албаније, не због Албаније, него да се спречи Србији

излаз на Јадранско Море. То је пробудило код свих Срба све моменте из прошлости, које не желимо да помњемо, јер смо уверени да нас они не могу довести до бољих односа. Кад би побуде за аутономну Албанију биле искрене, онда би се лако помирило све са српским пристаништем на Јадранском Мору и ово довело у склад с интересима Албанаца и српским интересима, што не би штетило ни економске ни друге икакве интересе аустро-угарске монархије.

Данашња Велика Србија, као јача продуктивна и консумативна област и од бивших турских крајева и од могуће слободне Албаније, која се не може много културно подићи, више вреди за Аустро-Угарску као Absatzgebiet. Ми у аутономној Албанији не видимо област из које ће проистицати само нереди, већ верујемо и очекујемо, да ће и она, ако буде имала услова за развијање, пристати на везе са свима суседима, које су јој потребне за њен опстанак, а те се везе не могу наћи у вечитим конфликтима.

Што се вере тиче, српско је племе подељено на исти број вера, као и арнаутско племе. Гаранције, које пружа Србија за вероисповест, познате су и она ће их неговати и постарати се да их свима начинима и средствима обезбеди. Двадесети век није век нити нетрпељивости верске нити нетолеранције

етничке; то је век тражења повољних услова за економско и културно развијање, што долази у задатак једне државе. Србија и њени савезници почели су овај рат да ослободе своју браћу од беде и мизерије у којој су они живели вековима под Турцима, услед чега представљају најнижи културни ниво у Европи. Тај елеменат данас није способан и створен да издржи напоре у модерној конкуренцији, у борби за опстанак. Оно, што је Европа могла равнодушно гледати вековима да се на Балкану дешава, пресечено је почетком XIX века покушајима за ослобођењем хришћанских балканских народа. То је настављено у половини XIX века и треба да се доврши у XX веку.

Заузете области од савозника су некултурне, немају ни популације, и оно што је има то је бедно; неуређене су области, без икаквих техничких транспортних средстава; личне и имовне безбедности нема, те су вршена гнусна насиља до пре неколико дана пред очима власти. Толерирали су интереси насилника пред лицем целе Европе и она је била према свему томе равнодушна, што није био случај код савезника. Ако се Европа и Аустро-Угарска у својим акцијама руководе хуманим разлозима, балканске државе имају пуно могућности да препороче у сваком погледу нове области, јер ниво државног уређења у старим областима најбоље показује каква је разлика

у напредовању код њих и у заузетим крајевима, и шта је све постигнуто за неколико деценија интензивног рада.

Када се сравни увоз и извоз Србије, Бугарске и Грчке, који износи више од једне милијарде, према бедној међународној трговини дупло већих турских провинција у Европи, може и Аустро-Угарској бити јасно, да је за њу много боља будућност него ли прошлост у раду с оваквим и овим турским провинцијама и да она нема разлога да преза ни од чега, што су се балкански савезници приближили и узели на себе задатак културног препорођаја целог Балкана. Овим горњим подацима нека се дода дуг који износи у иностранству две милијарде и нека се он сравни са инвестицијама и с друге стране с дугом турским и њеним инвестицијама, те да се види ко је корисније употребио зајмове Турска или Балканици.

Незгодно је по европску политику при оснивању новог стања остављати трагове незадовољства, јер су од тога последице врло рђаве, а нарочито кад су општењени уверења, да су они, не правом него силом, приморани на примање новог стања. То није доносило користи ни победнику ни побеђеноме. У штампи Тројнога Савеза, талијанској, немачкој, па већим делом и аустро-угарској, вођена је стално кампања за наш неизлазак на море и

наше гледиште стално побијано. Ви сами признајете да против ове тезе не може ништа војевати, а и ваши су пријатељи истога гледишта, и онда је врло незгодно кад се о томе не води рачуна тамо, где се ово питање има дефинитивно да реши. А ако се и поред свих наших, српских разлога, који су поред тамошње штампе наших потпоре и сагласности у целокупној штампи Тројног Савеза, окрпе наши захтеви, пристаће се само из разлога избегавања конфликта. После овога остаће уверење да је Србија примила ново стање с великим губитком. У ново створеним, пак, границама, Србија ће свечинити што јој дужност налаже као самосталној држави да се згодним и незгодним путевима послужи у међународној трговини, да, не крпећи ничије интересе, изађе са што мање штете, уверена, да је учинила велике жртве за одржавање мира и на Балкану и ван њега. Као што је досада нико није могао убедити да нечије интереси штети изласком на море, тако је и у будуће нико неће уверити да није изгубила ослонац за економску независност немајући мора. Све се ово, напослетку, може рђаво одазвати и на добре односе у будућности између Србије и њеног суседа.

Србија, ни до данас, није била та која је интригирала, и све што јој се до данас подметало доказује се да је било лажно. Треба тежити да се у будућности спрече ове појаве,

а то је у вашој власти да учините. У противноме јасно је, да се намерно иде к томе, да се не дође до споразума, тј. да се не жели споразум.

Налазећи да су ствари које су овим писмима третиране од обостраног интереса, немамо ни ми ништа против да Ваше писмо као одговор на наше прво писмо штампамо, јер садржи елементе да се постигну добри резултати у нашим односима.

Примите Господине уверење мога поштовања.

Српско гледиште у питању о пристаништу¹

Ми смо пре неколико недеља донели једно излагање о аустријском становишту у албанском питању, онако како се оно оцртава из тока мисли наше званичне политике, а сад смо добили један допис из Београда, за који имамо разлога да сматрамо да се поклапа са званичним српским гледиштем о овом питању. За сада се не зна поуздано, колико је Србија одлучена да попусти од свог гледишта, те је с тога од интереса да се види, како се и у Србији ово гледиште брани делимиче мало јаким аргументима. Исто је ограничење које смо учинили и при излагању аустријског гле-

¹ Der Oesterreichische Volkswirt 21. децембра 1912.
Ово је извод из прошлога писма.

дишта, али која показује, можда, пут, којим се може доћи до компромиса, који би задовољио обадве стране. У реченом допису каже се:

Историјски развој српског трговинског саобраћаја захтева, да се српској трговини осигура приступ на светско тржиште. Почетак за остварење ове тежње Србијине лежи у њеним напорима за стварање јадранске железнице. Мисао, према томе, да српска трговина створи везе са европским пијацама преко Јадранског Мора, није тек сад постала. Али Србија не би смела да акцептира ниједно решење овог питања, по коме би се приступ на Јадранско Море омогућио на туђој или преко туђе територије, што би се евентуално имало да регулише нарочитим уговором. Србија је потпуно свесна сићушне вредности уговора који се закључују између великих и малих. Многи примери, па неки и из најновије прошлости, потврђују ово мишљење. Тако Србија многе и разне потребе, које су природне потребе сваке слободне државе, није могла да покрије најјефтинијим, а у исто време и нормалним путем, као што је то било могуће, н. пр. Бугарској и Турској. У критичном тренутку, кад је Србији био слободан пут најпотребнији, колосалан јој је материјал био задржан. То је судбина свију уговора, који се закључују између великих и малих. Због свега овога, јадранско пристаниште сме да буде само на српској

територији, и из ових разлога су сва она пристаништа, која се Србији у последње време, као компензација за излаз на Јадранско Море, нуде и хвале, без вредности, јер се не би налазила на српској територији.

Ко према томе хоће сасвим објективно да суди о могућности стварања жељезничке везе између произвођачких области Србије и њених извозних тачака на Јадранском Мору, тај ће доћи до закључка, да је ова веза сигурана само онда, ако територија, преко које прелази јадранска жељезница, буде стојала под српском државном влашћу. Овај је момент у толико више од значаја, кад се узме у обзир, да у непосредној близини жељезнице, која се има саградити и пристаништа, о којима је реч, живи некултуран и дивљи елемент, као што је у истини арбанашки.

Пристаништа, која Србија тражи, употребљива су, и ако се за њихово потпуно уређење морају поднети још врло велике материјалне жртве. А ове велике жртве, које је Србија готова да поднесе ради уређења својих пристаништа на Јадранском Мору, баш доказују како је крупан животињи интерес Србији у питању о јадранском пристаништу. Овде лежи основа, која је Србији потребна за економско развијање под несравњено повољнијим условима и за повећање њене произвођачке и потрошачке снаге. Ту лежи тежиште српског трговинског

проблема, а овај се проблем неће решити, него ће се његово дефинитивно решење само одгодити, ако се захтев Србији за изласком на Јадранско Море не буде задовољно, на обележени начин. А такво решење пристанишног питања не би користило само Србији, него и свима оним државама, које ће у будућности одржавати са Србијом трговинске везе, а нарочито не подлежи сумњи да ће одатле извући највећу корист баш суседне државе. С тога је потребно скренути пажњу на тај факат, да није умесно третирати пристанишно питање једнострано као искључиво српски трговински проблем, него да треба имати на уму и обухватити и све уже и шире економске последице, које ће се несумњиво, и то врло брзо појавити, не само у оквиру Србијиних граница, него и ван истих. Решити пристанишно питање у српском смислу, значи указати у исто време велике услуге економским интересима њених суседа. Ко то, ма из каквих узрока, не увиђа, тај је рђаво обавештен о интересима своје сопствене државе. У Србији би се с тога интересовало да се сазна, који би то животни интереси Аустро-Угарске били угрожени, ако Србија добије излаз на Јадранско Море.

*

„Der Oesterreichische Volkswirt“ указивао је од почетка балканске кризе на то, да не

само да он није у стању да одговори на ово последње питање, него да у целој Аустро-Угарској није дао нико на њега иоле прецизан одговор. Али се у Србији не смеју с тога ставити на гледиште, да је Аустро-Угарска једино крива за огорченост у односима између Аустро-Угарске и Србије. На аустријску дипломатију пада знатан део кривице, ма да и она, због несрећних унутарњих, политичких прилика, нема увек одрешене руке. Али, политичке ситуације, као што је садашња, нису згодне да се расправља о подели кривице. Главно је да је однос између обеју држава из основа рђав, а како ово стање ни за кога није корисно, то је задатак и Аустро-Угарске и Србије, да га опет поправе. С тога се у Београду морају чувати да оперишу са фразама, као што то ми у Аустро-Угарској увек сузбијамо. Међутим, изгледа нам, да се у излагању које смо горе донели не налази потпун доказ, да је Србији јадранско пристаниште неопходно потребно на сопственој области и у територијалном саставу са осталом земљом, као ни доказ уопште да би аустро-угарски интереси били угрожени, ако би се Србији дало јадранско пристаниште заједно са „ходником“. Исто тако изгледа, да се значај јадранског пристаништа за даље привредно развиће Србије у Београду знатно прецењује, ма да је извозна тачка на Јадранском Мору

за Србију свакако од великог значаја. Србији је једино стало до тога, да се у својој трговинској политици еманципује од свог моћног суседа, у коме владају аграрне партије; и то ће постићи у тренутку, чим буде слободно располагања једним јадранским пристаништем. Јер и оно, што се горе каже о несталности уговора, закључених између великих и малих, ипак је само манифестација огорченог неповерења. У осталом, овде по свој прилици не би ни долазио у питање уговор између Аустро-Угарске и Србије. Аустро-Угарска, пак, изгледа да не би чинила никакве тешкоће интернационализовању јадранске жељезнице, односно јадранског пристаништа, чиме би и излаз Србије на море био стављен под заштиту Европе, као и независност Албаније.

Осим тога, по слому Турске, за Србију могућност, да се у свако доба снабдева ратним материјалом, не представља актуелно питање, пошто ће Албанија бити неутралисана. Ако пак Србија осети потребу да се оружја против Аустро-Угарске, онда би имало мало смисла, да се у Србији жале због недовољног разумевања српског гледишта у Аустро-Угарској. А Србија, исто тако као и њена суседна велика сила морају имати пред очима, да је политичка лудост водити превентивне ратове. Најзад, Србија мора да причека, да види како

Аустро-Угарска испуњава своје међународне обавезе, као што и Аустро-Угарска мора да узме у обзир вазда могућност, да од Србије створи пријатеља. А тежиња свих оних, у Аустро-Угарској и у Србији, који су, далеко од утицаја фразе, искрено забринуте за добро својих држава, мора бити уперена на то, да се кроз гомилу од предрасуда дође до узајамног разумевања истинских животних интереса, и да се, у колико су они у супротности (што није случај ни у погледу Албаније ни у погледу јадранског пристаништа) нађе мирно изравнање.

На ово писмо нисмо више реагирали, јер су наша гледишта и сувише позната. За сада одговарам само на две напомене, које се лако могу сузбити. Наше гледиште о уговорима између великих и малих писаца назива манифестацијом огорченог неповерења. Ово би било оправдано, кад би заборавили сву прошлост шикана и препрека, које су се чиниле српској трговини, кроз читаво једно столеће. Бојазан, да ће имати Србија тешкоћа за трговање преко пристаништа на туђој територији за нас је оправдана; и да треба причекати да се Србија увери о поштовању међународних обавеза од стране Аустро-Угарске која

би била у погледу пристаништа и сувише је излишна ствар, кад нас од анексије Босне и Херцеговине, где је један међународни акт, пред очима сила потписница, поцепан од Аустро-Угарске, тако мало времена раздваја.

ДОДАТАК¹

Аустријски привредници и балканска криза

У Грацу се одржала 22/2 (по нов.) 1913 г. генерална скупштина аустријског привредног друштва. На овој скупштини узели су учешћа многобројни грађани: председник општине, посланици, заступници трговачких и занатлијских комора и пољопривредних друштава. Скупштина је отворена у присуству заступника министра пољопривреде, а под председништвом посланика, ритера фон Панца. Скупштину су телеграфски поздравила многобројна лица и корпорације, међу којима се истичу: министар председник граф Штирк, министар за трговину Др. Шустер, министар за пољопривреду Др. Сенкер и председник парламента.

Пошто је председник поздравио присутне учеснике и скупштину прогласио отвореном,

¹ Додатак овој глави расветљава многа спорна питања између Србије и Аустро-Угарске, а извод је рада на скупу њихових највиђенијих привредника.

изразио је своје задовољство на исказаном признању владе, које се манифестује у поздравном писму министра председника, а у коме се истиче, да пут, којим је привредно друштво пошло, а под овако тешким околностима, може да послужи само интересима домовине.

После председникова говора, прешло се на читање извештаја о друштвеном раду, из кога се види, да друштво није добизало никакве субвенције, и да је средства за своју пропаганду и задобивање чланова, црпело искључиво из својих сопствених редова. Друштво кореспондира са трговинским друштвима у немачкој царевини и са привредним централама за занатлијску трговину и индустрију у Бечу.

После тога је узео реч генерални заступник аустријског привредног друштва, Др. Карл Хофмајстер, професор више пољопривредне школе у Бечу. Говорник је за своју тему узео *аустријску привредну политику и привредне односе према балканским државама*.

Тај његов говор у изводу гласи:

„Трговинско-политичка питања побуђују данас опште интересовање, јер она пре свега стоје у вези са поскупљивањем, па онда са пасивом нашег трговинског биланса, која стално и прогресивно расте, и на послетку, та су питања у вези и са догађајима на Балкану.

Када су пољопривредници тражили, да се за 1906. год. царинска тарифа знатно повиши на жита за хлеб, стоку и месо, а нарочито да се према Србији укине она сасвим незнатна погранична царина, тада су сасвим искрено и поштено признали, да они захтевају ово повишење царине на најпотребнија животна средства само за то, што се надају и очекују, да ће после ових царинских повишења поскочити цене у земљи, што би било веома потребно за заштиту домаће производње.

То очекивање и надање дошло је баш тада, када смо ми стајали на обртној тачки, да се развијемо као држава за увожење жита. У истини, ми од 1909 год. и увозимо од прилике 2 по сто жита за наше хлебне потребе, отуда царинења дејствују на јако повишење цена и заиста просечна цена за последњих пет година знатно је поскочила према просечној цени од 1901—1905 год., и то по белешкама бечке берзе на пшеници за 39 по сто, на ражи за 29 по сто, а на пшеничном брашну бр. 0 за 33 по сто. Зато је пре годину дана с правом рекао један члан угарског магнатског дома: „још никада није заједничко царинско подручје толико користи довело угарском пољопривреднику као данас. Аустрија је најсигурнија пијаца за угарске производе, а аграрне царине стичу своју потпуну важност баш због великог аустријског

консума, и то тако, да угарски пољопривредник своје продукте продаје своме аустријском шураку управо толико скупље, колико износи повишена царина.“

Учинили би бесмислицу, када неби признали да се осећа велика оскудица у стоци, што сигурно није без малог утицаја на исхрану становништва, јер се у Аустрији троши, рачунајући по сваком становнику, годишње 30 кг. меса, у Немачкој 42, у Енглеској 50, а у Сједињеним Америчким државама по 71 кг. Зато се и чује све гласнији вапај за *безусловно* отварање границе. Па ипак, када би тај глас послушали, значило би потпуно уништити производњу домаће стоке, јер ту може помоћи само појевтињавање и олакшице домаћих продуката, а никако још веће обарање његове рентабилности јефтином страном конкуренцијом.

И пасива нашег трговинског биланса бивала је све више интензивнијом у последњој трговинско-политичкој ери, која датира од 1906 год. Њена последња актива од 39 милијуна кр. спада у 1906 год. а већ 1907. год. закључена је са пасивом од 44 милијуна кр., и тако она расте све више и више до 1912, у којој су први једанаест месеци већ достигли пасиву од 769 милијуна кр.

И наш биланс плаћања не показује никакву радосну слику, јер када само зами-

слимо, да је од наших 15 милијарди државна дуга, једна трећина пласирана на страни, то чини годишње више од 200 милијуна кр. за покриће интереса; и ако нећемо да на овом путу прогресивног задуживања и даље тражимо помоћи изван земље, тада морамо да потражимо компензације у повећању нашег извоза, пошто већ сама данашња пасива нашег трговинског биланса, са плаћањем интереса у иностранству, износи већ читаву милијарду круна.

Пошто наша држава нема никаквих колонија, то морамо узети у обзир само оне експортне области, које за нас стоје повољно у погледу прометних и возаринских односа, и у којима смо — што је према данашњој огромној светској конкуренцији врло важно — добро акредитовани; а то су балканске државе, а нарочито Србија, као наш непосредни сусед, која је већ, по својој граничној затворености, упућена на Аустро-Угарску, као на једина извозна врата.

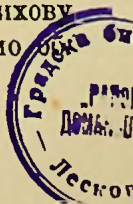
Између наше монархије и Србије заиста је постојала врло интимна привредна веза све до 1906 год., када је Србија по тако званим „пограничним повластицама“ уживала такве царинске олакшице, какве није имала ни једна друга држава. Губитак ових повластица морао се силно осетити у привредном животу Ср-

бије, као што није био користан ни за нашу извозну трговину.

Интересантно је, да је Русија, тај велики протектор Србије, већ 1904. год. тражила од нас, да се укину све пограничне повластице за Србију, ваљда завидна Србији због великих царинских повластица на стоку, коју је извозила у Аустрију. Али, шта би значило оно неколико хиљада волова, које би Русија може бити могла к нама увозити, када Србија неби имала никакве наклоности према тако великој држави, као што је Русија? Очевидно дакле, то је морао бити само политички мудро прорачунат шаховски потез Русије, који се скривао под чисто привредним захтевом, а који је у истини водио оној политичкој констелацији, у којој смо ми данас, т. ј. потпуном одвраћању Србије од нас, и заокруживању Аустрије помоћу словенских држава, прожетих панславистичком мишљу.

Дакле, прилике се и политички заоштравају све више и више, тако, да ми морамо већ једном бити начисто с питањем: шта ми управо тражимо на Балкану, и шта треба да чинимо, па да се једном реше све ове кризе. На ово је питање лако одговорити са политичког становишта. Ми не терамо никакву освајачку политику као Османлије, и зато немамо никаква интереса да поновимо њихову погрешку, наиме, да себи прикључујемо

ласти, које, већ по својој огромној разноликости, немогу никада пружити слику једноставне државе.

С обзиром на наше држање према балканским државама, није баш тако тешко рецити ово питање ни у привредном погледу. Ове државе су изразито аграрне државе, које морају да импортирају у знатној мери индустријске артикле; ми смо опет приморани, да због нашег неповољног биланса плаћања повећамо наш извоз, а ми можемо извозити само индустријске продукте. Пошто те државе имају и сувишка у својим пољопривредним производима, што код нас није случај, шта више осећа се и оскудица, а тако исто стоји и у погледу стоке, то би се могло споразумно, а са мало добре воље и увиђавности изаћи на прави пут и помоћу наших консула оно поправити, што је дипломатија скоро сасвим упропастила.

СРБИЈА И ИТАЛИЈА

— I —

Комитет српско-италијански

Важност италијанских тржишта за српски извоз показао је период од 1906—1912 год. Та су нам тржишта, и поред свих незгода због путева преко Солуна и немања уредног саобраћаивања са Италијом морским путевима, учинила велике услуге у данима неуговорног стања трговања између нас и Аустро-Угарске. Рад са Италијом није престао и кад су се трговинским уговором нормирали односи између нас и Аустро-Угарске. Тешкоће, које нам се стављају у изглед од стране суседне монархије за будућа трговања са њом, упућују све нас да сачувамо италијанско тржиште за наше продукте, јер је Италија, као наш сусед, згоднији потрошач наших производа од осталих суседа на Балкану, од којих се Србија по квалитету продукције много не разликује. Проширењем Србије, трговина је наша са Италијом постала још већа и послови који нас очекују у будућности много су интензивнији. Грађење пристаништа на Јадранском

Мору, подизање путева и железница у новој, проширеној Србији; удруживање за оснивање бродарства трговинског и везе будућег нашег бродарства са италијанским, — питања су, која ће у интимној вези свезати нас са Италијом.

Од суседних земаља на Балкану, Грчка је новим распоредом држава дошла у наше суседство. Пијаци грчке могу бити и биће доста јак потрошач наших продуката, а и бродарство њено, нарочито на Јегејском Мору, биће Србији од великих услуга. За удружени рад на пољу трговинског саобраћаја и Грчка и Италија су од истог значаја за нас, док је Италија као потрошач наших продуката много веће вредности. Грчка, њеном близином, заједничким радом у савезничкој ратној акцији, има у себи све елементе за хармонијски и пријатељски рад у будућности. Италијански је народ дао доказа својих симпатија за буђење и ослобођење свих народа балканских. Србија и Грчка су у ратовима свог ослобођења видели међу својим борцима италијанске добровољце за време тешких криза, кроз које су поједине земље балканске, у разним периодима, пролазиле. Болови су Балканаца налазили одјека у јавном мишљењу италијанском, и ако увек није конкордирала званична политика Италије са струјама и покретима народа на Балкану. Нису били ретки случајеви, какав је анексони Босне и Херцеговине, да се

је са симпатичним јавним мњењем италијанским поклапала и званична Италија, чији је протест био значајан и 1878 године у Берлину, кад се Бизмарковом политиком заснивало тешко стање по српско племе на Балкану.

У последњим ратовима, којим се ликвидирали остаци турске владавине на Балкану, створеном Албанијом, Италија, и ако савезница Аустро-Угарске у подели утицајних свера у Албанији, није имала одвећ агресивни карактер противу наших претензија. Пред догађајима, који су се невероватном брзином развијали, из разлога велике и успешне активности савезничке с једне стране, и неспремне Европе, да се за какво велико зло на Балкану брзо ориентисше, било је случајева јаким дисонанси између Италије и Србије, а нарочито између Италије и Грчке. Време ће многе ране залечити и трагови ће оправданог незадовољства ишчезнути, а прави интереси Италије, Грчке и Србије упутиће у будућности сва ова три народа на заједнички рад. Обале Јадранског и великог дела Средоземног Мора морају у трговини бити слободне за сва три народа; и које какви фантоми о панславизму и хегемонији грчкој или италијанској на мору, којима се противници споразумевања и слоге ова три народа служе, отићи ће у позадину испред разлога једино оправданих, који крећу народе прогресу културном и економском. Исто се тако надамо,

да ће трагове неспокојства, мржње, антагонизма између савезника балканских, чији је посао, последњим сударима међу њима, помрачно успехе њихове заједничке акције над Турском, време изгладити и сви ће се балкански народи упутити једином циљу, који има задатак да ојача морално и материјално народе на Балкану.

Србија, Грчка и Румунија последњом заједничком акцијом противу Бугара, зближене су и рад није потребан нарочити, који би те народе довео у ближи додир. Букурешки мир поставио је основе за чување створеног стања на Балкану. Покушаји, да се створено стање сруши, долазили са Балкана или с поља, сами ће савезници, или у друштву са силама, којима искрено мир на Балкану лежи на срцу, сузбити и савладати.

Комитет за економско зближавање Србије и Бугарске, који је оба народа спремао да се политички савез изведе пре економског, због свих догађаја, који су се збили, мора за неко време обуставити своју акцију. Да није било немилих догађаја, који се нису створили нашом кривицом, тај би комитет био проширен на све балканске народе, и дао основу за већи, интензивнији и успешнији рад у будућности. Кад време пређе преко свих још свежих успомена, кад се пређе преко дискусије о узроцима и кривцима догађаја, кад успомена онога што двоји и цепа буде заме-

њена свешћу о правим потребама озбиљних напора за снажење свих народа на Балкану, онда ће и идеја искрена, која је база била за оснивање нашег комитета, наћи изнова своје присталице. Балкан ће онда бити зрео да да једну конфедерацију јаку, коју ситна интрига са стране, болесна амбиција анахронистичких остатака средњег века, не само неће бити у стању да спречи, већ ће се и покушаји сваке мегаломаније освајачке или завојевачке о тај бедем разбити. За овај посао пуштамо да време спреми погодне услове.

Италијанско-српски комитет, основан 1912 год., пре балканског великог рата, имао је задатак сличан задатку српско-бугарског комитета за економско зближавање, а поред тога и задатак за културно зближавање са Италијом. Овај је комитет поглавито створен иницијативом наших људи, који су последњих десет година радили у Италији и са Италијом на различитим пољима. Наша трговина интензивнија са Италијом, ближе везе са разним удружењима књижевним и културним од скора дали су повода образовању овога друштва. Још у стварању овај је комитет, услед рата на Балкану, морао провести више од године дана на припремним радовима, потребним за пуно и ефикасно дејствовање своје. Услед држања званичне Италије, неких листова италијанских, а и услед нарочито уде-

шених махинација да се створи провалија између нас и Италијана, према овоме су комитету почели бивати доста хладни, индиферентни и они, који су за њега у почетку највише војевали. Поменути разлози, који говоре за ближи додир између нас и нашег новог суседа, са којим ћемо одржавати везе преко нашег економског пристаништа на Јадранском Мору, надамо се, да ће овом комитету, чији сам ја за сада председник, дати више живота.

Италијанско-Српски одбор за економско и културно зближење Србије и Италије

Као привремени председник комитета српско-италијанског, у седници од 16. фебруара 1914. године, на којој се комитет имао, после ратова, да конституише, држао сам говор следећи, о потреби да се привремени комитет преобрати у стални.

I

Господо, мисао о комитету српско-италијанском јавила се код оних људи, који су по својим пословима у Италију из Србије одлазили, и код Италијана, који су због послова поглавито трговачких а и културних, имали потребе чешће у Србију долазити. Још пре него што је анексија Босне и Херцеговине 1908 године изашла на дневни ред, пре него што је тај догађај скренуо пажњу целе Европе на један велики догађај повреде фрапантне једног међународног акта и јасно за све било да су овим актом интереси, у првом реду ните-

реси српског племена, оштећени; — још пре тога, 1906 г., односи између Србије и Италије почињу бивати интимнији, услед поремећених трговинских односа између Србије и Аустро-Угарске. Кад је пијаца била аустро-угарска изгубљена поглавито за један од најважнијих артикала извоза нашег, извоза живе стоке, онда је почео рад на тражењу земаља, које би могле заменити Аустро-Угарску. Као повољне пијаце тога артикла нађене су на Средоземном Мору земље, међу којима Италија долази на прво место. Србија и Италија, две земље које се до тог момента нису ни познавале, среле су се на пословима узајамног трговања, и видело се, да је од узајамног рада могло бити користи по оба народа. Од 1906 године ти послови развијали су се и ишли задовољавајућим темпом, тако да је Србија нашла: да нове пијаце дају накнаде за оно што је изгубљено на пијацама пештанским и бечким. То су били први разлози економског зближења Србије са Италијом. А кад је почела анексија, онда је почела интимнија веза између кругова италијанске интелигенције и српске и онда је, као што је познато, јавно мњење Италије било на страни нашој, онамо, где је и просвећено и либерално европско мњење било, на оној страни, која је бранила очевидно праведну ствар.

Идеју о овом комитету покренули су г. г. библиотекар, Јован Томић, Гаудиозо, трго-

вац, Синобад, новинар и Аскијери, лектор за италијански језик.

То је било 14. јула 1912. године. Та господа замолили су мене да будем председник тога привременог комитета. Изашао сам њиховој жељи на сусрет, делећи и сам мишљење, да између Србије и Италије морају постојати везе интимније но у прошлости. Конституисао се привремени комитет са надом, да се позове један збор, као што је овај, на коме би се званично примио статут комитета и јавно позвао свет у Србији и Италији да ступи у редове његових чланова. Поред господе, која су покренула ту мисао, доцније су пришли комитету г. г. Коста Ризини и Кабилио Ринели, отправник италијанског посланства, који је отправљао ту дужност после смрти посланика италијанског г. Баролија, који је такође приврженик ове идеје био. Затим били су у комитету г. Др. Коста Јовановић, секретар трговачке коморе, Др. Ј. Лончаревић, секретар индустријске коморе, професор Драгутин Дероко, Стеван Бркић, српски консул у Ђенови, г. Љуба Јовановић, министар просвете и г. Др Воја Маринковић, народни посланик.

Ускоро, на два месеца после оснивања комитета, наступили су велики догађаји, који су Србију упутили на послове, који су готово сву снагу народа ангажовали, те није било времена и могућности да се у периоду —

остатку 1912 и целе 1913 год. — изврше намере, које су се имале у почетку кад смо стварали комитет, да се комитет комплетира онако, како то данас мислимо постићи.

Десило се још нешто, господо, у току 1912—13 године — десила се појава, која нас још више упућује на оснивање овог друштва између нас и Италије. Та појава, жалосна појава, десила се и код нас и у Италији, из разлога, што између нас и Италије није било интимног додира и што питања заједничке вредности нису јасно била позирана, те ни из далека није било могућности да се загледа у правилно решење њихово онако, како то интереси и једне и друге земље захтевају.

Још у почетку месеца октобра 1912 г., пре него што су наше трупе избиле на Јадранско Море, дошао је протест од стране Аустро-Угарске, да Србија не сме излазити на Јадранско Море и да мора да се створи аутономна Албанија. Пред тим питањем Европа се нашла збуњена и тада је, можемо рећи, званично и јавно мишљење Италије било на страни Аустро-Угарске, која је званично уложила протест против наших оправданих претензија на Јадранско Море. Нећу понављати шта је било у италијанској штампи, ја налазим да је то више продукат необавештености него ли разумевања праве опасности по италијанске интересе услед нашег излаза на Ја-

дранско Море. Јер, господо, ко и површно зна каква би улога Србије била на Јадранском Мору, тај не може наћи да би тај налаз Србије на ово море могао реметити равнотежу у Јадранском а још много мање у Средоземном Мору. И баш зато, што је онда такво мишљење владало у италијанској штампи, а ја овде помињем да је она била под сугестијом страном: да има опасности од словенског продирања, мислим да је потребно разбијати такве и сличне заблуде, које постоје као најача сметња, како културном тако и економском напредовању два народа, које сва питања упућују на заједнички рад.

Ја сам поменуо ову ствар, која се чула у новинама, која је заоштравала до највећег степена односе између Србије и Италије, као разлог, да се разуме што нисмо у поменутом времену сазвали збор, да комитет комплетирамо и да му дамо широку јавност, какву мора имати оваква установа. Ја налазим да смо ми сви, који смо били у комитету и ту ствар пре ратова на Балкану покренули, дужни да данас, чим су се прилике колико толико разбистриле, да ову ствар поново изнесемо на јавност и да изложимо вама као људима који се интересујете оваквим установама, у првом реду, питање: има ли смисла да постоји овај комитет или не? Ако се сложимо да има, а ја по мом схватању стварн и прилика нала-

зим да све говори у корист његовог постојања, онда ћемо прићи даљем раду око његовог оснивања.

Не могу не поменути, да између Србије и Италије не може бити конфликта због територијалних проширења и завојевања. Између нас и Италије може бити само контакта у узајамном промету, трговинским пословима и културним односима. Данас је на Балкану постала и једна нова држава Албанија силом и стицајем прилика и Србија се, и ако јој је излазак на море пресечен, приближила мору много више него што је некад било, јер смо некад били 260 километара далеко од мора а данас само 80 километара. Кад смо раније са Италијом радили, кад смо били даље од ње, показало се да она може бити потрошач наших артикала. Италији смо се данас још више приближили близином до Јадранског Мора и дугачком границом преко државе у којој је њен уплив колосалан, и мислим да ново суседство те државе и нов размештај држава на Балкану упућује нас да интензивније радимо на економским и културним везама са њом и да данас има још више разлога за постојање оваквих друштава какво је наше.

Кад је комитет створен нису се имале у виду само чисто економска-трговинска питања него и питања културна. Ми смо избегавали да тим питањима дамо политичко обележје

водећи рачуна о тешкоћама, које долазе ако се политика умеша у питања економска и културна. Али, како се налазимо у тешким приликама и како неко може, баш због назива комитета, правити сметње сличном друштву, ја мислим да је најбоље, да у нашем штатуту и програму рада избегавамо питања политичка и ако сва друга питања, која су неполитичке природе, можемо подвести у обим програма нашег друштва и решавањем њиховим утицати на обавештавање кругова утицајних код нас и у Италији.

Као што рекох, није било само питања трговинских него и питања друге врсте којима се комитет бавио. Ви ћете из прегледа рада комитета видети, која су друга питања додирнута, која излазе из оквира питања чисто економских. Побројати сва та питања, која могу ући у програм нашег рада, то је немогуће, можемо их по категоријама само назначити. Понављати, да сем економских питања у програм рада нашег комитета долази и маса других културних питања непотребно је.

Кад помињемо културна питања, ја ћу казати зашто придајем важности културном зближењу између Србије и Италије. Има земаља, које, као јаке и велике, могу корисно утицати при мешању са још младим и културно мало развијеним. Господо, онај који је једанпут прошао кроз Италију, може јако уо-

чити колики колосалан капитал из прошлости и из средњег века садржи та земља. Онај, који је познат са прогресом модерним, нарочито северне Италије, као и са прогресом технике из XIX и XX века; онај који зна значај прошлости и садашњости Италије, њене универзитете и просвету у опште; који зна њену моћ економску, моралну и културну тај не може казати, — кад се зна да Италија долази у ред великих сила, које у Европи одржавају равнотежу, — да Италија не долази у ред држава, од које се не може добити ништа узајамним радом у садашњости.

Ја нећу овде износити податке у цифрама. Кад би цифре поменуо, онда би за све било јасно да Италија може и на пољу кредита послужити као и у трговини и дати Србији све оно што јој даје без мало Немачка и Аустро-Угарска. За ширење умног и културног хоризонта масе грађана Србије, мислим, да се може много више добити познавањем прилика у којима се Италија налази и познавањем њене прошлости, чији трагови јасно сведоче о некадашњој моћи Италије, него што то може дати Србији њен додир са ма каквом другом земљом, која свега тога нема у остацима из прошлости, нити је достигла степен на коме се налазе велике, савремене, европске, културне државе у које долази и Италија. С једне стране близина те

државе према Србији, а с друге стране њена вредност у садашњости и прошлости, доказују да не може бити губитака по нас од економског и културног зближења са Италијом и италијанским народом.

На жалост, мора се признати, да званична Италија не припада оном блоку европских држава, не припада оној групи сила, којој ми гравитирамо. Ја знам, а и за цео свет је јасно, да је јасно и за наш народ, да се Италија не налази онде, у оној групи сила, где је Француска и Русија, него да се Италија налази тамо где је Аустро-Угарска и Немачка. Свака земља опредељује се онако, како јој њени интереси налажу или како то њихови људи схватају, да интереси њихове земље захтевају. У то се нећемо упуштати. Али, кад је једна држава, од најважнијих представника латинске расе, Француска, која је на челу латинских народа, могла наћи да заједница њених интереса захтева, да се са најјачом државом, представником словенске расе, Русијом, споразуме за одржање статуса у Европи — мислим, да разлози етнички, који су тамо диктовали везу између Француске и Русије, које стоје на челу два велика племена: словенског и латинског, да ти разлози расни не могу нас определити да не идемо у заједницу са Италијом. А да нас не могу определити види се и по томе, што италијански народ није био

никада непријатељски располвжен према Србији.

И ако званична Италија прошлога пута, у рату Србије са Турском, није могла користити Србији, италијанско јавно мњење и сва њена штампа увек је била расположена, да комплиментима пропрати достојне подвиге наше храбре војске, да упозори италијански народ на велику борбу, која се водила између хришћана и азијских угијетача, као што је Италија, та иста земља, некада слала и добровољце за ослобођење Балкана и била с нама једно време, борећи се за независност нашу. Званичне се политике мењају. Како ће држање великих држава бити кроз 10—15 година не можемо знати, али је једна ствар несумњива, да је увек било контакта између српског и италијанског народа, и изгледа да се тај осећај није мењао ни када су политике дивергирале, Осећање и расположење француског народа није се мењало према народима на Балкану, који су желели своју слободу; и у овом случају, у нашем рату са Турцима, према савезницима било је такво осећање и код руског народа и то из два разлога: етничког, крвног и мотива хришћанског морала према угијетаваним народима на Балкану, за који је Русија у више махова и крв своју проливала.

Има разлике између званичне политике

и расположење народа. Званична политика може често ићи против осећања и актуелних интереса каквог народа. Али, кад каква политика базира на правом расположењу народа, а то је расположење противу нас из разлога: етничких, економских или каквих других интереса, онда се слабо што може постићи и изменити стварањем ма каквих друштава и установа.

Између небалканских народа, који су се радовали ослобођењу угњетених народа на Балкану и извесних група држава у Европи, које нису симпатисале нашим успесима, има јасно маркантних разлика. Ма како се мењале званичне политике таквих народа, чији су осећаји контрадикторни са нашим, чији су интереси у непрестаним конфликтима са нашим, они неће бити тамо где су биле наше симпатије. И ми не можемо бити у оној групи која се противи нашем ширењу и напредовању. Мени се чини, на основу свега, што сам могао уочити, да се у тај ред држава Италија не може уврстити.

Господо, ја сам у главним потезима изнео разлоге, који су нас руководили, кад смо први пут стварали овај комитет и извините ме што сам био мало дужн у говору, јер је било нужно, као што сам већ напоменуо, да образложим потребу, да овај комитет треба да постоји.

II

Прелазим, Господо, на рад привременог комитета. Може се казати да и привремени комитет није требао ништа да ради, пошто се није претворно из привременог у стални. Ја сам изнео разлоге зашто је морало да се одложи његово комплетирање, а сад ћу изнети и какав је посао урадио од свог постанка до данас. Његова је прва мисија била да сазна расположење Србије и Италије за сам комитет и први корак, који је комитет учинио, био је упознавање извесних лица, тела и корпорација са статутима његовим, које ћете имати част доцније видети.

Дакле, одмах по свом оснивању, два месеца пре рата, наступио је рад комитета, и за та два месеца, кад смо ми припремали материјал, са којим треба изаћи на збор, ми смо већ добили пристанак многих у Италији за наш комитет.

Многе велике трговачке фирме, јаке економске установе одобриле су програм комитета и сад га помажу при извођењу тог програма.

Тога ради, комитет италијанско-српски одржава добре односе: са комитетом Пуљија Балканија у Бари, са краљ. трг. музејом у Венецији, трг. Комором у Катанији и друштвом италијанских пољопривредника у Риму, а усвојили су његов програм: комесаријат еми-

грације у Риму, италијанско друштво за трговину и географска испитивања у Милану.

Затим је комитет радио на стварању читаонице и ради тога се комитет обратио пријатељима у Италији и у Србији, како би се створила библиотека за лектуру српско-италијанску. Вођена је реч и о одласку српских трговаца и чланова комитета у Италију и обратно, али то није свршено и приведено крају због ратних прилика.

Наш комитет, коме сам имао част бити председник, а чији је потпредседник био г. Коста Ризнић, имао је свој стан код г. Аскиерна, а после је неко време радио у Комори Трговачкој. Због малих материјалних средстава, комитет није могао имати засебан локал.

Ово су, као што видите, претходни радови овога комитета. Могу вам рећи да су се и извесна политичка питања третирали у јавности; изашле су извесне расправе, које су третирали питања о нашем изласку на Јадранско Море; штампане су расправе на италијанском језику о потреби заједничког рада између Србије и Италије, које су изашле у Милану и слате из комитета публикације у италијанску штампу, ради унозапавања италијанског јавног мишљења о питањима, које је рат балкански истакао на дневни ред. Одштампавали су се изводи из политичких и периодичних италијанских листова, који су као бро-

шуре, слати у Италију виђенијим и истакнутијим личностима. За време самог рата, г. Љ. Јовановић, министар просвете, покренуо је питање о стварању једног малог одбора за приређивање изложбе женских радова у Турину и тражио је од комитета, да помогне ту ствар. Комитет се је одазвао овоме позиву и ствар је успешно свршена. Привремени секретар г. Аскнери је два пута путовао у Италију. На једном путовању је био два месеца. Он је кроз Италију путовао као члан и привремени секретар комитета, а и као заступник комерцијалног музеја из Венеције. Као секретар нашег друштва вршио је пропаганду за комитет, ради чега је држао више конференција, а распитивао се и о приликама згодним да се кредитни односи између Србије и Италије створе и да огледа, да ли би која од банака могла имати веза са банкама у Србији. Он је заинтересовао за ове послове Банку Комерцијалну и Банку Римску, које су дошле у додир ради упознавања наших кредитних прилика са нашим банкама. Банка Римска, преко нарочитог свог изасланика, проучавала је економске и финансијске прилике у нас, и ради тог посла исти је дуже време остао у Београду. За сада немамо стварних резултата од тог рада, али по свему изгледа, да су извештаји италијанских експерата за кредитни саобраћај између Србије и Италије повољни. Људи, који су из

Италије долазили ради послова, упућивани су од комитета за информације онамо, одакле су их могли најповољније добити.

Дакле, као што видите, господо, комитет се бавио поглавито прикупљањем података, да се види на какво расположење може наћи код Италијана и Срба и по неко је питање узгред додиривано, имајући у виду да главни задатак по своме конституисању приведе крају, кад се за то укажу згодне прилике, какве су се, држим, сад јавиле.

До рата, до 1912—1913. године није било питања од велике вредности, која су фроасирала италијанске кругове; и да нису тим ратом нова питања избила на дневни ред, одзив код италијанске интелигенције био би много већи према комитету. Према овоме, онај почетни рад комитета, после три месеца, стицајем догађаја и прилика, морао је застати. Како су се прилике стишале и како изгледа да су многа питања, која су била отворена, затворена; и како улазимо у период мирног развоја, но што је то било у очекивању пре неколико месеци, ја сам сматрао за врло згодно, да ми данас поведемо реч о овоме комитету и да видимо да ли га треба одржати и ако га треба одржати, да ли треба овај привремени статут да остане или да се измени. Ако до резултата повољних дођемо, онда број чла-

нова комитета треба повећати, а управа привременог комитета самим овим сазивом конференције престаје егзистирати и конференција има потпуно одрешене руке за избор нове управе.

Италијанско-српски комитет основан је, као што се из свега види, иницијативом једне групе лица: Срба и Италијана, искрених пријатеља двеју земаља и у очи једног политичког момента од великог значаја по Србију, и тешких међународних прилика за Италију. Комитет својим програмом одговара оним идеалима културним и економским за зближење између ових двеју нација, којима је Србија увек тежила, ради своје независности и на које је онај део Италије, који је свестан интереса своје земље, са своје стране стално мислио, да на Балканском Полуострву, капији Истока, понова оживи своје старе трговинске и културне традиције.

Излазак Србије на Јадране остварење је једног великог нашег народног идеала. Али, ко добро о томе размисли и посматра то са друге тачке, с тачке гледишта цивилизације, видеће у томе и приближивање двеју нација, којима је суђено да раде једнога дана у корист цивилизације и прогреса за цео онај свет до сада неприступачан, који ће, мало по мало, под утицајем светлости науке и економ-

ског напретка, учинити један велики корак у новој ери, ери цивилизације на Истоку.

Комитет схвата потпуно важност овога, и његов је програм лишен потпуно политичког карактера, ограничен на установљење непосредне и брзе везе између Србије и Италије, у колико је то могуће у овом историјском моменту, што у осталом захтевају интереси обеју земаља.

Према томе, дакле, нема ништа у његовом раду вештачког, што би захтевало великих жртава с једне или с друге стране, већ једно делање на најплоднијем пољу рада, који није изложен никаквој евентуалности, јер се оснива на раду напретка и просвећивања, што ће лако добити симпатије у најпросвећенијим друштвеним слојевима двеју земаља.

Италија није више ни за кога само једна лепа земља; Италија је слободна и богата земља, која утиче на светску политику. Тако исто Србија није више израз географски или земља, која има да стрепи од угњетача и политичких авантура; Србија је данас проширена, слободна и постала земља напретка и на Балканском Полуострву, центар за ширење европске цивилизације, како напретком на пољу науке, тако и својим демократским установама. Две земље, са одређеним великим ми-

сијама на пољу културног програма, које се у заједничком раду неће сукобљавати, упућене су, и природним географским положајем и заједницом својих интереса, на успешни заједнички рад у будућности. Комитет је само једна етапа у стварању нове ере рада и напора на просвећивању Балкана.

СОЛУНСКО ПРИСТАНИШТЕ

I

Савез српско-грчки дао је сјајне резултате на бојном пољу. Будућност тог савеза зајемчава мир и равнотежу на Балкану, а ојачање његово, улазом Румуније у њега, даје све потребне гаранције за његову трајашност.

На пољу привредном ми смо се са Грцима први пут средили у нормирању наших односа трговинских у солунском пристаништу. Солунска лука, којом се наша трговина служи већ неколико година, има за нас после ратова много већи значај, што је велики део хинтерланда његовог својина Србије. Конвенција, којом су сређени односи нашег транзита преко Солуна, претеча је будућем уговору српско-грчком, који ће се на широј бази саградити, но што је случај био са нашим уговорима у прошлости.

У овом одељку изнећемо наша гледишта на значај Солуна за нас, гледишта на будућност Солуна и на реципрочне користи српско-грчке од транзитирања нашег преко Солуна и територије грчке између границе српско-грчке и овог најважнијег пристаништа на Егејском Мору.

II.

Солунска трговина и Србија¹

Желећи да добијемо више података и детаља у питању о трговини између Солуна и Србије, које је питање једва дотакнуто у интервју, који нам је изволео дати Господин Никола Пашић, председник Министарског Савета Србије, и који смо ми публиковали овде, ми смо се обратили г. Кости Стојановићу, Министру Нар. Привреде, који нам се радо одазвао. Користили смо се овом приликом да му поставимо неколико питања, која се посредно или непосредно тичу трговинске будућности нашега пристаништа; и доносимо врло интересантне одговоре српског Министра Привреде. Они су врло повољни и наш трговачки свет биће нам без сумње благодаран за добре и утешне новости, које му доносимо.

Солун нема чега да се плаши

— „Екселенцијо, Господин Председник Министарског Савета изволео нам је рећи приликом једног интервјуа, да јадранско пристаниште неће правити конкуренцију солунском пристаништу и да ће ово последње напредовати. Хоћете ли нам дати неколико објашњења тачних о овоме питању?“

¹ Интервју Косте Стојановића, Министра Народне Привреде са дописником L. Neffussy, солунског листа „L' Independant“. 18 марта 1913. год.

— „Ја се нећу ни у колико колебати, да вам изјавим, да Г. Пашић има право. Јадранско пристаниште не може да чини ни у ком случају конкуренцију солунском. Нама је потребно јадранско пристаниште за извоз у Италију извесне врсте живе стоке, која тешко подноси морски пут, али ће се жива стока, намењена за Грчку, Малту, Египат, Сирију и М. Азију извозити преко Солуна. Могуће је, да ће се чак стока, намењена за извоз у Италију, служити солунским пристаништем више него јадранским, јер ће последње принудити солунско пристаниште, да чини напоре за побољшање и веће удобности извозу. Драчко пристаниште и пристаниште Сан-Ђовани ди Медуа служиће као допуна солунском и фујумском пристаништу и ми ћемо тако имати у ова два пристаништа највише олакшица, са најмање трошкова. Данас, Аустрија затвара Фијуму за транзит наше стоке, као бајаги из санитарних разлога, а и будућа конкуренција Драча припудиће је да нам отвори своја пристаништа. Драч ће на тај начин бити регулатор транзитне тарифе као и трошкова око одржања пристаништа и осталог.

„Солун, ја понављам, нема чега да се боји, нити Драча, нити ма ког пристаништа на Јадрану, нити у архипелагу. Што се тиче увоза, положај је Солуна јединствен и вредност је његова велика. Увоз дунавских зе-

маља врши се сада преко Трста и Фијуме. Кад се успоставе бродарске регуларне и честе везе између Солуна и Порт-Саида с једне стране и Солуна и западне Европе с друге стране, Солун ће постати за све балканске државе један велики емпоријум. Увоз за ове земље, који се сад врши железницом, служиће се у будуће поглавито морским путем преко Солуна. Силом околности Солун ће се све више и више снабдевати справама за увоз. Нове кредитне установе олакшаће транзакцију између ваших трговаца и Европе; ви ћете имати све оно, што је потребно за јако развијање трговине: берзу, трговачку комору сличну онима у Европи, и на висини свога позива. Ваши трговци, ради проширења својих послова, повећања свога кредита, морају се постарати за отварање филијала великих европских банака. Погледајте, шта се десило код нас; пре је Аустрија једина, доскора, имала своје филијале у Београду. И услед тога, дуго су наши трговци искоришћавали једино аустријска тржишта за извоз наших производа. Али, од како је отворено неколико филијала француских банака, наши су производи нашли нова тржишта, нове излазе и увозну трговину деле сад Аустрија, Француска и неколико других земаља. Нека вам ово послужи за пример“.

Нема жељезничких пруга конкурентних

— „Претпостављајући, да ће се солунско пристаниште боље снабдети справама за утовар и истовар, можемо ли ми конкурисати драчком пристаништу и не треба ли да се ми бојимо конкуренције једне јаке међународне линије, која ће спојити Србију и Јадране“?.

— „Драчка линија и линија Скопље—Солун укрштавају се и а priori свака је конкуренција између њих искључена. С друге стране, изобиље линија никада није било зло, већ обратно, јер свака нова линија одговара нарочитим потребама. Тако, није ли Европа поставила себи за циљ да увећава без престанка своју жељезничку мрежу, јер је економски и материјални напредак једног краја, то је опитом утврђени факт, у пропорцији према жељезничкој мрежи и путева и т. д.

„Ја морам ипак признати, да су тарифе једно опасно оружје да сузбију конкуренцију рутну. Благодарени смањивању тарифе за транспорт, американски су производи однели светску победу. У том погледу солунска је линија боље наоружана, од свих осталих линија, за сигурну победу. Пре свега, конкуренција не може да постоји сада између две жељезничке линије на Балкану, где има тек да се раде: пристаништа, путеви и т. д. Предела старе Турске слабо су насељени. Економски,

трговачки и финансијски напредак једне земље оснива се једино на њеној потрошачкој и произвођачкој моћи, другим речима, на броју њених становника.

„Благодарећи миру и одсуству сваког званичног гођења, предели који су недавно освојени од савезника развиће се, населиће се.

„Узмите н. пр. Нову Србију, како је ми зовемо, она, на жалост, нема ни један и по милион становника, а Стара Србија, која има толику исту просторију има од прилике три милиона, и, ипак у сразњењу са насељењем Белгије, наше насељење није густо; оно би требало да се подне на 7—8 мил. становника. У земљама, које имају да дуплирају њихове произвођачке и потрошачке снаге, смешно је говорити о конкуренцији између две железничке линије, које ће избијати на два различита мора“.

Нове железничке линије

— „Пошто су предели, скоро освојени, лишени готово сасвим комуникације, Ви имате без сумње пројекат, да их снабдете потпуном жељезничком мрежом и путевима?“

— „Без сумње; ево наших пројеката:

1) Јадранска линија, која ће ићи на Сан-Ђовани ди Медуа и за Драч, преко Мердара и Призрена; од Призрена један крак ићи ће

за Бар (Црна Гора) преко Ђаковице и Пећи. Ми смо већ свршили студије и трасу линије Ниш—Мердаре—Призрен.

2) Линија: Врање—Скопље—Дебар—Охрид

3) Линија: Битољ—Драч, преко Ресна, Охрида и Елбасана.

4) Ђустендил—Валона, преко Грацко и Битоља.

„Кад ова железничка мрежа буде саграђена и експлоатисана, Ниш и Битољ постаће две важне тачке, одакле ће се пружати на све стране железничке линије, и вароши: Ниш, Скопље и Битољ, три важна трговачка центра, биће везани међу собом и сваки од њих са њиховим излазом на Јегејско и Јадранско Море.

„Ова ће мрежа неизбежно бити комплетирана мрежом, коју ће независно саградити Грчка у својим новим пределима и Солун онда постати одлично пристаниште, напријек него икада, што је до сада било.

Трговински уговори

— „Пошто изгледа да ће Солун бити за Србију природно пристаниште, бар за увоз и један део њеног извоза, то значи да један трговински уговор мора постојати између Србије и земље, која ће дефинитивно заузети Солун“.

— „Ваши је закључак потпуно логичан и ми нећемо ни по коју цену оставити пут за Солун, који смо ми научили да ценимо од 1906 год., од времена, када је наступио прекид уговорних односа између Србије и Аустро-Угарске Монархије.

— „Какве ће бити особине овога уговора?

— „Ми ћемо уживати поред клаузуле „највећег повлашћења“, нарочите привилегије услед близине, што не могу имати државе Средње Европе. Ми ћемо сем тога захтевати, да нам се не чине никакве сметње: претовар, контрола и т. д. Потребно је, да нам се допусти да дођемо у Солун са нашим вагонима, нашим локомотивама и да сваки излишни преглед наших магацина у Солуну мора бити потпуно искључен.

„Као што видите, ми смо успели да заједнички у неколико подигнемо густу вео који нам крије будућност. Ја не знам да ли ће се сва моја предсказивања остварити, али могу на најенергичнији начин тврдити, да ће Солун у будућности у сваком случају бити напреднији, него што је био под Турцима.

ДОДАТАК

Будућност Солуна

У допуну свога гледишта на значај Солуна за нашу трговину, сматрао сам за нужно изнети један чланак из Independent-a, листа, који излази у Солуну, из кога се најбоље види стање трговине солунске, у 1911, 1912 и 1913 години.

Година 1913 била је прва година грчке владавине у Солуну. У почетку ове године, трговина Солуна налазила се у најтежим околностима и најпесимистичнији погледи владали су у погледу трговачке будућности ове вароши. У њој се налазио онда један део бугарске војске, чије је присуство у сваком тренутку угрожавало јаван поредак. Сваког дана, било је инцидентата, који су стално узнемиравали становништво. Неизвесност односно будућности, подела између савезника Македоније и осталих предела који су се снабде-

вали у Солуну, претње и интриге бугарских комитета и војника створиле су једну атмосферу мрачну и подозриву, у којој се трговина Солуна осећала врло рђаво.

За време ове критичке периоде, грчка управа предузела је све потребне мере за развитак трговине у овој вароши и имајући у виду велике промене, које су наступиле услед најновијих догађаја, један знатан део увозне трговине Солуна имао се претворити у транзитну трговину и трговину са антрпоима.

Влада је одлучила да усвоји систем приватних антрпоа, допуштајући тако стварање и рад антрпоа месних банака; она је укинула таксу 1% за антрпое и у исто време дала им све могуће олакшице увозне трговине. Трговци, охрабрени оваквим повољним мерама, приступили су живом раду после једног кратког колебања услед рата.

Резултати ове политике грчке управе показали су се данас у обрту солунског пристаништа у току 1913 г. Они су окуражавајући у погледу будућности.

У току 1913. г. приспело је у пристаниште солунско: 1015 пароброда, укупно 909253 тона и 1550 једрилица са 30491 тоном, док су у току 1912 г. приспели у пристаниште 746 пароброда са 823025 тона и 1555 једрилица са 38519 тона; дакле, у току 1913 г. приспели су у Солун: 269 пароброда више него у 1912 г.

Овде прилажем неке податке, нужне да се оцени значај Солунског трга и пристаништа за време турске владавине.

Цео промет турске империје од 1908 до 1909 год. био је:

увоз	3.143	милиона	гроша
извоз	1.843	"	"
транзит	246	"	"

У горњем прегледу Солун је имао учешћа за:

увоз	435	милиона	гроша
извоз	247	"	"
транзит	84	"	"

У току 1910 године је увоз из иностранства преко Солуна за Турску био 110 милиона динара без Турске; увоз је по државама овако распоређен:

Аустро-Угарска	24,861.000
Немачка	14,304.000
Италија	14,599.000
Енглеска	16,326.000
Француска	5,474.000
Белгија	5,317.000
Русија	4,847.000
Швајцарска	3,388.000
Бугарска	3,277 000
Србија	2,692 000
Румунија	2,922.000
Турска	11.329.000
Шведска и Норвешка	275.000
Шпанија	1,740.000
Грчка	350.000
Португалија	40.000
Остале земље	8,965.000
	120,983.000

Извоз је 1910 године био 35 милиона, мањи од средње цифре од 40—46 милиона последњих година, због суше и неродице у 1910 години.

За транзит преко Солуна продукти Србије од 1906 године имају највећег значаја. 1910 год. извезено је из Србије, поред друге робе 34038 грла у вредности 12 милиона динара. Увоз у Србију исте године био је на 1032 вагона артикала индустријских, колонијалне робе, кожа и т. д. Преко Србије за Солун је у 1910 години увезено робе у 103004 тоне и 2657 вагона стоке, од овога долази на Србију: 80728 тона и 2657 вагона стоке; на Аустро-Угарску 20431 тона робе; на Немачку 1575 тона и на Бугарску 270 тона. Од робе из Србије остало је у Солуну 22703 тона, остатак у стоци и роби је транзит преко Солуна. Извоз Европе преко Солуна у 1910, преко Србије био је 12878 тона, од чега долзи на увоз у Србију 10320; на А.-Угарску 809; на Немачку 543 и Бугарску 1196 тона.

Из ових података је јасна улога Србије била у промету преко Солуна пре балканских ратова, што говори у прилог јачег и већег промета у будућности под новим погодбама, створеним ратним успесима 1912 и 1913 год.

Српска индустрија¹

Наша се индустрија налази тек у фази рађења. Да нису нове струје у међународној трговини, заштита аграрних интереса у великих индустријских државâ, нагониле Србију да тражи накнаде развијању своје индустрије због немогућности свог извоза сировина, не би данас у нас још могло бити говора ни о индустрији, ни о условима њеног будућег снажења. У овом чланку говорићу о стању наше данашње индустрије; о условима њеног снажења и брзој, могућој трансформацији наше агрикултурне производње, услед спреге њене са радиношћу, као и интензивној целокупној производњи наше земље, која се само тако јавити може, ако се ранијој, патријархалној експлоатацији примитивним физичким оруђима и снагом, прида рад модерне технике на пољу опште радиности.

I.

У нас је, пре појаве праве индустрије, где веза радне снаге са капиталом чини чи-

¹ Преглед Сарајевски 15 новембра 1910 год.

ниоце производње, постајала домаћа индустрија са занатством. Јевтина производа фабрика налазећи заштите у тарифама уговорима за увоз са стране имала је утицаја штетна на радњу радност нашу и за њу се може казати да је у опадању или бар у великој стагнацији. О стању те примитивне индустрије нећу говорити и ако она данас још задовољава велики део потреба становништва, поглавито из разлога, што морамо водити рачуна о обиму расправе.

Радност нашу поделићу у три велике категорије: у прву долазе индустрије, које су најинтимније везане са пољском привредом, у другу где сировине пољске привреде имају подређенији значај у преради индустријској, и рударску индустрију.

У прву групу индустрије долазе наше најстарије индустрије, мливарска и пиварска а уз ове иду од скора индустрије за прераду сточних продуката и дрвета. Све ове четири врсте стављају у промет своје продукције у нашој унутрашњој и спољној трговини. У другу групу долазе све остале врсте индустрије као што су: за израду тканина, прераду кожа, фирнајза, сапуна, теста, пекмеза, чоколаде, бонбона, металне робе, пољопривредних справа и др. Продукти ове друге врсте индустрије троше се готово сви на нашим пијацама.

Трећа је категорија индустрија рударског предузећа, чија продукција, из дана у дан, почиње у извозу српском заузимати све важније место и која по себи заслужује нарочито проматрање.

По статистичким подацима 1906 год. изнетим у Годишњаку, из кога ћемо узимати податке и за друга питања из ове расправе, у нас је било:

	Број	Коњских снага	Раде- ника	Продук- ција у динарима	Капитал у куну	Обртни капитал	У оп- ште
Млинови	215	522 каме- на или 1044 коња	836	3.430.000	9.472	2.300	11.772
Пиваре	9	3000 коња	360	4.597.000	4.074	894	4.968
Остала ин- дустрија	110	6.583	5.624	15.898.449	12.800	10 000	22 800
Рударство	44	2.557	3.495	4.948.927	11.182	14.097	35.279
Свега	378	10.184	10.315	28.880.376	37.528	37.321	74 849

Тенденција је рашћења свих ових елемената посљедњих десет година. Капитал је унет у инвестиције рударске стран: у млинове и пиваре наш; а у другу индустрију $\frac{1}{3}$ стран а $\frac{2}{3}$ наш. Обртни је капитал за рударску индустрију унет са стране, а за осталу узет је већим делом, у висини $\frac{3}{4}$, из наших домаћих новчаних завода. Раденици су, са малим изузетком стручних раденика са стране, наши држављани.

Капитал за инсталацију и обрт појединих индустрија црпи своје изворе из уплаћеног капитала наших новчаних завода: у 28,975.066 и улога на штедњу у 35,223.484, укупно из извора од 64 милиона динара. Како је ова резерва намењена ликвидирању послова чисто трговачких и краткорокних, то је стопа интересна од 10 и 12% по којој се овај новац може индустрији да стави на расположење, доста неповољна за нашу индустрију.

Имобилисање пак новаца новчаних завода у јачини 15 милиона за инсталације, и 15—20 милиона за обртни капитал у радности штетно је по друге трговинске кредитне тргове послове у земљи; и узрок је што се никако не може нормирати јефтина есконтна стопа наших новчаних завода, већ се преко узгредних заводских трошкова, због скупе режије а малог обрта земаљског који једва додстиже три и по милијарде, пење далеко преко 15%.

Наша Управа Фондова треба да има могућности да свој капитал стави индустрији на расположење, бар за инсталације. Она то не може данас учинити, што јој закон смета и што се налази у материјалној немогућности да икоме пружи новац, коме би по закону могла дати, јер се упуштала без нужде у послове за које није била. Ако се створе услови за тај наш хипотекарни завод или какав нов, да се сви типови кредита хипотекарног могу лако у нашој земљи да ликвидирају, они ће спасти и нашу индустрију од скупог интереса и наше новчане заводе од имобилисања потребнога капитала заводима за његове веће обрте.

Продукција наше индустрије износи округло 30 милиона динара. То је 50⁰/о нашег увоза, који се састоји из фабричких продуката. Ако се у виду има прираштај становништва у нас што у 5 година износи 8⁰/о, нарочито прираштај варошкога становништва, који је близу 14⁰/о, онда у овим појавама има нужне услове и за јачање потрошње индустријске и довољног броја раденика, потребних индустрији.

При свему овоме индустријом се данас у нас бави, као што изнета табела показује, мали број и раденика и предузимача (послодаваца). Ако пак све могуће типове индустрије узмемо у вид, рачупајући све запатство, онда у варошима има послодаваца 23.275, а помоћника

19.444, од чега живи свега 97.467 лица; по селима послодаваца има 23.275, а помоћника 16.350, од чега живи 68.852 лица. У процентима од целог броја способних лица за рад баве се разним занатима и индустријом 12·97% мушког и 7·60% женског становништва; од овога не долази на праву индустрију ни десети део. Просечне су се наднице у току последњих 15 година од 1892.—1906. г. кретале између 1·17 до 1·37 динара, а у сличним границама су биле и најнужније намирнице. Рударске су просечне наднице максимално ишле до 1·90.

Из изнетог је јасно, да је апсолутна јачина индустријске производње у нас мала; и да је њен принос двадесети део целокупне наше производње, која се приближно без прегеривања може узети да је преко 600 милиона динара. Производња је пак индустријски интензивнија сразмерно од остале пољопривредне продукције, јер се правом индустријом тек 2 до 3% способног становништва за рад бави, а 98—97 иде на трговину, земљорадњу и администрацију, од чега на чисту земљорадњу иде 67·20. Ако само земљорадњу у 67·20 и трговину 8·30% узмемо, као чиниоце богатства и узмемо да је принос од тог процента у производњи 500 милиона динара, онда на 1% у правој индустрији долази 15 милиона продукције, близу два пута више но у обичној

данашњој примитивној пољској привреди нашој. За нас је важно нагласити овде, да су сви елементи нужни за индустрију: потрошња, радна снага, сировине, сем капитала у фази повољнога развића, а капитал се налази у једној привременој кризи, која се без по муке може отклопити, ако се притицају новца са стране пруже нужне погодбе у нас, чему на путу стоје мале тешкоће, које се законодавством, административним мерама исправити могу.

Пошто је потрошачка област за индустријске сировине још доста велика у нас, јер је продукција мала, данашње заштите дате индустрији, у тарифама уговорним и концесијама од стране државе, доста су знатне. Даље развићу индустријском, како је територија наша мала, брзо ће област потрошачка бити недовољна за подстицање индустрије; и у нас се мора помишљати: на извоз једнога дела индустријске производње, на веће концесије од стране државе и јаче заштите у трговинским уговорима. За извоз полупрерађевина индустријских можемо аспирирати још за дуго на наше старе пијаце; за извоз готових фабрикаата за потрошњу остају нам околни суседи балканских земаља, но како се у будућности и ова поља могу заситити, остаје потпомагање сложено од стране државе приватне иницијативе за индустријска предузећа, удруживање

у земљи међу индустријалцима као најјача мера за борбу противу стране конкуренције и неорганизовање радности у нас, у колико се ово двоје последње, ради узајамног међународног промета, не може високим тарифама да обезбеди.

За радност земаљску велико је поље не само на продукцији робе за размену, већ и у великим пословима несвршеним за уређење комуникације, регулације река, осушивање бара, иригације и амелiorације земљишта; подизање потребних инсталација и инвестиција за трговину, уређење вароши и друго, што је пропуштено у нас у току прошлих деценија. Безброј радова, на које се има наслонити домаћа индустрија, отварају повољне перспективе радности у будућности, кад се у обзир буде узео и већи број становника на нашој данашњој територији.

Примедба. Подаци, које сам изнео из године су 1906. и они би се у нас за сада доста пмали корегирати. Са публикацијом наших Годишњака иде споропмаћемо горње резултате у брзо на основу података, које смо изнели у извештајима министарства привредо за 1907.-му и 1908.-му годину и промене које су се у нас догодиле до 1906.-те године до данас.

Давања концесија индустријских почиње у великом од 1906-те год., од времена од кад смо у неуговорном стању са Аустро-Угарском. Од тога је доба до сада умножен број индустрија са 40. У поменутом међувремену Управа

Фондова је начинила у индустријству зајам од 35 милиона; држава је саградила 2 зајма од 95 и 150 милиона, од чега је до 80 милиона ефективних ангажовано за грађење железница у нас. На пијаци београдској налазе се две нове стране банке, које су пружиле олакшицу оптицају и новца у њима и притицају новца са стране: неприлике о недостатцима за развијање индустрије због немања довољно новца у нас су отклоњене. Но у колико је ово последње повољно утицало на развој нормалних индустријских послова, у толико је веће ангажовање новчаних завода изазвати директно или непосредно преко консорција, за стварање нових индустрија. Може се поуздано рећи да се и данас привреда наша налази у фази индустријској и да смо на прекретници, која може и до извесних криза довести, али свакако данашње стање привредно у нас чини једну епоху, са којом се ранија стања поредити не могу.

Кад се има у виду појачање квантитивно извесних узрока од којих индустрија у опште зависи, а остало је стање, као што смо га оцртали, онда је појмљиво, за што се код нас с правом може говорити о полету индустријском.

II

Стање изнете индустрије дошло је поглавито из спољних узрока, из разлога што су

се продукти са којима смо се јављали у међународној трговини, почели са страних пијаца сузбијати. Спореднији узроци јачања индустрије поменути су и наглашено је, да ће ти услови све повољнији у будућности бивати, и да се има очекивати већа експанзија за нашу радиност. Земље за обраду биће све мање, што се становништво буде више множило. Прираштај ће варошког становништва бивати све већи, у колико је мање услова за обраду земље по селима. Трговина и администрација државна имају граница до којих могу ићи са примањем прираштаја годишњег способне популације за рад; а све остало остаје за индустрију. Продукција мора бити и квалитативно и квантитативно боља но сада, и она се само у јакој вези патријархалне радиности са индустријом може постићи, да однос између прираштаја становништва, продукција и репартиција богатства да солидну равнотежу социјалну. Ова последња потреба да агрикултура буде интензивна, подмириће се индустријом; на њу се мора пољска привреда ослонити. Та промена је двојака: у потрошњи сировине пољопривредне за прераду у фабрикама, као жита: за брашно у тесто, јечам за пиво и др...; стоке за конзервисање мяса, прераду кожа; кудељу и лапа за ткиво; шуме за прераду дрвета — и у рационалном снажању земље за боље жетве и економском

распореду снага радничких и вештачких за обраду земље, прибирању плодова, сређивању летине и доношењу бољих продуката на пијаце за потрошњу. Потреба агрикултуре, из наведених примера за индустрију је јака; и да никаквога другог значаја индустрије за Србију нема, разлог, што ће њена агрикултура бити боља и интензивнија, у наслону на индустрију, говори: да се на радност у нас мора обратити све наше старање.

Индустрија налази одбране да се код нас протежира и с тога што дајући зараде и могућности живљења угоднијег маси беспосленој која је из дана у дан већа, диже и ниво интелектуалних маса у опште, а има значајан део и у просвећивању њеном. По одредбама, које се данас делимично уз концесије поједине уносе, дужност је и државе као надзорне власти и послодаваца, да поред потребног осигурања од евентуалних несрећних случајева дају и најнужније основе из опште и стручне наставе. Ако се социјално и индустријско законодавство у нас што скорије среди, онда ће законодавац дужан бити, да нарочито обрати пажњу на професионално васпитање радничко, поред вођења рачуна о условима хигијенским и осигурање раденика.

Приватно, иницијатива нема нигде земљишта за своје развиће толико колико у радности, ма које врсте била она. Без приватне

иницијативе пак држава не може ни стоти део послова свршити, које треба, као што је случај био у прошлости, кад се у нас све од државе очекивало. Држава у нас, не стварајући повољне услове за радност, целим законодавством својим појачала је само кадар административног непродуктивног особља у земљи, и ако је имала друге намере кад је законом створила окружна самоуправна тела, и сличне установе земаљске. Буџети: државни, општински и окружни износе око 125 милиона, то је $\frac{1}{5}$ целе продукције земаљске¹. Од ове суме буџета ни 40 милиона не улазе у активну продукцију на оне материјалне издатке, којим се може ојачати земаљска продукција: значини $\frac{1}{3}$ свих буџета, осталих 85—90 милиона су посве или делимично издаци непродуктивне природе. Један незнатан део од ових буџета иде као амортизација корисних инвестиција, и он се готово не повећава услед подизања корисних инсталација, већ расту партије буџетске од које општа продуктивност никакве асне нема. Овај несразмеран однос режије

¹ Примедба. Наш се је државни буџет ове године попео преко 120 милиона. Ако се овој цифри дода 25 до 30 милиона, колико износе буџети осталих самоуправних тела у земљи, онда се цела режија пење на 150 милиона. Како је пак тражиња и продукција, нарочито услед увећања индустрија остала иста и износ режије је према продукцији, какав је однос о ком у чланку говоримо.

земаљске према продукцији, може отклонити појачање индустрије земаљске, јер ће оснажена индустрија појачати земљорадњу, упутити пласирање новца и људи на корисне ствари, задржати прираштај скупе режије и данашњу по све лабилну равнотежу заменити сношљивијим и солиднијим стањем.

Читалац је из свега могао уочити да не пледирамо овде за ону велику индустрију западних држава, која задаје бриге дотичним земљама, услед хиперпродукције, због које се морају тражити пијаце, колоније, а нађене одржавати повољним уговорима, а чак и оружаном силом и јаком флотом, што становништво на западу притискује теретима државним и прети социјалним револуцијама. Ми тражимо индустрију, да из једне по све примитивне фазе производње, пређемо на бољу и интензивнију, која ће нам у међусобном додиру у размени добара са иностранством пружити боље услове за будућност и не доводити нас до критичких момената и стагнација наше продукције, како је то до сада било. Индустрија потребна да нам за размену да могућности да идемо на више пијаца; да нам број извезених артикала повећа по количини и каквоћи и да нашу земљу спреми за нове, можда не у далекој будућности, трговинске прилике међу европским државама које ће савез царински правити, противу про-

дукције америчке и других држава ван европског континента. Ми се морамо развијати и због потребног савеза са балканским земљама, према данашњим државама централне Европе, а морално појачати нашу моћ продуктивноу због великих задатака политичких, која тражи богату и снажну нашу земљу.

На завршетку овога чланка казаћу још неколико речи о природним условима, које има наша земља због географског свог положаја и природних богатства за индустријску експанзију и промет.

Положај наш је врло згодан што се тиче наше земље од мора Балканског Полуострва и тржишта европских на која идемо напном робом. Претпоставка је овде да су успостављене све везе наше отаџбине са приморјима, на која би изаћи требало. Наша је земља што се географског положаја тиче у овом погледу у надмоћности над многим другим земљама суседним. Трговачки артикли наши су необично добри за очекивање повластица реципрочних на пољу тарифском.

Природна су богатства у угљу и воденим падовима велика и изобилна. Сировине су у нас врло јевтине и експлоатација је богатства природног тек у зачетку. Моторна снага, чији је извор у угљу и воденим падовима, потребним индустрији, биваће све јевтинија, што се потребом за њу, буде више падова речних

искоришћавало и више мајдана отварало, и отворених више разрадило. Давашња је фабричка режија скупа из много разлога а поглавито: из немања транспортних средстава за довлачење сировина за прераду, за инсталисање; због тешкоћа за извоз фабриката, добијања угља, немања довољно радника и скупоће капитала. Једно од поменутих питања добро решено, нпр. саграђена добра мрежа путова, може знатно смањити режију фабричну. Због јевтинога транспортовања, појевтинине вредност продукција, појачати се конкуренција фабричка, подићи наднице радничке, услови повољни створити за јевтин капитал и др. Свакако за ово главно питање, за путове у земљи, држава удружена са приватном иницијативом, може га само успешно решити. За репеење његово потребан је новац са стране и за тај се дуг не треба плашити, он ће употребљен за оно чему је намењен, бити стотруко накнађен у многим видовима. Док ово главно питање унутрашње комуникације и ван наше земље у свима правцима са морима околним не буде скинуто с дневног реда, индустрија ће се лаким темпом развијати; и за боље снажење ће јој у првим данима бити потребан јевтин новац, који само с стране може да јој се стави на расположење. У колико се једна тешкоћа за другом буду уклањале нашој радности у толико ће и позајмница

страног капитала бивати мања и Србија ће се временом моћи корисно својим сопственим капиталом служити и за своју продукцију и за своју трговину.

Из изнетог јасно је на чему се све има од сада у будућности да ради у нас, па да наша индустрија буде оно што је у напредних народа. Ми смо изнели њено стање, њену потребу и потребе за њено снажење. Резултат је да је наша продукција индустријска апсолутно срањена са целокупном продукцијом мала; да је њена продуктивна јачина снажнија од ма које друге врсте производње; да су њени услови за развиће доста повољни, али су прилике природне наше земље такве, да се услови могу необично брзо и снажно побољшавати; потреба је индустрије за данас најзначајнија за усавршавање агркултуре а за будућност наше земље индустрија је потребна, ако се мисли да земља буде богата и крепка за решење многих питања, која је на свима пољима очекују.

Београд, 17. V. 1919.

О ЕКОНОМСКОМ СТАЊУ СРБИЈЕ¹

Реферат г. К. Стојановића, на Словенском Сабору у Софији, 24 јуна 1910 г.

За конгрес словенски у Софији изабрао сам тему о економском стању Србије, да излагањем данашњег привредног стања покажем потребу за заједнички и тешњи рад на пољу трговинском између Србије и Бугарске, а друго и могућност за такав посао, јер се ово спорило и од пријатеља и приврженика оваквога начина рада и живота, између две суседне и сродне земље. Ова ми је тема потребна била и из разлога, што у решењу једнога питања о солидарности међу два словенска народа, налазимо начина за решавање и других питања у интересу опште солидарности словенске. Ако се ново привредно стање створи између Србије и Бугарске, прениће се из области теорисања у област стварног рада и успешног, што је тако потребно нама

¹ Овај је реферат изишао и на руском језику.

Словенима, у борби тешкој коју водимо данас и која нас очекује у будућности.

Питање о интимнијем трговању између нас и Бугарске нашло је решења у пројекту о царинској унији, што је на жалост скинуто са дневног реда 1905. год. под стицајем несрећних, и тешких политичких прилика, које нам тако често ремете послове и рачуне. Од тога доба до данас се развијали брзо догађаји, и претили су у један мах општој конфлаграцији на Балкану, да се није имало времена ни могућности, да се ово питање поново истакне и једном привреде крају.

Говорићу о привредном развиту Србије, у главним потезима, од 1906 год. до данас, о оном периоду, кад је Србија била упућена, прекидом трговинских односа са А.-Угарском, ближем контакту са Бугарском и балканским народима. На овоме месту нећу морити слушаоце цифрама о вредностима и количини извоза, јер се о томе доста писало и говорило, већ ћу изнети само главне момените за обележје природе развића привредног у нас и нагласити путеве, који се сами обележавају за будуће односе привредне између Србије и Бугарске и Србије и осталих земаља на Балкану.

Не могу пропустити, да у овом уводу не поменем, да је Бугарска у првим данима отпочете економске борбе наше са А.-Угарском,

ставила Србији на расположење све олакшице, како ниске тарифе железничке, тако и пристаништа у Варни и Бургасу, камо се је прво кренуо наш извоз на нова тржишта. На овим смо услугама захвални Бугарској, и мило ми је, што могу ово поменути на Словенском Конгресу у Софији, чији се цео посао и труд улаже на јачање опште словенске солидарности, која добија најлепше обележје у појавама узајамних услуга у тешким данима, какви су били поменути тренуци из недавне прошлости, кад је Србија загазила у економску борбу с А. Угарском.

— I —

У мирно доба, кад нема физичких судара међу државама, културна се борба води међу народима, државама, расама, племенима и разним областима географским. Мешањем народа, благодарећи комуникационим разним, модерним средствима, данас много брже долазе до униформних стања, до унифицирања разних културних средина, и васпостављања једног стационарног, прогресивног стања, којим се карактерише савремени живот међу народима. Најмоћније средство да се народи познају, да се разлике изједначе, да се припреме услови за заједнички и интензивнији рад, како у садашњости, тако и у будућности, јесте трговина и промет међу народима.

Баш и у времену кад никаквих великих сметњи нема, као што су ратови, сметње долазе или од: антагонизама расних, племенских, и народних; или су препреке изазване непромишљеним амбицијама, неразумевањем основа за солидарни, међусобни живот блиских и удаљенијих народа и области, и то, поред уобичајених конвенционалних, уговорних односа, чини прилично велику баријеру, за већи промет, боље трговање и слободнију утакмицу. Почетак 20-ог века је не само у Европи дао значај конгресима за јачање солидарности међу народима, које историја, прошлост, раса, вера и језик деле, већ је значајним покретима, међу словенским народима, ударно гласом, да се путем чешћих састанака међу народима словенским, уклоне све сметње стварању услова, како за духовно јачање народа словенских, тако и за јачање материјалне културе њихове.

У прошлом су веку створене нове погодбе за живот балканских народа, створене су нове државе словенске, које су се у приликама створеним после њиховог ослобођења оријентисале онако, како су најбоље могле и знале. Србија, на северу Балканског Полуострва, близином везана за суседну монархију, гравитирала је пијанцама њеним кроз цео XIX-ти век. Бугарска, одвојена од Аустро-Угарске, везивала се унутрашњом мрежом железнич-

ком више за Турску, Румунију и обале Црнога Мора, преко кога је долазила у везу са Русијом и тржиштима западне Европе. Свака се је, не само словенска држава, но и балканска, развијала независно једна од друге, гравитирајући оним пијацама и народима, где је бољи промет својих артикала могла наћи и где су је често и мимо чисто економских њених интереса, упућивали интереси опште политике, вођене, како кад, често из мотива по све антагонистичких узајамној словенској и балканској солидарности.

Кад је Немачка инаугурисала нову еру у трговинској политици заштитом аграрних интереса својих поданика, овда се лагано утицај ове струје почео преносити на Балкан, јер се рђаво дејство овакве заштите најбоље осетило на уговорима А.-Угарске са: Србијом, Бугарском, Румунијом и осталим државама балканским, које су се у средњој Европи јављале само са аграрним производима. Први је конфликт настао измеђ Румуније и Аустро-Угарске, а пре пет годин се то десило између Србије и суседне монархије, и јасно се показала тенденција за јачим удруживањем бар северних независних држава балканских, у првome реду словенских, противу досадањег начина грађења уговора делимичких, како са Аустро-Угарском, тако и са осталим државама европским.

Да ли ће овај принцип бити и даље у будућности основица немачке, а преко ње и аустро-угарске трговине, нећемо говорити. Довољно је да истакнемо појаву, која је била и која најбоље казује, да су се последице и прошлости боље могле сносити, и да ће се незгоде у будућности лакше отклонити, ако експерименти великих сила у трговинској политици нађу на већу узајамност, солидарност, и област економско-трговинску на Балкану, по што је случај то до сада био.

У овом предавању изнећу данашње економско стање Србије у најглавнијим потезима, њен однос у главном према Бугарској, а и узгред према осталим земљама балканским, и из тога желимо извести погодбе за економски савез у првом реду међу Србијом и Бугарском, а за тим између свих држава балканских. Пропаганда за царинску унију, у ужем и ширем обиму на Балкану, није повод за одвајање Балкана од Централне Европе, већ нужна одбрана од поплаве економске и тражење услова за јачање материјално, и економско нас свију на Балкану, како би нас и словенска заједница могла примити, као крепке, јаке, способне, да општој словенској заједници можемо кориснији бити.

— II —

У историји трговине од ослобођења наше земље до данас могу се у главном два пе-

природа обележити. У први период долази све време рада Србије са А. Угарском до 1906-те године, до дана, кад је између нас и суседне монархије настало неуговорно стање. Први је период обележен узајамним трговањем, прво на основу капитулација, које су за Турску вредиле, и на основу два трговинска уговора од 1882 и 1892 године, које је Србија, као независна краљевина, закључила са А.-Угарском. Цео горњи период је окарактерисан окупацијом српског тржишта, као потрошачке области готово искључиво аустријском робом и упућивањем извоза српског на тргове већим делом Угарске и то поглавито Пеште, где је промет сточни заузимао прво место. Под изузетним погодбама за извоз стоке из Србије услови су били недовољни да се у нас сточарство рационално дигне, а искључиво упућени народ и земља на екстивну пољску привреду, нису имали у себи оних елемената, који су били у стању препородити привреду у нас. Извоз је кроз деценије био сведен на три категорије: живу стоку, жито и воће свеже и од прерађеног суве шљиве. Природа извоза је утицала и на количине, које су по све споро напредовале, и пре се може рећи да је било стагнирања, како у вредностима тако и у количинама, но што је постојала ма каква правилна прогресија.

Промене у последњем уговору аустро-угарском са Немачком наговештавале су тешкоће при грађењу уговора између Србије и суседне монархије. Те су тешкоће и наступиле, и критичне фазе, кроз које су преговори од 1906-те године до данас пролазили, још нису пребројене. Нов период трговања нашег који почиње од 1906-те год., услед прекида нормалних трговинских односа са Аустро-Угарском, носи обележје благотворна утицаја у више праваца, не само на трговину већ и на општу српску привреду.

Прекинуте традиционалне везе са Пештом упутиле су Србију на нова тржишта. Раскид кредитних односа са банкама аустро-угарским створио је, преко пословних веза, и нове и јаче кредите трговинске, за увоз и извоз са: Италијом, Француском, Енглеском и Египтом и другим земљама. Прелаз српске робе преко суседних територија на југу и истоку, изазвао је јаче везе са балканским земљама, које су готово у периоду пре 1906-те године, посве прекинуте биле. Долазак страних купаца на наше пијаци, нарочито за живу стоку, Србију је приближио европском западу и тржиштима Средиземног-Мора, и она се данас познаје, не преко дописа Пресе и Пестер-Лојда, но на основу сопственог, личног познавања онога света, који има рачуна да тргује и ради са нама.

Измењене прилике, под којима живи Србија већ готово пет година, улиле су уверење народу нашем, да он може бити и без Пеште и Беча. Шта ово последње значи, данас се само замислити може, али оне генерације, које су стрепиле раније од затварања границе извозу живе стоке из Србије у Аустро-Угарску, тек могу оценити, колико је ово уверење о независности економској унело мира и спокојства, не само у трговини, него дало могућности за самосталније опредељивање Србије у општој, народној и државној политици.

Поред свега успеха, које је Србија имала, у овом неуговорном стању, ми нисмо бежали од грађења уговора и примили смо и последњи позив за уговор. Уверени смо, да ћемо сада бити у стању примити и са тежим условима уговор, дајући за њега еквивалентни уговор за аустро-угарску индустрију у првом реду. У контраконцесијама за услуге нашем извозу фаворизираћемо извоз из суседне монархије, а у узајамним отежицама биће услова за заштиту нових грана индустријских, које су се у нас почеле развијати за ових последњих пет година. Нов уговор са Аустро-Угарском је више потребна мера за мирне односе са суседом, но разлог економске природе, као што је то раније било.

— III —

Од 1906-те године, кад је настало неуговорно стање у трговини, почиње интензивно помагање индустрије разним концесијама и у нас је подигнуто више од 40 нових индустрија. Поглавита је пажња обраћена кланицама, јер се извоз живе стоке, нарочито свиња, имао заменити извозом прерађевина сточних. Млинарске, стакларске, камене индустрије, као и рударске и прераде дрвета узеле су биле нарочита полета. Раније животињарење индустрије, како домаће, тако и више техничке, нарочито због дужег трајања режима опште тарифе, и високе заштите извесних артикала у везаним ставовима уговорним, престало је, и потрошња израђевина домаће индустрије потисла је стране израђевине, нарочито артикле аустро-угарске индустрије, која је готово сведена испод половине према ранијим годинама.

Извоз је наш од 1906 године стално растао, и свака је година посебно била већа од најјачих година из уговорних периода. Последња 1909-та год. достигла је висину од 93 милиона динара. Извоз живе стоке и то рогате марве на пијаце јужне постепено је достигао цифру од 25.000 комада и обећава потпуно да се изједначи са ранијим извозом на блиске тргове аустро-угарске монархије

(50—60.000 комада волова). Извоз прерађеног свињског меса и живих свиња је изједначен са средњом цифром од 130.000 комада, колико смо просечно за последњих 10—15 година извозили у Периту. Извоз осталих је продуката: жито, воће свеже и прерађено, културне биљке: дуван, кудеља; дрво, руде, живина клана и жива и друго — несразмерно појачан. Квалитет количина и број артикала извозних надмашно је раније уговорне периоде са суседном монархијом.

У брзо, по прекиду трговинских веза у години 1908, начињена је у већ саграђеној аутономној тарифи подела на максималне и минималне ставове, јер је протанак уговора са Аустро-Угарском, који је важно од септембра 1908 до априла 1909, био бацио уговорну државу на примену максималних ставова раније, старе наше аутономне тарифе. У први мах су уговорни ставови из уговора, који је трајао свега шест месеци између Србије и Аустро-Угарске, означени законодавним решењем за минималне ставове наше тарифе, док је доцније учињена у њима исправка и многи су и повећани, да би се на основу ставова тарифских могла постићи повољна база за грађење будућних уговора.

Према статистичким подацима извоза у овој години очекују се још повољнији резултати и од прошле, најбоље године.

Благодарећи јачању извоза, увећавању прихода од посредних и непосредних пореза, Србија је у стању била од 1906—1909 начинити два зајма од 95 и 150 милиона, и за њихову амортизацију наћи приходе у вишковима монополских прихода, не ангажујући никакав нов извор прихода. Буџет, са новом амортизацијом од 13,000.000, попео се на 30 милиона изнад буџета затеченог у години 1906-ој, кад су наступили прекиди у трговању, што је знак економскога снажења и јачања Србије. Све ово што рекосмо за фискалне приходе, вреди и за изворе чисто привреднога карактера: железнице, бродарства и других установа, што је све имало утицаја, да Србија лако данас подноси буџет од 115 милиона.

У прошлој је години предузета реформа законодавства по струци финансијској, како административној, тако и чисто пореској: посредним и непосредним порезима. Резултати ће ове реформе, од којих се једне већ уводе у живот, с једне стране унети савременији живот у администрирање приходима и расходима буџетским, а с друге стране, рационалном репартацијом оптерећења на пореску снагу народну, изазвати живљи и интензивнији рад по свима гранама привредним.

Од награђених зајмова из 1906 и 1908 године половина је ангажована у грађење нових пруга, вициналних и нормалних, које ће

и јачи промет унутарњи изазвати и нове везе дати Србији, нарочито са балканским земљама. Један је део зајма употребљен на подизање индустрије опшх установа државних, које израђују монополисане предмете и које тесне везе имају са општом земаљском радиношћу.

Поред два филијала пештанских новчаних завода, преко којих је дуго српски кредит и то већином извознички, стајао у вези са Аустро-Угарском, отворено је више банака у нас, које Србију доводе у директну везу са већим новчаним пијацама, ван суседне монархије. Измењени су, услед нових прилика, услови за кредит наших извозника, који су у прошлости били сензали, сносили сав ризик који трговина доноси, а имали незнатне уделе у случајевима добрих промета.

Зајам Управе Фондова, начињен у Паризу 1909-те године, кренуо је ову установу напред и извео из кризе у којој је ова установа била услед тешких погодаба зајма од 1905-те године начињеног у Берлину, код комерцијално-дисконтне банке.

Нов закон о радњама предвиђа читаву серију нових установа, институција, поред регулисања односа међу разним редовима грађанским, чиме ће се старе организације заменити новим, нове створити и Србија, која се налази на путу препорођаја, упутиће се

новим начинима и методама, како за продукцију тако и промет својих продуката.

Нове транспортне везе, услед службе новим путовима, железницама бугарским и турским, румунским бродарством и разним друштвима бродарским на Средиземном и Црном Мору, дале су велике олакшице српској увозној и извозној трговини. Наше речно бродарство одржава већ годинама солидну конкуренцију на Дунаву и Сави, а доведено у везу са јаким речним друштвима биће још моћније у будућности.

Разне установе васпитне и професионалне, од којих у првом реду помињем Савез Земљорадничких Задруга и Српско Пољопривредно Друштво, много су учиниле за ширење корисних знања из привреде у народу. Конгреси, предавања, изложбе и друге утакмице створиле су преображај и прелаз из примитивне агрикултуре ка савременој интензивној обради земље. Растање популације с једне стране, подизање и јачање средње и више наставе с друге стране, у вези са горњим установама, убрзо ће припремити у нас све, што је потребно за привредни преображај земаљски. Поменуо сам главне моменте из нашег економског напредовања последњих пет година и могу рећи да се интензивније почело у свима правцима радити, поглавито с тога, што су ненормалне прилике, борба, на-

терале у нас цео свет, да мало више мисли и брине о својим потребама и будућности, но што је то раније случај био.

— IV —

У прошлом столећу, пре постанка данашње Бугарске, њена је трговина, као део трговине европске Турске, ишла онамо куда су је правци извоза упућивали из крајева источних Балканског Полуострва. Веза између подунавских кнежевина и ондашње подунавске области турске, што данас чини територију Краљевине Бугарске, била је интимнија но данас и развијала се, у колико је, разноликост продукција дотичних земаља то дозвољавала, немајући никакве сметње у тарифским ставовима, пошто су готово све данашње самосталне подунавске државе чиниле делове једне потрошачке, правне и политичке јединице.

Природом продукције своје и близином према суседној монархији, Србија је поодавна почела гравитирати пијацама аустро-угарским. У периоду од 25 год. од 1880 год., од дана кад се у нашем суседству засновала прва полу-независна, а затим и самостална Бугарска, Србија је имала у трговини према аустро-угарској режим уговори, са важењем ветеринарне конвенције, и сва је пажња наше земље била обраћена условима и погодбама за извоз стоке. Највиша повлашћења дата

свима уговорним државама према тарифским уговорима закљученим 1882 и 1893 са Аустро-Угарском, ни уколико нису изменила трговински, ј ранији положај суседне монархије, кад је Србију имала к о искључиву своју потрошачку област за индустријске артикле. Србија је била у шлепу А.-Угарске и није носила никакво обележје, какве самосталне политике економске.

Кратак период интензивнијег рада између нас и Бугарске трајао је врло кратко. После 1880-те год. су слабиле везе трговинске, и до данас траје једно сношљиво, али не и корисно стање по међусобне наше односе трговинске.

Извоз и увоз бугарски је већ почев од 1880-те год. до данас ишао правцима, које је природа одредила овој земљи. На северу Дунав, на Истоку Црно Море одређивали су и комуникационе правце трговини бугарској, и утицаја имали на подизање важнијих установа трговинских у Бугарској. Што се је даље од године 1880-те ишло, везе су све лабавије биле између Србије и Бугарске. Статистика узјајамних промета између ове две суседне земље често не достиже ни по милион динара годишње. Без мало се ово може рећи за трговину Србије, као и њене везе политичке са Румунијом и Турском. Живело се од уговора највећег повлашћења, или незнатних,

краткорокних тарифских уговора, који су поред незгоде за развијање живљег промета, због природе артикала поменутих земаља, стално све више и више Србију удаљавали од појединих балканских земаља.

По истеку последњег уговора трговинског између Србије и А.-Угарске 1905-те год. помишљало се како у нас, тако и у извесним круговима Бугарске, да будуће стање, не само трговања, већ општег политичког живота, треба засновати на широј основи, и на већој солидарности. За уговор између нас и Бугарске 1905-те г. израђен је пројекат уговора типа царинског савеза, и, на жалост, услед несрећних стицаја прилика у нас и Бугарској, ово је осујећено, и до данас није приведено у дело.

Борба, коју је Србија на пољу економском, услед конфликта при грађењу уговора са А.-Угарском, повела и која још траје, приближила је Србију Бугарској и осталим државама балканским. У првим данима борбе, од друге половине 1906-те године, Бугарска је на пољу подвозних тарифа чинила Србији све могуће олакшице и наш је извоз знатним делом упућен био преко Варне. И поред старог начина трговања између нас и Бугарске од 1906-те године не само да је узајамни однос прометни јачи међу нама, но је знатан и провоз српских артикала преко Бугарске.

Ако се настави посао онде где се стало крајем 1905-те године, кад је царинска унија пресијом Аустро-Угарске угушена, надамо се да ће не само односи трговински бити бољи и јачи, но да ће се и солидарност појачати између нас и Бугарске; ово ће бити и у интересу лакшег давања отпора на пољу утакмице економске, и у интересу сузбијања свих струја, које сметају самосталном нашем опредељивању и развијању.

Ако се једном скине питање с дневнога рела о царинској унији, онда и многи други проблеми неће задавати тешкоће владама у Софији и Београду. Питање о везивању железничких мрежа српских или бугарских са мрежама железничким других држава, нарочито Турске, неће изгледати да су антагонистички интересима наше или бугарске трговине, како је то данас случај, кад се свака трговина и промет упућује са свим другим правцима и међусобно косе интереси економски, услед поцепаних области привредних и царинских. Поред питања железничког, долазе питања бродарства речног, поморског и друга питања из области целе политике економске, и шире опште политике, која неће бити спорна међу нама, и која ће се удруженом акцијом и боље и успешније да решавају. У низ питања која би се имала постепено решити помињем: један систем монетарни, униформну

службу банкарску; изједначивање тарифа: железничких, бродарских, унутарњих дажбина и друго слично.

Излагање стања економског Бугарске од г. Данилова показује јасно: да би за јачање економско саме Бугарске било више услова у заједничкој области економско-царинској између две суседне словенске земље. Истоветност развијености индустрије, приближна једнообразност продукције може само већег полета дати привреди у заједничком будућем раду. Ако се приступи што скоријем остварењу замисли о јединству царинском, онда ће извештаји о привредном стању Србије и Бугарске после десет година дати неоспорно бољу слику о нашој економској моћи, што ће сигурна подлога бити за успешнији и културнији препорођај српског и бугарског народа.

— V —

Ради бољег, интензивнијег саобраћавања на пољу како унутарње трговине између Србије и Бугарске, тако и у саобраћавању ове две земље са централном, западном и северном Европом, једини су услови у проширењу данашњих царинских области наших. Царинско јединство између Србије и Бугарске може постати одмах, јер нема никакве нужде за унифицирање економских, трговинских и привредних нивоа ових земаља, да би се спре-

чила експлоатација једног народа од другог. Једноликоост продуката, истоветност нијаца страних, које те продукте троше, почетак препорођаја производње у једних и других, рађање тек индустрије, све су разлози, који говоре за удруживање, да би спречило експлоатације Бугарске и Србије од оних, са којима ми у додир долазимо. Спајање данашњих привредних области даће повољније услове за привредну сволуцију обе земље.

Ако при грађењу уговора са иностранством изађу Србија и Бугарска, преко заједничких делегата, имаћемо и сувише јаких разлога за тражење погодаба у интересу заштите наших економских интереса. Промет се појачава проширењем области консумне, а са њим су појачани и наши аргументи за обезбеду интереса данашње наше привреде, и са нама се не могу поткусуривати рачуни од стране великих држава, како је то раније било.

Почетак велике економске солидарности преко уније царинске довео би до уједначавања тарифа железничких, монетарног система једног; поштанска, комерцијално-банкарска служба би се изједначиле постепено и припремило све, што је потребно, да се у оба одвојена политичка центра створи униформна, истоветна средина економска, што је потребно за снажење материјално и културно оба народа.

Добро схваћени интереси свих балканских држава упутили би брзо [политику економску својих држава, ка једној општој унији балканских народа. Само на овај начин спречило би се ломљење, изнуривање и изазивање пертурбација у животу нашем, услед макаквих промена, које се на западу дешавају изменама систематским у режимима њихових привредних политика.

Постигнутим јединством на пољу материјалне културе била би пређена прва етапа за већу солидарност културну на Балкану. Одржавање живота у одвојеним областима, како је то данас случај, бива са великим тешкоћама, и често се без икаквих потреба, противно традицијама и особинама расним појединих народа, антигонизам меша у политици са неким државним разлозима и снага појединог народа спрема, да се потроши у сударима, услед конфликта, који ће користити само трећем коме ван Балкана донети. Словени балкански са несловенским народима живе, услед заједничког живота у прошлости, и асимилирања вековног под заједничком тиранијом или слободом, заједнички тип етнички а често пута сем диференција дијалектских, нема много различног, нити у жилама њиховим, нити у мислима, нити у проблемима будућности њихове, и то их поред интереса економских треба да упутити на заједнички рад у будућности.

Интереси су економски, не само словенских, но и несловенских народа на Балкану по све идентични, како данас тако у будућности блиској и далекој.

У заједници општој словенској, ми Словени са Балкана видимо услове за успешну борбу на великој позорници европској између Германа и Словена. У тој заједници Срби и Бугари, као један део заједнице словенске, учиниће све што је потребно за супрематију словенску, којој је будућност резервисана. Да би спремнији били за велику борбу, која се развија, али чије ће тек фазе борбене доћи, ми Словени на Балкану имамо питања чисто наша унутарња, која нас упућују на солидарност са небалканским народима, који су нам ако не по језику, оно по заједничким потребама, традицији, по тежњама истоветни. Помирити све захтеве, правце и струје није лак проблем, нити га може једна генерација да реши. Ако се питања ма из које области сва буду поставила правилно, ако се живот, из кога се рађају људи, који имају могућности и дужности ова питања да реше, упути правцима, који неће изазивати конфликте међу народима на Балкану, уверени смо да ће нова времена дати све, што је потребно и за економско-политичку независност Балкака, и за чврсте везе солидарности његове са великим словенским народима, слободним и још неослобођеним у Европи.

ПОСЛЕ БАЛКАНСКОГ РАТА¹

Последице су рата корисне или штетне. Кад се велики напори и пожртвовања заврше остварењем идеала; кад из великих успеха у победама над непријатељем оживи у народу уверење у његову моћ, величину и супрематију, онда су ништавне последице материјалне исцрпености, које привидно рат доноси. Тако су исто кобне последице слома на бојном пољу. Али тежина њихова није ипак у материјалним губитцима, колико, и то понајчешће, у изгубљеним идеалима и илузијама, у малксалости, која прати народе, који у својим подвизима и насртајима, не знајући за икакве размере, доведу народ један до понижења и разочарења. Има изгубљених битака, које могу бити извор читавих покољења за снажење и спремање на отпоре, који свет задивљују. То су они губитци у којима се скрхавним формама државним не убија душа потлаченог народа, који је подлегао инвазијама као

¹ Преглед. Сарајево 1913.

елементарној сили, али му је душа, морал и свест о будућности непомућена остала да се лако и из његове свежине разбукти оган ослобођења и буђења, у поколења доцнија, кад прилике за то повољне буду. Последњи је случај кад се привремено суспендује културно напредовање каквог народа страном варварском најездом, какав је случај у нас био, где је народна епопеја спајала племе наше распарчано и подјармљено. Губитци су пак на бојном пољу од страних последица, кад се пробужени народи разрачунавају са господарима, које сила брутална у стицају прилика често и неколико векова држи у положају господарећем. Оно, што у себи има свих услова да у еволуцијама пролази из нижих у више етапе културне, не може бити убијено нити уништено, већ само ретардирано у развићу услед ма каквих препона и завојевања. Последњи је случај са нашим племеном, које је у последња два велика рата, примерима јунаштва и пожртвовања, победама и успесима, показало да ће брзо накнадити све, што му је турска владавина својим азијским режимима у току неколико векова поништила.

У природи је народа да се тежи бољим условима развића и живота, и као да сваки види све те услове остварене у извесној хегемонији једних народа над другим. Долазак Турака је уништио ривалство на пољу хеге-

моћи је између народа балканских, али чим су засноване државнице на Балкану, старо је ривалство почело избијати, код неких јаче код других слабије и требало је читав један век да прође, да се независне државе споразумеју за заједничку акцију противу свог вековног непријатеља, који је јачао последња три столећа антагонизмом хришћанских великих сила европских. Успех је био велики; за неколико недеља нестало је Турака са бојних поља. Санџак, Стара Србија, Албанија, Македонија и Тракија преплављене су неодоносним савезничким војскама. Европа је била изненађена успесима малих балканских народа. Неки су пријатно изненађени, неки су, запањени пред новим догађајима, смисљали планове за интервенцију и кад није било могућности Турску спасавати, онда се дошло са новим проблемима, који би у будућности могли бити повод разних интервенција и мешања у чисто унутрашње ствари наше. Пораз Турске уништио је поред интереса многих великих сила плузије и наде неких, који вековима сањају да се на развалинама већ пропале отоманске империје јаве у облику велике завојевачке силе на Балкану.

Тешкоће у ликвидирању стања ратом створена нису долазиле само с поља. Оне су појачане мегаломанским амбицијама Бугара, који су сугерирајући свет о својој величини и

заслугама у балканском рату, подлегли ауто-сугестији, и нападом савезника учинили скок, који их је сурвао и бацио у назад за више од пола столећа. Желећи да играју улогу најјачег и најкултурнијег народа; подцењујући противника а прецењујући себе, гестовима су у прошлом рату прешли положај смешног и дошли у положај који изазива сажаљење. Рат између савезника, који се није могао избећи, ако се стварно рачунало са моралним особинама Бугара, створио је, на основу развоја и догађаја, стабилније стање од стања до кога се је у опште могло доћи на основу ма каквих трансакција, посредовања и споразума. Стабилност релативна стања на Балкану ујамчена је односом и распоредом снага између група, које би могле доћи до разрачунавања из интереса реванша, ако догађаји у будућности не буду повољно дејствовали, да се несугласице и не порађају из заблуда и захтева којекаквих азијских хегономија.

Завршетак рата, окончан у Букурешту, широм отвара боље перспективе Балкану, и обећава да ће у будућности бити међу државама интимнијег савеза не само на принципима историје, народности, већ на бази заједнице интереса јачања културног и материјалног и на бази задовољења оне највеће амбиције, да Балкан избегне лутање од једне до друге групе великих сила, и да на равној нози разговара.

као раван с равним, у Европи са ма којом силом. Ако ситни интереси буду имали превагу над великим заједничким интересом свих балканских држава и народа, да као целина буду јак и достојни поштовања, онда ће то створити канале утицајима са стране, који ће од Балканаца направити бедне створове, које су до у очи рата звали просјацима у Европи. Наше је тврдо убеђење да у себи све имамо што је потребно да не пролазимо кроз фазу, које су маркирале етапе нашег државног живота у средињем веку, а генерације које после нас дођу, знаће из давањњих великих тековина осигуравати себе од страних утицаја и уплива.

— II —

Услови су за јачање свих држава на Балкану бољи после рата но што су пре њега били. Поглавито ово за Србију вреди. Проширењем територија добиле су се погодбе за квалитативно јачање богатства. Већа популација, плодност земљишта, мора или близина до мора, створиће услове за велике буџете државне и народне. Само велики буџети могу сносити издатке, које траже: привредне, просветне и оружане гране. Како је респект на Западу, поред свих декламација о вредности моралне и интелектуалне развијености, у физичкој јачини једног народа, то је и са

те стране учињено све да савез балкански може и по броју бајонета доћи у ред великих сила у Европи.

Војнички савез балкански, који је стварно довео до успеха, претходно је савезима политичким, којима би се имали осигурати услови лакшег развијања балканских држава. Царинска Унија, униформност законодавства за трговину и саобраћај, монетарни, политички и други савези морају се у најкраћем року да доврше између држава на Балкану. Само на основу оваких уредаба, скуп многих балканских држава, које су у савезу, може доћи у федерацију за корисну сарадњу у искоришћавању свих привредних снага и грана. Таквим ће радом савез толико ојачати бити, да ће у могућности према трећем бити да дође до највећих економских или политичких користи. Европа је потребна Балкану за искуство и капитал. Балкан је Европи отворен за трговину у толико у колико је Европа Балкану отворена. Морамо се журити да стигнемо до онога стања у коме се напреднији народи европски налазе. Све се ово може брзо и успешно створити заједничком и паметном кооперацијом нашој на Балкану и у раду Балкана и Европе не на основу капитулација и особитих концесија, већ у раду равног с равним.

Има много да се уради у новим крајевима

где је индиферентност Турака према народу дозвољавала само најбруталније експлоатације. Немање путова, железница, пристаништа, школа, судске правде, јавне сигурности није дозвољавало развијање никакве приватне иницијативе и нагонило је становништво тих крајева да се по белом свету потуца радећи за пасушни хлеб свој и својих који су робовали Турцима. Привреда је по све примитивна. Она и није могла бити другојачија, где су елементи једне уређене државе недостајали, где није било имовне и личне безбедности. Покрајине Турске, које су сад присаједињене савезничким државама балканским, до пре рата биле су тако далеко од нас због турског режима да није никаквог саобраћаја ни промета било. Пролаз савезничких војски створио је нова гледишта, отворио нове хоризонте, истакао јасно нове задатке и показао моћна и ефикасна решења и нама из слободних држава и онима, које смо ослободили. Само додир народа из две неједнаке средине учинио је преображај и у себи носи масу погодаба за брзо развијање и унапређивање запустелих крајева и области. Ако се горњем дода утицај методског рада из савезничких држава, које и саме имају услова бољих за напредовање у свом проширењу, онда се за кратко време има очекивати изједначавање нивоа у срединама, које су, и ако географски близу

стајале, по све хетерогене биле. Може у нас специјално доћи до забуне како се ваља да управља новим покрајинама. Ако се главни проблем има у виду да нови крајеви ваља да се што пре изједначе са старом Србијом, онда нас све упућује на исту администрацију у целој земљи проширеној, јер се само на такав начин и лако и без потреса могу сва питања да реше. Многи су проблеми: као аграрни, феудални односи прилично другојачији данас но што су били пре тридесет пет година кад се Србија проширила са четири округа. Стање, у коме се данас налазе имовни односи становништва нових крајева према правим господарима имања такви су, да се хипотекарним кредитима, под јаком контролом државном, могу решити на начин врло прост. Питање имовно је добило, услед извесне развијености кредита још под Турцима, такве форме да се у обичном ликвидирању правилном може у кратком року санирати. Кад се овом дода, да је у новим крајевима велики број малих поседника, који не улазе у питање имовног типа феудалног, онда је јасно, да ће аграрно питање у кратком периоду времена бити скинуто с дневног реда.

Постепено увођење у живот свих установа привредних, просветних, финансијских, судских и др. којих данас има Србија, тражи доста времена и то је оно што ће обухватити

режим прелазни и обележити извесну неједнакост и привременост у администрирању. Зато ће се за време, које сме кратко само трајати, доћи до извесног кадра чиновничког и из просвећеног становништва варошког из нових крајева и тиме решити једно од најтежих питања, добијање довољног броја способног особља за чиновнички кадар. Само постепеност, а никако две разне администрације, које би нашле извора у два разна законодавства, могу брзо и свет из нових крајева спремити да се у администрацијама општинским, окружним и среским одаје разноврсним пословима, које живот сваким даном све више и више даје. Период провизорни, интензивног, смишљеног и паметног рада, припремиће све у кратком времену да се и цео устав наш у потпуној опширности може увести.

Добра подела послова, остављена потребна слобода у раду по разним ресорима, имаће пред собом само једног циља: јаку Србију, културно препорођену, донеће убрзо сјајне резултате на свим пољима. Ваља много што шта мењати и стварати за модерно уређење старе Србије и добро створено за старе границе не само, што неће бити од штете за нове области, већ права потреба захтева једновремену примену доброга за целу територију увећане Србије. Ако се стално има и то у виду, да се сви многобројни лакши и тешки проблеми могу

онда само успешно да реше ако се све снаге употребе на рад, онда је главни посао радити на буђењу свих тих снага. Слобода и просвећивање једини су услови да се све латентне силе ставе у покрет, и једном стављене у покрет, што раније није смело да се развије, даће Србији онај капитал у радној, спремној и паметној сарадњи свих на општим пословима, да ћемо и себе и нове крајеве препродити и спремити за све могуће догађаје, који нас у будућности очекују.

П О Г О В О Р

Европски је рат затекао штампање ове књиге на тринаестом табаку. Збирка чланака изнетих нарочито обухвата период из 1912, 1913 и почетка 1914-те године. Од горњег времена до данас прилике се из основа измениле, не само политичких услова живота народа, већ и економских, и база за развијање међусобних односа држава и народа на Балкану и у Европи, после слома бруталног милитаризма немачког, и агресије на независност Балкана од Аустро-Угарске, биће на начелима и веће солидарности и веће толеранције, но што је то у прошлости било. Тенденција гледишта изнетих ишла је на санирање статуса створеног поретка после балканских ратова, који се у дело лакше може извести, после нестале анахронистичке државе у централној Европи, аустро-угарске монархије, која је својом политиком традиционалном реметила ред и равнотежу потребну на Балкану за мирно развијање. Уверени, да ће све агресије са стране и апетити ишчезнути у држави и код народа за које још постоје веровања о завојевањима насилним, нарочито Балкана, Србија у саставу других области Ју-

гославије има свих погодаба да свој програм економске еманципације изводи без теškoћа, какве су у прошлости биле.

Прве три књиге обухватају период до слома Аустро-Угарске, и из њих се јасно могу уочити све фазе карактеристичних теškoћа, кроз које је Србија пролазила. Покушаји да се у прошлости нађу додирне тачке за заједнички рад балканских народа остали су на крају крајева безуспешни. Судар између Бугарске и њених савезника 1913-те године; удруживање Бугарске, и њено варварско утамањивање народа и области српских за време инвазије у европском рату, неутралност дуга Румуније и Грчке у току светског окршаја — доказали су да смо далеко од разумевања потребе за солидарност међусобну у интересу обезбеђивања виталних интереса на Балкану држава и народа. Жалосне успомене из овога рата, насртаји Италије на српске обале у Јадранском Приморју не указују са свим на лаке стазе и путеве, којима ће се развијати живот наш у будућности. Но, и поред јасних тенденција сепаратистичких, ипак су основане наде, да ће се све теškoће и брже и лакше савладати снагом и јачином нашом која истиче из услова, што и положај нов даје новим границама наше државе.

Београд, јануара 1919.

К. Стојановић

СА Д Р Ж А Ј

	СТРАНА
Предговор	7
Увод	9
Привредна будућност Србије	35
Излазак Србије на Јадранско Море	43
Интервјуи	62
Србија и Аустро-Угарека	131
Србија и Италија	175
Солунско Пристаниште	199
Српска Индустрija	211
Економско стање Србије	227
После балканског рата	249
Поговор	259

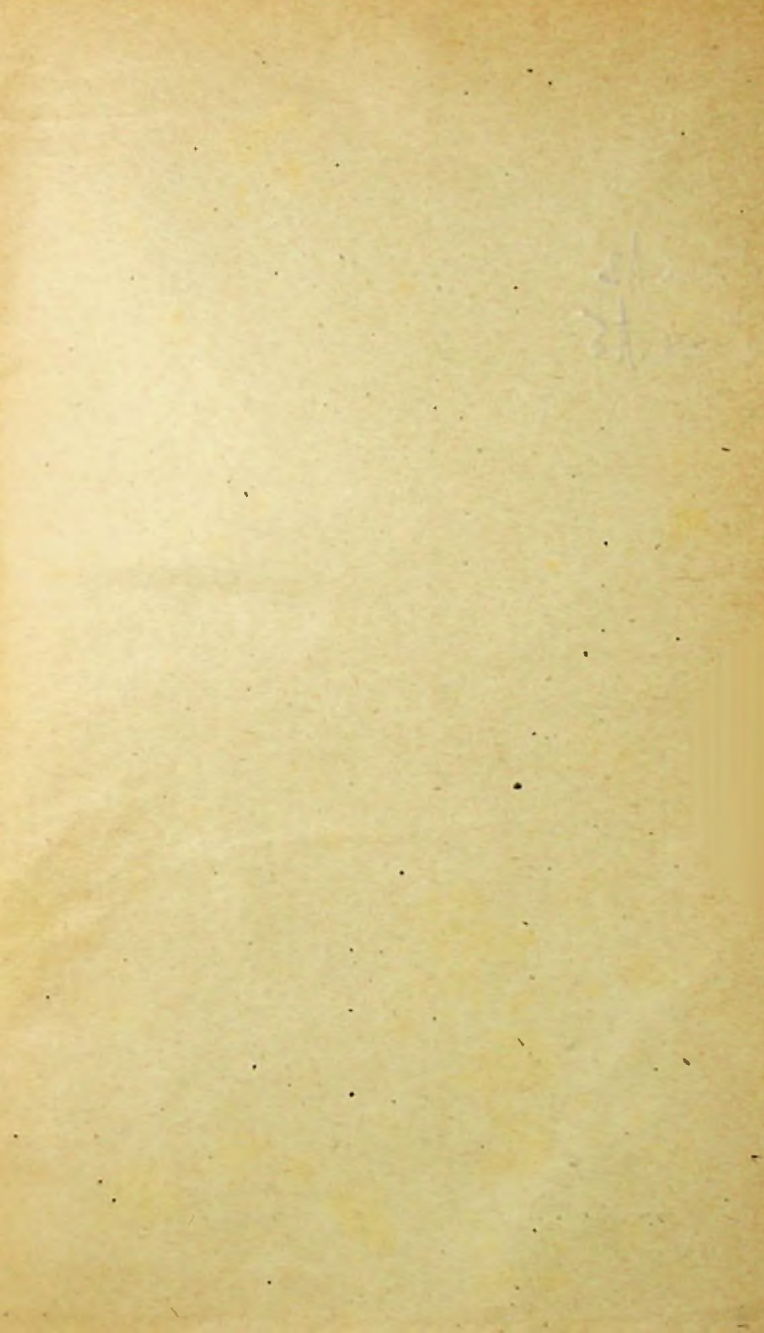

278/8

119/22

Labour 9

Labour 13

Labour 15

